

การศึกษาวิเคราะห์มานะในพระพุทธศาสนา

พระสายนธ์ ธมฺมธโร (เศรษฐิกิจ)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่

พุทธศักราช ๒๕๔๖

ISBN 974-386-040-1

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

A CRITICAL STUDY OF MĀNA IN BUDDHISM

PHRA SAYAN DHAMMADHIRO (SETTHAKIT)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับ
วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

(พระมหาสมจินต์ สมมาปญโญ)

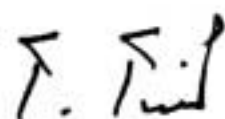
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

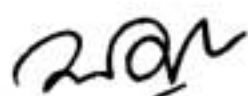
.....ประธานกรรมการ

(พระสุธีวรญาณ)

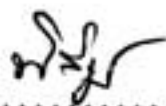
.....กรรมการ

(พระมหาไพฑูรย์ รุจิमितโต)

.....กรรมการ

(พระมหาบุญช่วย สิรินุโร)

.....กรรมการ

(ดร.พิสิฐ โคตรสุโพธิ์)

.....กรรมการ

(นายบัณฑิต รอดเทียน)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระมหาบุญช่วย สิรินุโร ประธานกรรมการ

ดร.พิสิฐ โคตรสุโพธิ์ กรรมการ

นายบัณฑิต รอดเทียน กรรมการ

ชื่อวิทยานิพนธ์	: การศึกษาวิเคราะห์มานะในพระพุทธศาสนา
ชื่อผู้วิจัย	: พระสายัณห์ ธมฺมธีโร (เศรษฐิกิจ)
ปริญญา	: พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)
คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์	: พระมหาบุญช่วย สิริธโร ป.ธ.๓, พธ.บ. (ศาสนา), M.A. (Buddhist Studies), M.Phil. (Buddhist Studies) Ph.D. (Buddhist Studies) ประธานกรรมการ ดร.พิสิฐ โคตรสุโพธิ์ ป.ธ. ๙, พธ.บ. (ปรัชญา - ศาสนา) M.A., Ph.D. (Philosophy) กรรมการ นายบัณฑิต รอดเทียน ป.ธ. ๔, ศน.บ. (ปรัชญา), M.A. (Philosophy) กรรมการ
วันสำเร็จการศึกษา	: วันที่ ๒๘ เดือน มีนาคม พ.ศ. ๒๕๔๖

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาวิเคราะห์มานะในพระพุทธศาสนา ตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก ประเด็นในการศึกษาวิจัยเป็นการศึกษาเกี่ยวกับความหมาย ประเภทของมานะ ความสัมพันธ์ระหว่างมานะกับหลักคำสอนอื่น ๆ ในพระพุทธศาสนา ศึกษาวิจัยเกี่ยวกับมานะ ความหมายทางจริยธรรมและทางออกของมานะ โดยศึกษาในเชิงวิเคราะห์หลักธรรมและจริยธรรม

ผลของการศึกษาวิจัยทำให้พบได้ว่า มานะในพระพุทธศาสนามีความหมาย คือ

(๑) มานะเป็นกิเลส แปลว่า ความถือตัว ความสำคัญตน

(๒) มานะ แปลว่า ความถือตัว ความสำคัญตนนี้ เกิดขึ้นได้เพราะอาศัยวัตถุเป็นเหตุเกิด และไม่มีวัตถุเป็นเหตุเกิด เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะแสดงภาวะอาการออกไปได้หลายลักษณะตามเหตุนั้น ๆ ซึ่งเป็นสาเหตุให้เกิดเป็นประเภทของมานะหลายประเภท คือ ตั้งแต่ ๑ ถึง ๑๒ ประเภท เช่น เกิดเป็น ๑ ประเภทเพราะจิตมีความอยากใหญ่ไฝสูง เกิดเป็น ๒ ประเภทเพราะยกจิตของตนให้สูงกว่าบุคคลอื่น และข่มบุคคลอื่นไว้ข้างล่าง เกิดเป็น ๓ ประเภทเพราะเป็นการยกจิตของตนไปเปรียบเทียบกับบุคคลอื่น คือความถือตัวว่า ตนดีกว่าเขา ตนเสมอเขา ตนเลวกว่าเขา

เกิดเป็น ๔ ประเภทเพราะไปยึดถือเอาโลกธรรมฝ่ายที่ชอบใจ ที่พึงพอใจเป็นสาเหตุให้เกิดความถือตัว คือ ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข เป็นต้น

มานะมีส่วนเกี่ยวข้องกับหลักคำสอนอื่น ๆ ที่สำคัญในพระพุทธศาสนา ในฐานะที่ต้องเป็นไปตามกฎสังขธรรม เช่น สัมพันธ์กับกฎไตรลักษณ์ในฐานะที่ต้องเป็นไปตามกฎธรรมชาติ เพราะเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา สัมพันธ์กับกฎปฏิจจสมุปบาทในฐานะที่มุ่งแสดงลักษณะปรากฏให้เห็นเป็นเหตุเป็นปัจจัย เพราะเมื่อเกิดขึ้นจะเนื่องต่อกันและกันเกิดกับธรรมข้ออื่น ๆ สัมพันธ์กับกรรมในฐานะที่ต้องเป็นไปตามพฤติกรรมกระทำของบุคคลนั้น ๆ สัมพันธ์กับอริยสัจในฐานะที่เป็นสาเหตุให้เกิดทุกข์ทั้งปวง และสัมพันธ์กับมนุษย์ในฐานะเป็นกิเลสที่ทำให้จิตเศร้าหมอง ที่นอนเนื่องในสันดาน ผูกไว้ในภพ บั่นแต่งเรื่องราวให้ยุ่งเหยิงวุ่นวาย ซึ่งเป็นกิเลสที่ทำให้สรรพสัตว์จมอยู่ในกองทุกข์ และวนเวียนอยู่ในวัฏฏะสงสาร

มานะในทางจริยธรรม หมายถึง ตัวกระตุนเร้า หรือแรงจูงใจ ในการสั่งสอนอบรมบุตรหลานให้มีความเพียรพยายามในการดำรงชีวิต ที่อยากจะได้ อยากจะเป็น เป็นความเพียรพยายามที่ให้ได้มาเพื่อสนองความต้องการแก่ตนเอง ถึงจะเป็นประโยชน์แก่ตนเอง แต่เป็นประโยชน์ที่เห็นแก่ตัวที่ทำเพื่อตัวเอง มีโทษแฝงอยู่มาก ดังนั้นพระพุทธศาสนาจึงต้องสั่งสอนพุทธบริษัทให้มีเมตตากรุณาต่อกัน ไม่ประมาทในการดำเนินชีวิต ต้องพัฒนาตนให้เป็นคนมีศีล สมาธิ และปัญญาให้สมบูรณ์ ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน จนรู้แจ้งชัดมานะว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ก็จะสามารถละถอนมานะ จนกระทั่งสามารถบรรลุนิพพานซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

Thesis Title : A Critical Study of Māna in Buddhism

Researcher : Phra Sayan Dhammadhiro (Setthakit)

Degree : Master of Arts (Buddhist Studies)

Thesis Supervisory Committee :

Phramaha Boonchuay Sirindharo, Pali 3,
B.A. (Religion), M.A. (Buddhist Studies),
M. Phil. (Buddhist Studies),
Ph.D. (Buddhist Studies)

Dr. Phisit Kotsupho, Pali 9, B.A, M.A.,
Ph.D. (Philosophy)

Mr. Bundit Rodtian, Pali 4, B.A. (Philosophy)
M.A. (Philosophy)

Date of Graduation : 28 / 3 / 2003

ABSTRACT

The purpose of this study is to critically examine the concept of Māna in Buddhism as it appeared in the Tipitakas. The main focus of the study would be centred on the meaning category and the relationship between māna and other related concepts in Buddhism. In short, the concept of māna could be viewed in two manners i.e. as the Dhamma - principle and Ethics.

The findings of this research can be summed as follows :

- (1) As for the meaning, māna means conceit or pride
- (2) As for the category, māna can be classified in various items depending on its origins and causes. Take for example, māna is one when it is caused by a desire to be superior to others. It becomes two, three and four etc. when it is caused by the thinking that 'I am superior to others' and looking down others, by comparing oneself with others like 'I am better', 'I am equal' and 'I am worse', and by clinging to worldly conditions such as gain, fame, praise and happiness, respectively.

With the relationship with other principle Dhamma in Buddhism, māna can be seen in the following ways:

With the principle of three characteristics [Tilakkhana], māna is subject to impermanence, suffering and selflessness, which are common to all beings including man and animal.

With the principle of causes and conditions [Paticcasmuppāda], māna comes into existence depending on various causes and conditions.

With the law of action [Kamma], māna can be seen as the cause of create action of that person.

With the four Noble truth [Ariya Sassa], māna can be seen as the cause of suffering since it is one of defilements that leach man to take either good or bad actions.

As a result, all beings are not free from the circle of life by mental defilements [Upakkilesa], the defilement of latent tendencies [Anusaya], the tieing [Samyojana] and the mental diffusion [Papañca] , which in regarded as suffering and in round of rebirth.

In ethics māna is the cause that encourages or stimulus man to make the effort in order to get what he wants. Though māna may lead to success or pleasure, It is still mixed with selfishness. However, if man follows the leaching of Buddha by draining himself through morality concentration and wisdom, he will finds the way out of māna and be able to achieve, Nibbāna, the supreme goal in Buddhism.

กิตติกรรมประกาศ

งานวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ สำเร็จได้ด้วยดีเพราะได้รับการอนุเคราะห์ช่วยเหลือจาก อาจารย์พระมหาบุญช่วย สิริธโร ประธานกรรมการ อาจารย์ ดร.พิสิฐ โคตรสุโพธิ์ และอาจารย์ บัณฑิต รอดเทียน กรรมการที่ปรึกษาในการทำวิทยานิพนธ์ ผู้วิจัยขอขอบพระคุณและอนุโมทนา เป็นอย่างยิ่งในความกรุณาของท่านทั้งสามมา ณ โอกาสนี้ ที่ได้ให้ความดูแลเอาใจใส่ ให้คำแนะนำ ตรวจแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ และชี้แนะในการศึกษาแก่ผู้เขียนเป็นอย่างดีมาโดยตลอด

ผู้วิจัยขอขอบพระคุณ พระเทพโสภณ อธิการบดี มจร. พระราชวิมลเมธี รองอธิการบดี มจร. วิทยาเขตเชียงใหม่ พระมหาสมจินต์ สมมาปัญญา คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย พระมหาเทียบ สิริญาโณ รองคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย และพระสุธีรรณาน ที่ทำให้ผู้วิจัยได้มี โอกาสศึกษาต่อในระดับปริญญาโท

ขอขอบพระคุณพระอมรเวที เจ้าอาวาสวัดสวนดอก ที่ได้เมตตาเอื้อเฟื้อเวลาและสถานที่ในการศึกษา ตลอดจนถึงคณาจารย์บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์ราชวิทยาลัยวิทยาเขต เชียงใหม่ทุกท่านที่ได้เอื้อเฟื้อในด้านต่างๆตลอดจนให้คำแนะนำเพิ่มเติมและขออนุโมทนาขอบคุณ น.ส. พัทธินทร ปินตา เจ้าหน้าที่บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์ราชวิทยาลัยวิทยาเขตเชียงใหม่ บรรณารักษ์ห้องสมุดมหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์ราชวิทยาลัยวิทยาเขตเชียงใหม่ ที่ให้ความ สะดวกอย่างมากด้านหนังสือที่จำเป็นต่อการศึกษาค้นคว้า และขอขอบคุณพระมหาธีระ ธมฺมธีโร พระมหาชัยณรงค์ ชยสิริ ที่ช่วยในเรื่องบทคัดย่อภาษาอังกฤษ อาจารย์ ดร.เทพประวิณ จันทรแรง อาจารย์ประจำบัณฑิตวิทยาลัยห้องเรียนวิทยาเขตเชียงใหม่ ที่ช่วยตรวจรูปแบบวิทยานิพนธ์ในครั้ง นี้ รวมถึงพระนิสิตปริญญาโท รุ่นที่ ๓ ทุกท่านที่ให้กำลังใจมาโดยตลอด

คุณงามความดีที่เกิดจากการศึกษาในครั้งนี้ขอน้อมถวายบูชาคุณพระครูสุนทรชยารักษ์ (หลวงปู่โพธิ์ ศรีขุน) เจ้าอาวาสวัดหนองพังกา จ.จังหวัดชัยนาท โยมพ่อถวิลและโยมแม่จันทร์ เศรษฐกิจ พระอาจารย์ฉลวย อุดตโม ตลอดจนญาติพี่น้องทุกท่าน และท่านผู้มีพระคุณทั้งหลาย ที่ให้การสนับสนุนทุนการศึกษาอันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการทำวิจัยนี้

หากมีความบกพร่องใด ๆ ที่เกิดขึ้นในการทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้เขียนขอน้อมรับ และหากวิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีคุณค่าประโยชน์ใด ๆ ขอประโยชน์นั้น จงสำเร็จแก่ผู้อ่านทุกท่าน ในการที่จะนำไปใช้ในชีวิตและเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาค้นคว้าต่อไป

พระสายนธ์ ธมฺมธีโร (เศรษฐกิจ)

มีนาคม ๒๕๔๖

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
คำชี้แจงการใช้อักษรชื่อย่อคัมภีร์	ณ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๓
๑.๔ วิธีดำเนินการวิจัย	๕
๑.๕ ขอบเขตของการวิจัย	๕
๑.๖ ประโยชน์ที่จะได้รับ	๕
บทที่ ๒ ความหมาย และประเภทของมานะ	๖
๒.๑ ความหมายของคำว่ามานะ	๖
๒.๑.๑ ลักษณะของมานะ	๑๐
๒.๑.๒ หน้าที่ของมานะ(รล)	๑๑
๒.๑.๓ อาการปรากฏของมานะ(ผล)	๑๒
๒.๑.๔ เหตุไฉนให้เกิดมานะ(ปทัฏฐาน)	๑๒
๒.๒ ประเภทของมานะ	๑๕
๒.๒.๑ มานะ ๑ ประเภท	๑๕
๒.๒.๒ มานะ ๒ ประเภท	๑๕
๒.๒.๓ มานะ ๓ ประเภท	๑๖

เรื่อง	หน้า
๒.๒.๔ มานะ ๔ ประเภท	๑๗
๒.๒.๕ มานะ ๕ ประเภท	๑๘
๒.๒.๖ มานะ ๖ ประเภท	๑๙
๒.๒.๗ มานะ ๗ ประเภท	๒๐
๒.๒.๘ มานะ ๘ ประเภท	๒๕
๒.๒.๙ มานะ ๙ ประเภท	๒๖
๒.๒.๑๐ มานะ ๑๒ ประเภท	๒๙
บทที่ ๓ ความสัมพันธ์ระหว่างมานะกับหลักคำสอนอื่นๆ	๓๔
๓.๑ สัมพันธในฐานะที่ต้องเป็นไปตามกฎสังขธรรม	๓๖
๓.๑.๑ สัมพันธในฐานะที่เป็นสภาวะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา (กฎไตรลักษณ์)	๓๖
๓.๑.๒ สัมพันธในฐานะที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดขันธ์อื่น ๆ (กฎปัจจุสมุพบาท)	๓๘
๓.๑.๓ สัมพันธในฐานะที่ต้องเป็นไปตามกฎแห่งกรรม (กฎแห่งกรรม)	๔๑
๓.๑.๔ สัมพันธในฐานะเป็นสมุทัยให้ทุกข์เกิด (หลักอริยสัจ ๔)	๔๖
๓.๒ มานะในฐานะเป็นกิเลส	๕๐
๓.๒.๑ มานะเป็นอุปกิเลสเครื่องเศร้าหมองของจิต	๕๗
๓.๒.๒ มานะเป็นกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน ชื่อมานานุสัย	๕๙
๓.๒.๓ มานะเป็นกิเลสเครื่องผูกสัตว์ไว้ ชื่อมานสังโยชน์	๖๑
๓.๒.๔ มานะในปญจธรรม เป็นกิเลสตัวปับหรือปับแต่งเรื่องราว	๖๖
บทที่ ๔ มานะ ความหมายทางจริยธรรม และทางออกของมานะ	๖๙
๔.๑ ประโยชน์ของมานะ (อัสสาทะ)	๗๑
๔.๒ โทษของมานะ (อาทีนวะ)	๗๒

เรื่อง	หน้า
๔.๓ ทางออกของมานะ (นิสสรณะ)	๗๕
๔.๔ ความเห็นที่ถูกต้องต่อมานะ	๗๗
๔.๔.๑ การทำจิตเพื่อความหลุดพ้น	๗๗
๔.๔.๒ การทำกิจด้วยความไม่ประมาท	๘๐
๔.๕ ความรู้แจ้งมานะ	๘๒
๔.๕.๑ ขั้นญาณตปริญาณ	๘๔
๔.๕.๒ ขั้นตริณตปริญาณ	๘๔
๔.๕.๓ ขั้นปหานตปริญาณ	๘๕
๔.๖ วิธีในการกำจัดมานะ	๘๖
 บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ	 ๙๑
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๙๑
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๙๕
 บรรณานุกรม	 ๙๖
 ประวัติผู้ศึกษาวิจัย	 ๙๙

คำชี้แจงการใช้อักษรย่อองค์กร

อักษรย่อในวิทยานิพนธ์นี้ ได้กล่าวถึงแหล่งที่มาเล่ม/ข้อ/หน้า กล่าวคือ เลขตัวหน้า เป็นเลขเล่ม เลขตัวกลางเป็นเลขข้อ เลขตัวหลังเป็นเลขหน้า อาทิเช่น ม.ม. (ไทย) ๑๒ / ๒๖ / ๒๔ หมายถึง มัชฌิมนิกาย มุลปิณณาสก์ (ภาษาไทย) พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๒ ข้อที่ ๒๖ หน้า ๒๔

ส่วนคัมภีร์อรรถกถา จะแจ้งที่มา/เล่ม/หน้า กล่าวคือ เลขตัวหน้าเป็นเลขเล่ม เลขตัวหลังเป็นเลขหน้า อาทิเช่น ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๕๖ / ๕๑๘. หมายถึง ขุททกนิกาย ชาดกอรรถกถา (ภาษาไทย) เล่มที่ ๕๖ หน้า ๕๑๘

วิ.มหา.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก มหาวิภังค์ (ภาษาไทย)
ที.ม.	(ไทย)	=	ทีฆนิกาย มหาวรรค (ภาษาไทย)
ที.ปา.	(ไทย)	=	ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค (ภาษาไทย)
ม.ม.	(ไทย)	=	มัชฌิมนิกาย มุลปิณณาสก์ (ภาษาไทย)
ม.ม.	(ไทย)	=	มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปิณณาสก์ (ภาษาไทย)
ม.อุ.	(ไทย)	=	มัชฌิมนิกาย อุปรปิณณาสก์ (ภาษาไทย)
ส.นิ.	(ไทย)	=	สังยุตตนิกาย นิทานวรรค (ภาษาไทย)
ส.ข.	(ไทย)	=	สังยุตตนิกาย ชันธวาวรรค (ภาษาไทย)
ส.สพ.	(ไทย)	=	สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค (ภาษาไทย)
ส.ม.	(ไทย)	=	สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค (ภาษาไทย)
อ.ติก.	(ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย ทิกกนิบาต (ภาษาไทย)
อ.จตุกก.	(ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต (ภาษาไทย)
อ.ปญจก.	(ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย ปญจกนิบาต (ภาษาไทย)
อ.ฉก.	(ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย ฉกกนิบาต (ภาษาไทย)
อ.สตตก.	(ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต (ภาษาไทย)
อ.อฏฐก.	(ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย อฏฐกนิบาต (ภาษาไทย)

อญ.นวก.	(ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต (ภาษาไทย)
อญ.ทสก.	(ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต (ภาษาไทย)
ขุ.ขุ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ (ภาษาไทย)
ขุ.ธ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย ธรรมบท (ภาษาไทย)
ขุ.อุ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย อุทาน (ภาษาไทย)
ขุ.วิ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย วิมานวัตถุ (ภาษาไทย)
ขุ.ชา.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย ชาดก (ภาษาไทย)
ขุ.ม.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย มหานิเทศ (ภาษาไทย)
ขุ.จุ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย จุฬินิเทศ (ภาษาไทย)
ขุ.ป.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (ภาษาไทย)
อภิ.สง.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี (ภาษาไทย)
อภิ.วิ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก วิภังค์ (ภาษาไทย)
อภิ.ป.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ปฏฐาน (ภาษาไทย)
ขุ.ขุ.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย ปรมัตถโชติกา ขุททกปาฐอรรถกถา (ภาษาไทย)
ขุ.ชา.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย ชาดกอรรถกถา (ภาษาไทย)
ขุ.ม.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย สัทธรรมปัชโชติกา มหานิเทศอรรถกถา (ภาษาไทย)
อภิ.สง.อ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี อัฐรสาลินีอรรถกถา (ภาษาไทย)
อภิ.วิ.อ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก วิภังค์ สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา (ภาษาไทย)
สงคณ.อ.	(ไทย)	=	ธรรมสังคณี อัฐรูกถา (อัฐรสาลินี)

การอ้างอิงคัมภีร์ได้ใช้พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.

๒๕๓๙ ส่วนอรรถกถาจะใช้พระไตรปิฎกภาษาไทยพร้อมอรรถกถาแปลของมหามกุฏราชวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๕๒๕

บทที่ ๑ บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

คำว่า “มานะ” สังคมไทยปัจจุบันเข้าใจว่า หมายถึงความเพียรพยายาม ตั้งใจจริงจังขยันหมั่นเพียร เช่นคนโบราณสอนเด็กว่า “จงมานะอดทนเรียนหนังสือไป ต่อไปจะได้เป็นใหญ่เป็นโต”บ้าง “เกิดเป็นคนต้องมีมานะอดทน”บ้าง “จงเป็นคนที่มีความมานะพากเพียร”บ้าง เป็นต้น มานะนี้มักจะพูดพร้อมกันไปกับคำว่า “อดทน” และ“พากเพียร” แต่ความจริงมานะไม่ได้แปลว่าอดทนหรือพากเพียร ในพระพุทธศาสนามานะมาจากภาษาบาลี แปลว่า ความถือตัว^{*} ความถือตัวที่เป็นกิเลสที่มีความยึดถือว่ามีตัวมีตน ซึ่งเป็นการถือสำคัญ หมายความว่า ถือเทียบเคียงระหว่างตัวเองกับตัวบุคคลอื่น ถือเอาไว้วัดไว้แข่งกัน ถือสูงต่ำ ถือตัวตนในลักษณะที่จะเอาตัวตนนั้นไปเป็นนั่นเป็นนี่ เช่น ฉันเป็นนี่ ฉันแค่นี้ ฉันสูงกว่า ฉันต่ำกว่า เราด้อยกว่า เราเท่ากับเขา เป็นต้น การถืออย่างนี้ท่านเรียกว่า มานะ แปลว่า ความถือตัว ความทะนงตัว ความสำคัญตนว่าสูง ต่ำ เด่น ด้อย เท่าเทียม เทียบเขาเทียบเรา ตลอดจนความรู้สึกภูมิ ๆ พอง ๆ ถือตัวอยู่ภายใน

แต่ในสังคมไทย มานะนี้ถูกปลุกฝังให้เป็นแรงขับอย่างหนึ่ง ในการเอาชนะต่อคำสบประมาท คำดูถูกเหยียดหยาม มานะจึงออกมาในรูปของความเพียรพยายามที่จะพิสูจน์ตัวเองหรือเพื่อเอาชนะคำสบประมาทให้ได้ จึงมีคำว่า “คอยดูนะ สักวันหนึ่งฉันจะกลับมาอย่างราชสีห์” พอถูกปลุกอย่างนี้มานะก็เกิด คือตัวฉันจะต้องยิ่งใหญ่กว่า สำคัญกว่า จะแพ้ไม่ได้ ยอมไม่ได้ จากนั้นก็เกิดเรี่ยวแรงเพียรพยายามทำ เพื่อต่อสู้ มานะจึงเป็นลักษณะเด่นในนิสัยของคนไทยอย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้น คนไทยจึงถือตัวสำคัญ มีความรู้สึกเกี่ยวกับการถือตัวมาก ชอบเอาดีเอาเด่นเฉพาะตัว ตลอดจนมีการแสดงออกในลักษณะที่ไม่ยอมกัน ไม่ลงให้แก่กัน เมื่อมาทำงานก็เลยทำงานเป็นทีมไม่ได้ เพราะรู้สึกกว่าตัวเองจะด้อยลงไปจะแพ้เขา เราแพ้ไม่ได้ ต้องชนะอย่างเดียว

* ชุ.ม. (ไทย) ๒๙ / ๘๒๙ / ๔๖๓ .

เมื่อมานะเป็นตัวขับเคลื่อนในจิตใจอย่างนี้แล้ว ทำให้ยอมกันไม่ได้ ยอมให้คนอื่นเด่นไม่ได้ เมื่อยอมกันไม่ได้ ก็ทำงานเป็นทีมไม่ได้ *

จากตัวอย่างกรณีที่ยกมากล่าวนี้ เป็นการแสดงให้เห็นว่า คำว่า “มานะ” เป็นสิ่งที่คนในสังคมนั้นยังใช้สับสนและไม่เข้าใจในความหมายของมานะที่ถูกต้อง ทั้งที่มานะเป็นหลักคำสอนในทางศาสนาอย่างเด่นชัดแล้วก็ตาม แต่ก็ยังมีปัญหาเชิงจริยธรรมที่เกี่ยวกับมานะ คือ

๑) ความเข้าใจสับสนในความหมายของมานะ คือบุคคลในสังคมไทยส่วนใหญ่ยังนำคำว่า “มานะ” ซึ่งเป็นกิเลส ไปใช้เป็นตัวกระตุ้นสั่งสอนเด็กและเยาวชนรุ่นหลังอันจะส่งผลให้ชนรุ่นนี้นำไปสั่งสอนให้แก่ชนรุ่นต่อไป โดยแท้ที่จริงคำว่า “มานะ” ไม่ได้มีความหมายเช่นนั้น ซึ่งไม่สอดคล้องกับความหมายที่แท้จริงของพระพุทธศาสนา เช่น นำไปสั่งสอนบุตรหลานว่า “จงมานะอดทนเรียนหนังสือไปเถิด ต่อไปจะได้เป็นใหญ่เป็นโต” หรือ “เป็นเจ้าคนนายคน” เป็นต้น

๒) ปัญหาเกี่ยวกับหลักของมานะ และความหมายทางจริยธรรม ซึ่งบุคคลส่วนใหญ่ในสังคมไทยมักจะยังไม่เข้าใจหลักของมานะ และความหมายทางจริยธรรมที่แท้จริง ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่า ควรจะศึกษาคำว่า “มานะ” ในพระพุทธศาสนาให้ละเอียด อันจะนำไปสู่การประพฤติปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง

เพราะฉะนั้น เรื่องมานะจึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจ และควรจะศึกษารื่องมานะในพระพุทธศาสนาให้ละเอียด เพราะประเด็นปัญหาและความขัดแย้งเกี่ยวกับคำว่ามานะที่กล่าวมาแล้วนี้ ได้ปรากฏและสั่งสมเป็นเวลานานจนกลายเป็นกรณีตัวอย่างที่ถือปฏิบัติสืบทอดกันมาจนยากแก่การแก้ไข และกลายเป็นปัญหาเชิงจริยธรรมในสังคมไทยมาโดยตลอด เนื่องจากสังคมไทย เป็นสังคมแห่งการนับถือพระพุทธศาสนาเป็นส่วนมาก ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่า ปัญหาเชิงจริยธรรมในประเด็นที่เกี่ยวกับคำว่า “มานะ” นี้สมควรแก้ไขได้ โดยศึกษาจากคัมภีร์ที่สำคัญของพระพุทธศาสนา คือ พระไตรปิฎก ซึ่งมีเกณฑ์อย่างชัดเจนเป็นเครื่องวัด ทั้งความหมายที่แท้จริง ประเภทความสัมพันธ์ระหว่างมานะกับหลักคำสอนอื่น ๆ ศึกษามานะ ความหมายทางจริยธรรมและทางออกของมานะ เป็นต้น จึงเห็นสมควรว่าควรจะศึกษาวิจัยคำว่า “มานะ” นี้อย่างละเอียด

* พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), การพัฒนาจริยธรรม, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๕), หน้า ๓๙.

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาความหมาย ประเภท และความสัมพันธ์ระหว่างมานะกับ
หลักคำสอนอื่นๆ

๑.๒.๒ เพื่อศึกษามานะ ความหมายทางจริยธรรม และทางออกของมานะ

๑.๓ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

งานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง ได้กล่าวเกี่ยวกับเรื่องมานะไว้หลายแห่ง แต่การศึกษาวិเคราะห์
มานะโดยตรง เพื่อใช้ในการอธิบายหลักคำสอนอื่น ๆ เกือบจะไม่มีปรากฏให้เห็น ส่วนใหญ่จะ
กล่าวไว้เพียงเล็กน้อยก็จะผ่านไปอธิบายหลักธรรมอื่น ๆ จะพบว่างานที่เกี่ยวข้องกับแนวความคิด
เรื่องมานะตามทฤษฎีของนักปราชญ์ไทยก็มีกล่าวไว้บ้าง ดังต่อไปนี้

พระมหานายม สีสลัโว (เสนารินทร์)^{*} ได้อธิบายเกี่ยวกับมานะสรุปความได้ดังนี้ มานะ
แปลว่า ความถือตัว ความทะนงตน ความสำคัญตนว่า สูง ต่ำ เด่น ด้อย เท่าเทียม เทียบ
เขาเทียบเรา ตลอดจนความรู้สึกภูมิใจ ๆ พอง ๆ ถือตัวอยู่ภายใน มานะนี้เป็นกิเลสอย่างหนึ่ง
เช่นเดียวกับทิฐิ จึงเป็นสิ่งที่ต้องละ หรือต้องกำจัดเสีย ในปัจจุบันได้เริ่มมีความนิยมขึ้นบ้างใน
บางท่านหรือบางหมู่ที่จะใช้ “อัตตา” ในความหมายของ “มานะ” อย่างนี้ เช่นว่า คนนั้นมีอัตตา
มากอย่างนี้เป็นเพียงความนิยมเท่านั้น แต่ไม่ถูกต้อง คำที่ถูกต้องสำหรับในกรณีนี้คือ “มานะ”
ซึ่งเป็นกิเลสตัวการที่ทำให้ไม่ฟังกัน ไม่ลงกัน ไม่ยอมกัน ทำให้แข่งให้อวดกัน ตลอดจนกดขี่กัน
นอกจากนี้พึงสังเกตว่า แม้แต่การถือตัวว่าเท่ากับเขาก็เป็นมานะ เป็นกิเลสเช่นเดียวกัน การถือ
ว่าสูงกว่าเขา เหนือกว่าเขา หรือต่ำกว่าเขา ด้อยกว่าเขา เพราะตราบไต่ที่ยังเป็นการถือ ตราบ
นั้นก็ยังเป็นการกำเริบ การกำจัดตัว การกดขี่หรือแบ่งพองของจิต ซึ่งอาจจะไม่ตรงเท่ากับความเป็นจริง
หรือเอาความจริงมาเป็นฐานก่อความกำเริบกดขี่แบ่งพองของจิต จึงยังเป็นภาวะไม่อิสระ

^{*} พระมหานายม สีสลัโว (เสนารินทร์), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอนัตตาในพุทธ -
ปรัชญาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๖๐ - ๗๐.

ไม่ปลดปล่อยผ่องใส การที่จะไม่ให้เป็นมานะ ไม่ให้เป็นกิเลสก็คือการที่รู้ตามความเป็นจริง ไม่ว่าจะรู้ว่าสูง ต่ำ หรือเท่าเทียมก็ตาม ถ้าเป็นการเข้าถึงความรู้และเป็นเพียงแค่ว่าก็ไม่ใช่เป็นมานะไม่เป็นกิเลส

พุนชัย ปันธิยะ^๑ อธิบายเกี่ยวกับมานะสรุปความได้ดังนี้ การเป็นไปโดยความติดต่อกันหรือความไม่ขาดระยะ แล้วมีการยึดมั่นว่าเป็นตัวเรา ที่เรียกว่า อัสมิมานะ คือความยึดถือว่าเป็นเราเป็นเขา อย่างมั่นคงจึงทำให้ต้องเสวยทุกข์ เสวยสุข ยึดอัตตาที่มนุษย์ได้ให้ความหมายว่า “ตัวตน” เป็นศูนย์กลางความรู้สึก เป็นการยึดถือตัวตน ที่เรียกว่า Egoism “อัตตา” ตามความหมายทางจริยธรรม หมายถึงความรู้สึกที่เป็นเหตุให้มนุษย์ทำอะไรที่ได้ประโยชน์ อัตตานั้นเป็นเพียงความรู้สึกหรือภาวะ ในลักษณะหนึ่งซึ่งถูกปรุงแต่งด้วยการยึดถือว่าเป็นตัวกูของกู มีชื่อเรียกเป็นภาษาบาลีอีกคำหนึ่งว่า “อุปาทาน” แปลว่า ความยึดมั่นถือมั่น เป็นการยึดมั่นทางจิต เช่นการยึดมั่นในเบญจขันธ์ คือร่างกาย และจิตใจรวมกัน เรียกว่า ตัวกูของกู ที่ยึดมั่นสิ่งที่ถูกใจ การยึดถือตัวกูของกูจะตั้งอยู่ในบ่วงแห่งความทุกข์ ถ้าอุปาทานไม่พ้นจากบ่วงของความทุกข์ หรืออำนาจตัวกูของกูที่ไหลสู่สังสารวัฏหมุนเวียนซ้ำ ๆ ซาก ๆ ไม่รู้จบสิ้น ศัพท์ที่เป็นหลักธรรมชั้นสูงของทางพุทธศาสนา เรียกว่า “อัสมิมานะ” ตรงความหมายคำว่า Egoism แปลความสำคัญว่า “ตัวมีอยู่” มานะหมายถึงในทางจิต อัสมิ แปลว่า ข้าพเจ้ามีอยู่ และมีความหมายเดียวกับอหังการ หมายถึงเป็นศูนย์กลางความรู้สึกทุกอย่าง เป็นต้น

ฉาพณี จันทนียังยง^๒ ได้อธิบายเกี่ยวกับมานะสรุปความได้ดังนี้ ได้อธิบายถึงกิเลสเครื่องเศร้าหมองของจิตที่ผูกมัดบุคคลไว้กับสังสารวัฏ คือ

- ๑) อาสวะ กิเลสที่เกิดซึบซาบในใจเมื่อประสบอารมณ์ต่าง ๆ
- ๒) โอรมะ เป็นกิเลสที่เป็นเสมือนกระแสน้ำท่วมใจ

^๑ พุนชัย ปันธิยะ, “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องอัตตสัมมาปณิธิในพระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๑), หน้า ๒ - ๒๘.

^๒ ฉาพณี จันทนียังยง, “การศึกษาพรรณนาเรื่องความหลุดพ้นในพุทธปรัชญาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๐), หน้า ๑ - ๘๐.

- ๓) โยคะ เป็นสภาวะที่ผูกกรรมไว้กับวิบาก
- ๔) คันถะ เป็นกิเลสที่ผูกสัตว์ไม่ให้หลุดพ้นจากโลก
- ๕) อุปาทาน เป็นเครื่องยึดถือให้ผูกพันอยู่กับความเป็นไปในโลก
- ๖) นิเวรณ เป็นธรรมที่เป็นเครื่องกั้นความดี
- ๗) อนุสัย เป็นกิเลสที่นอนอยู่ในสันดาน ซึ่งก็มีมานะคือความอวด ตี้อวดดีไม่ยอมลงใครซึ่งเรียกว่า มานาอนุสัย เป็นต้น
- ๘) สัญโญชน์เป็นธรรมที่เป็นเครื่องผูกมัดสัตว์ทั้งหลายไว้ในสังสารวัฏที่มีมานะสังโยชน์
- ๙) กิเลส เป็นธรรมที่เป็นเครื่องเศร้าหมอง มีมานะกิเลสคือความถือตน เป็นต้น

๑.๔ วิธีดำเนินการวิจัย

เป็นการศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยรวบรวมจากเอกสารชั้นต้น (Primary Sources) โดยยึดพระไตรปิฎกทั้งภาษาไทยและภาษาบาลี จากพระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ และพระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปลฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๕ เป็นหลัก และรวบรวมข้อมูลจากเอกสารทุติยภูมิ (Secondary Sources) เช่น อรรถกถาฎีกา และปกรณ์ต่าง ๆ รวมทั้งงานเขียนของนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาซึ่งได้ค้นคว้ารวบรวมไว้บ้างแล้วเป็นข้อมูลรองแล้วนำข้อมูลที่ได้ทั้งหมดมาวิเคราะห์เพิ่มเติมด้วยความคิดเห็นของผู้วิจัย

๑.๕ ขอบเขตของการวิจัย

ในการวิจัยในครั้งนี้ เป็นการศึกษาวิเคราะห์ความหมาย ประเภท ความสัมพันธ์ระหว่างมานะกับหลักคำสอนอื่น ๆ ศึกษามานะ ความหมายทางจริยธรรมและทางออกของมานะ โดยอาศัยข้อมูลจากพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนาเถรวาท รวมทั้งอรรถกถาฎีกาปกรณ์ต่าง ๆ และงานเขียนของนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องโดยตรง

๑.๖ ประโยชน์ที่จะได้รับ

- ๑.๖.๑ ทำให้เข้าใจความหมาย ประเภท และความสัมพันธ์ระหว่างมานะกับหลักคำสอนอื่น ๆ ได้อย่างถูกต้อง
- ๑.๖.๒ ทำให้เข้าใจมานะ ความหมายทางจริยธรรม และทางออกของมานะ ได้อย่างถูกต้อง

บทที่ ๒

ความหมายและประเภทของมานะ

๒.๑ ความหมายของคำว่ามานะ

“มาน” เป็นคำภาษาบาลี (มาน ปุชยายิ + อ) แปลว่า ความถือตัว ความสำคัญตน มีศัพท์วิเคราะห์ว่า **มานะตีติ มานะ** (มานะตี + ติ) ตามรูปศัพท์หมายถึงอาการที่ให้เขาบูชา ชื่อว่า มานะ อีกอย่างหนึ่งคำว่ามานะ มีศัพท์วิเคราะห์ว่า **เสยยาทิวเสน มนญเฐตีติ มานะ** (มน ญาเณ + ณ ลบ ณ พุทธิ อ เป็น อา) ตามรูปศัพท์หมายถึง อาการสำคัญตนว่าประเสริฐกว่า เป็นต้น ชื่อว่ามานะ อีกอย่างหนึ่งคำว่ามานะ มีศัพท์วิเคราะห์ว่า **มานิยเต อนนาคิ มานะ** (มา มานะ + ยุ อาเทศ ยุ เป็น อน ลบ อ) ตามรูปศัพท์หมายถึง อาการที่เป็นเหตุอยากให้คน นับถือ ชื่อว่ามานะ^๑

พระไตรปิฎกแสดงความหมายของมานะไว้ ๒ นัย ดังนี้คือ

นัยที่ ๑ มานะหมายถึงทะนาน ได้แก่ การวัด การนับ อัตราตวง มานะนี้เป็นชื่อ หน่วยมาตราตวง ตามวิธีโบราณเมื่อเวลาตวงข้าว จะใช้ทะนานในการตวงข้าว ซึ่งเรียกว่ามานะ ดังปรากฏในอัมปิทานชาดกกล่าวไว้ว่า

“ไมตรีของผู้ใดผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นคนพาลย่อมเป็นโทษ
ก่อให้เกิดแตกร้างกันเพราะไม่รับของไว้ เพราะฉะนั้น
เราจึงรับเอาข้าวสับกึ่งมานะ ไว้ด้วยมาคิดว่าไมตรี
ของเรา อย่าได้แตกร้างเสียเลย ขอให้ไมตรีของเรานี้
ดำรงยั่งยืนต่อไปเถิด”^๒

^๑ พระโมคคัลลานะเถระ รจนา พระมหาสมปอง มุทิโต แปล, คัมภีร์อภิธานวรรณนา.

(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๒๒๗ - ๒๒๘.

^๒ ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗ / ๑๓๑ / ๓๒. ; ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๕๖ / ๕๑๘.

นัยที่ ๒ มานะ หมายถึงความถือตัว ได้แก่ ความถือตัวที่เป็นกิเลสที่มีความยึดถือว่ามีตัวมีตน ซึ่งเป็นการถือสำคัญด้วยความรู้ ด้วยความรู้สึกที่เป็นไปในตัวเอง จนทำให้เกิดความยึดถือเกี่ยวกับตัวเองขึ้นมาเป็นตัวเป็นตนที่มีอยู่หรือเป็นอยู่ แล้วขยายเอาจิตของตนออกไป ออกไปเทียบเคียงระหว่างตัวเองกับตัวบุคคลอื่น ถือเอาไว้วัดไว้แข่งกัน ถือสูงต่ำ ถือตัวตนในลักษณะที่จะเอาตัวตนนั้นไปเป็นนั่นเป็นนี่ เช่น ฉันเป็นนี่ ฉันแค่นี้ ฉันสูงกว่า ฉันต่ำกว่า เราด้อยกว่า เราเท่ากับเขา ไม่ว่าจะโดยอะไรก็ตาม เช่น โดยชาติ โดยโคตร เป็นต้น การถืออย่างนี้ท่านเรียกว่า มานะ แปลว่า ความถือตัว ความทะนงตัว ความสำคัญตนว่าสูง ต่ำ เหนือ ด้อย เท่าเทียม เทียบเขาเทียบเรา ตลอดจนความรู้สึกภูมิ ๆ พอง ๆ ถือตัวอยู่ภายใน^{*} เช่นปรากฏในทฎฐฎฐกสูตรตนิทเทศดังนี้

ความถือตัว กิริยาที่ถือตัวว่า เราดีกว่าเขา เราเสมอกับเขา เราเลวกว่าเขา จะโดยอะไรก็ตาม เช่น โดยชาติ โดยกำเนิด โดยวิชาความรู้ โดยสมรรถภาพ โดยรูป โดยเสียง เพราะความสรรเสริญ เพราะความสุข เพราะได้รูปที่ชอบใจ ได้เสียงที่ชอบใจ ได้กลิ่นที่ชอบใจ ได้รสที่ชอบใจ ได้โณรู้พะที่ชอบใจ เพราะความถึงพร้อมแห่งจักขุ หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เพราะลาภ เสื่อมลาภ ฯลฯ มีลักษณะเช่นว่านี้ อย่างใดอย่างหนึ่งกล่าวคือ การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนดูจริง การยกจิตขึ้น ความมีจิตต้องการเป็นดูจริง ท่านเรียกว่า มานะ^๒

หนังสือวิจัยฉบับนี้ จะกล่าวถึงแต่มานะความถือตัวที่เป็นกิเลส มานะที่โดยองค์ธรรมได้แก่มานเจตสิก^{*} ในจิตที่ปราศจากความเห็นผิด ๔ ดวง คือ

๑) จิตที่เกิดพร้อมด้วยความดีใจ ปราศจากความเห็นผิด ไม่มีสังขารกระตุ้นเตือน หมายความว่า เวลาทำบาป มีความดีใจ เห็นว่าเป็นบาป ทำบาปเอง

^{*} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), พุทธธรรม, (พิมพ์ครั้งที่ ๖, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๗๐ / ๓๕.

^๒ ข.ม. (ไทย) ๒๙ / ๑๐๒ / ๘๑ .

^{*} คือลักษณะของอารมณ์จิตที่มีแต่ความทะนงตัว ทะนงตนมีความมักใหญ่ใฝ่สูง จิตพยายามที่จะปรุงแต่ง หรือคิดจะกระทำในสิ่งที่ทำให้ผู้อื่นเขายกย่องว่าตนมีคุณธรรม

๒) จิตที่เกิดพร้อมด้วยความดีใจ ปราศจากความเห็นผิด มีสังขารกระตุ้นเตือน หมายความว่า เวลาทำบาป มีความดีใจ เห็นว่าเป็นบาป มีผู้ชักชวนจึงทำบาป

๓) จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉย ปราศจากความเห็นผิด ไม่มีสังขารกระตุ้นเตือน หมายความว่า เวลาทำบาปมีใจเฉย ๆ ไม่ดีใจ เห็นว่าเป็นบาป ทำบาปเอง

๔) จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉย ปราศจากความเห็นผิด มีสังขารกระตุ้นเตือน หมายความว่า เวลาทำบาป มีใจเฉย ๆ ไม่ดีใจ เห็นว่าเป็นบาป มีผู้ชักชวนจึงทำบาป^{*}

และการที่จะรู้ หรือเข้าใจสภาวะธรรมนั้น ๆ ได้ถูกต้องไม่สับสน จึงต้องรู้เครื่องหมาย ประจำตัวของสภาวะธรรมนั้น ๆ เครื่องหมายนั้น เรียกว่า ลักษณะ^๒ ก็ลักษณะของสภาวะธรรมทั้งหลาย มี ๒ คือ

๑) วิเสสลักษณะ หมายถึง ลักษณะที่แตกต่างกันหรือแปลกกันของ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน คือ

๑.๑ จิต มีลักษณะพิเศษประจำตัวโดยเฉพาะของจิตมี ๔ ประการ คือ

- ๑) มีการรับรู้อารมณ์เป็นลักษณะ
- ๒) มีการเป็นประธานในธรรมทั้งปวงเป็นกิจหรือหน้าที่
- ๓) มีการเกิดขึ้นต่อเนื่องกันไม่ขาดสายเป็นอาการปรากฏ
- ๔) มีนามรูปเป็นเหตุก่อให้เกิด^๓

๑.๒ เจตสิก เป็นธรรมชาติอาศัยจิตเกิด หรือธรรมชาติที่ประกอบกับจิต หากเปรียบจิตเหมือนดวงไฟแล้ว เจตสิกก็คือแสงสว่างของดวงไฟนั้น เจตสิกไม่อาจแยก

^{*} พระธรรมธีรราชมหามุนี, เพชรในดวงใจ, (พิมพ์ครั้งที่ ๗, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ พัทธกษัตริย์, ๒๕๓๙), หน้า ๖๖ - ๗๖.

^๒ สมพร ศิริวาทิตย์, อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : ศิวพรการพิมพ์, ๒๕๓๑), หน้า ๔๔ - ๔๕.

^๓ พระศรีวิสุทธิกวี, จิตวิทยาในพระอภิธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๑๗.

ออกจากจิตได้ เหมือนแสงสว่างไม่อาจจะแยกจากดวงไฟได้ฉะนั้น

อาการที่เจตสิกประกอบกับจิตนั้น มีลักษณะ ๔ ประการ คือ

- ๑) เกิดพร้อมกับจิต
- ๒) ดับพร้อมกับจิต
- ๓) มีอารมณ์เป็นอันเดียวกับจิต
๔. อาศัยวัตถุอันเดียวกับจิต

จิตและเจตสิก ต่างเป็นนามธรรมด้วยกัน จึงประกอบเข้ากันได้สนิท โดยที่จิตเป็นธรรมชาติรู้อารมณ์ ส่วนเจตสิกเป็นธรรมชาติที่ปรุงจิตให้รู้อารมณ์เป็นไปต่าง ๆ ตามลักษณะของตน แม้เจตสิกจะเป็นธรรมชาติที่ปรุงจิตก็ตาม แต่ก็ถือว่า จิตเป็นใหญ่หรือเป็นประธานในการกระทำทั้งปวง^๑

๑.๓ รูป ธรรมชาติใด ย่อมแตกดับ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่ารูป หรือ ธรรมชาติใด ย่อมสลาย (คือ ย่อมย่อยยับไป) ด้วยปัจจัยที่เป็นข้าศึก มีความเย็นบ้าง ร้อนบ้าง ความหิวบ้าง ความกระหายบ้าง เพราะผัสสะเหลียวแล และสัตว์เลื้อยคลานบ้าง เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่ารูป^๒

๑.๔ พระนิพพาน มีความสงบเป็นลักษณะ หมายความว่า พระนิพพานมีความสุข สงบจากทุกข์ทั้งปวงเป็นลักษณะ คือ เป็นเครื่องหมายให้รู้ว่า พระนิพพานมีแต่ความสงบ สุข ปราศจากความทุกข์ใด ๆ ทั้งสิ้น เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า พระนิพพานมีสันติเป็นลักษณะ มีการถึงพร้อมด้วยความไม่แตกดับ ไม่มีนิमित คือความเกิดขึ้นแห่งนามรูป มีการสลัดออกจากภพทั้งปวง พ้นจากเหตุปัจจัยปรุงแต่ง^๓

^๑ พระศรีวิสุทธิกวี, จิตวิทยาในพระอภิธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๔๑.

^๒ สมพร ศรีวราหิตย์, อภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : ศิวพรการพิมพ์, ๒๕๓๑), หน้า ๒๙ - ๓๑.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒ - ๓๓.

๒) สามัญลักษณะ หมายถึง ลักษณะที่เสมอกัน คือ ทั้งจิต เจตสิก รูป จะมีลักษณะเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยงแท้แน่นอน ไม่มั่นคง เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา โดยมีความเกิดขึ้นแล้วก็เสื่อมไปในที่สุด เป็นทุกขังคือความเป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ มีลักษณะทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ จำต้องเสื่อมสลายสูญสิ้นไป โดยมีความทนได้ยากและความบีบคั้นอยู่เสมอ แต่ธรรมทั้งหลาย คือ จิต เจตสิก รูป และรวมทั้งนิพพานด้วย เป็นอนัตตา คือความบังคับบัญชาไม่ได้ หรือความไม่ใช่ตัวตน มีลักษณะว่างเปล่าจากตัวตน จึงบังคับบัญชาไม่ได้จะเป็นไปตามที่ใจปรารถนา也不行 โดยมีความเป็นของสูญหรือว่างไม่มีเจ้าของ *

มานะก็เช่นเดียวกัน ที่มีเครื่องหมายเฉพาะประจำ ดังนั้นเพื่อให้ทราบถึงมานะอย่างถูกต้อง จึงต้องศึกษาเครื่องหมายเฉพาะประจำตัวของมานะ มี ๔ ประการ คือ

๒.๑.๑ ลักษณะของมานะ

มานะมีเครื่องหมายเฉพาะ คือมีลักษณะของอารมณ์จิตที่มีแต่ความถือตัว ความทะนงตัว เป็นความถือตัวที่เป็นไปด้วยความรู้สึกที่เป็นไปในตัวเอง จนทำให้เกิดความยึดถือเกี่ยวกับตัวเองขึ้นมา ว่ามีตัวมีตน เป็นความรู้สึกถือตัวอยู่ภายใน ดังปรากฏในพระอภิธรรมได้ให้ความหมายเกี่ยวกับลักษณะของมานะไว้ว่า “มีการทะนงตน เป็นลักษณะของมานะ” ^๒ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคก็ได้ให้ความหมายไว้ว่า “มานะนั้นมีความหยิ่งเป็นลักษณะ” ^๓ ในหนังสือลักษณะทิจตุกกะอภิธัมมัตถสังคหะให้ความหมายไว้ว่า “มานะมีการถือตัวเป็นลักษณะ” ^๔

ดังนั้น มานะมีลักษณะเฉพาะ คือ มีความถือตัว ทะนงตน มีความหยิ่งเป็นลักษณะ

* สมพร ศิริวราทิติย์, อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑ , (กรุงเทพมหานคร : ศิวพรการพิมพ์, ๒๕๓๑), หน้า ๕.

^๒ อภ.สง.อ. (ไทย) ๗๖ / ๓๗. .

^๓ มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรค แปล ภาค ๓ ตอน ๑ ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย, (พิมพ์ครั้งที่ ๗, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๙๒.

^๔ สมพร ศิริวราทิติย์, ลักษณะทิจตุกกะอภิธัมมัตถสังคหะ, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๓), หน้า ๓๑.

๒.๑.๒ หน้าที่ของมานะ (รส)

มานะเมื่อเกิดขึ้นก็ต้องประกอบพร้อมกันเกิดขึ้น (สัมปยุตต) มีที่อาศัยเกิดอย่างเดียวกัน เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน ต่างเป็นปัจจัยแก่กัน กำหนดบทบาทหน้าที่ในความสัมพันธ์กับองค์ธรรมอื่นซึ่งเกิดร่วม ท่านเรียกว่า รส หรือกิจ(หน้าที่) หมายความว่า มานะจะมีองค์ธรรมอื่น ๆ จำนวนหนึ่งเป็นตัวประกอบร่วมอยู่ด้วยเป็นประจำเสมอไป นั่นก็คือ การยกย่องเชิดชูตน เช่น เมื่อเกิดความถือตัวขึ้น ก็ยกตนออกไปเปรียบเทียบกับคนอื่น (ยกจิตไปรับรู้อารมณ์) หรือไปรับเอาสิ่งอื่นเข้ามาเปรียบเทียบกับ (ประกอบจิตไว้ในอารมณ์) * ว่าดีกว่าหรือเลวกว่า หรือเสมอกันอย่างไร ซึ่งเป็นการเปรียบเทียบ คือเอาลักษณะแห่ง “ความเป็น” ของตน ๆ ไปวัดกันแข่งกัน ซึ่งเป็นความสำคัญผิดไปตามอำนาจของความหลง ดังปรากฏในพระอภิธรรมที่ได้ให้ความหมายเกี่ยวกับรสของมานะไว้ว่า “มีการยกย่องเชิดชูตนหรือสัมปยุตตธรรมเป็นหน้าที่” ๑ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคก็ได้ให้ความหมายไว้ว่า “มานะนั้นมีการยกตัวเป็นรส” ๒ ในหนังสือลักษณะาทิจตุกกะอภิธัมมัตถสังคหะให้ความหมายไว้ว่า “มานะมีสัมปยุตตธรรมเป็นหน้าที่” ๓ และในหนังสือพระอภิธัมมัตถสังคหะให้ความหมายเกี่ยวกับรสของมานะไว้ว่า “มานะมีการยกย่องเป็นกิจ” ๔

ดังนั้น หน้าที่ของมานะ คือ มีการยกย่องเชิดชูตน หรือสัมปยุตตธรรมเป็นรสหรือกิจ

* หน้าที่ในการรู้สึกกระทบอารมณ์ เสวยอารมณ์ จำอารมณ์ ตั้งใจในอารมณ์ ทำให้อารมณ์เป็นหนึ่ง รักษาอารมณ์ พิจารณาอารมณ์ และยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ประกอบจิตไว้ในอารมณ์ ทำให้จิตตัดสินใจในอารมณ์ สร้างความบากบั่นในจิต ประจักษ์ให้เฝ้าอ้อม ประจักษ์ให้พอใจอารมณ์

๑ อภ.สง.อ. (ไทย) ๗๖ / ๓๗.

๒ มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรค แปล ภาค ๓ ตอน ๑ ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย, (พิมพ์ครั้งที่ ๗, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๙๒.

๓ สมพร ศรีวราทิพย์, ลักษณะาทิจตุกกะอภิธัมมัตถสังคหะ, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๓), หน้า ๓๑.

๔ สมพร ศรีวราทิพย์, อภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : วิสุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๓๔), หน้า ๔๐.

๒.๑.๓ อาการปรากฏของมานะ (ผล)

ผล คือ อาการปรากฏของสภาวะธรรมนั้น ๆ คือ มานะเมื่อเกิดขึ้น ก็มีเหตุให้มานะเกิด เมื่อมีเหตุเกิด ก็ต้องมีผล ผลปรากฏของมานะก็คือ ความมักใหญ่ใฝ่สูง เช่น มานะเกิดขึ้นได้ ต้องอาศัยเหตุใกล้เกิด (เหตุ ๖) เมื่อเกิดมานะแล้ว ก็ให้ถือสำคัญรู้ (สำคัญผิดว่ามีตัวมีตน) คือถือเทียบเคียงระหว่างตัวเองกับตัวบุคคลอื่น ถือเอาไว้วัดไว้แข่งกัน ถือสูงต่ำ ถือตัวตนในลักษณะที่จะเอาตัวตนนั้นไปเป็นนั่นเป็นนี่ เช่น ฉันเป็นนี่ ฉันแค่นี้ ฉันสูงกว่า เป็นต้น ความสำคัญตนว่าสูง ว่าเด่น ความปรารถนาอยากเด่น อยากสูงกว่าบุคคลอื่นนี้ คือผลของมานะ ดังปรากฏในพระอภิธรรมที่ได้ให้ความหมายเกี่ยวกับผลของมานะไว้ว่า “มีความใฝ่สูงเป็นผลปรากฏ”^๑ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคก็ได้ให้ความหมายไว้ว่า “มีความใคร่เป็นเชนธ (คือความอยากเด่น) เป็นปัจจุภูฐาน”^๒ ในหนังสือลักษณะที่จตุกกะอภิธัมมัตถสังคหะให้ความหมายไว้ว่า “มานะมีความปรารถนาถูกต้องเป็นผล”^๓ และในหนังสือพระอภิธัมมัตถสังคหะก็ให้ความหมายเกี่ยวกับผลของมานะไว้ว่า “มานะมีความต้องการเป็นถูกต้องเป็นผล”^๔

ฉะนั้น อาการปรากฏ หรือผลแห่งมานะนั้น คือ มีความต้องการมีความปรารถนาอยากเด่น มีความมักใหญ่ใฝ่สูงเป็นผลปรากฏ

๓.๑.๔ เหตุใกล้ให้เกิดมานะ (ปทัฏฐาน)

มานะมีเหตุใกล้ให้เกิดขึ้น ชื่อว่า ปทัฏฐาน คือ มานะจะเกิดขึ้นมานั้น จะเกิดขึ้นลอย ๆ ไม่ได้ จะต้องมียุทธให้มานะเกิด เหตุใกล้ให้เกิดมานะท่านประสงค์เอาเหตุ ๖ ประการที่เป็นกุศลเหตุ

^๑ อภิ.สง.อ. (ไทย) ๗๖ / ๓๗.

^๒ มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรค แปล ภาค ๓ ตอน ๑ ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย, (พิมพ์ครั้งที่ ๗, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๙๒.

^๓ สมพร ศรีวรชาติย์, ลักษณะที่จตุกกะอภิธัมมัตถสังคหะ, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๓), หน้า ๓๑.

^๔ สมพร ศรีวรชาติย์, อภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : วิสุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๓๔), หน้า ๔๐.

และอกุศลเหตุ ที่เป็นปัจจัยให้เกิดจิต เจตสิก และรูป และที่เป็นปัจจัยให้เกิดสัมปยุตตธรรม (ธรรมที่อุดหนุนประกอบกัน คือเวทนา สัญญา และวิญญาณ) หมายความว่า โลกะ โทสะ โมหะ อโลกะ อโทสะ อโมหะ เป็นฐานที่ทำให้เกิดมานะ โดยทำหน้าที่เป็นพื้นให้ เหมือนกับช่วยส่งผลอยู่ ไกล ๆ แต่เหตุปัจจัยใกล้ชิดแท้ ๆ ที่จะให้เกิดมานะ ก็คือ เหตุ ๖ ประเภทนี้ * แต่ในที่นี้ท่านหมาย เอาตัวโลกะไม่ประกอบด้วยทวิภูมิจึงเป็นเหตุใกล้ ดังปรากฏในพระอภิธรรมที่ได้ให้ความหมายเกี่ยวกับ

* คำว่า เหตุ แปลว่า ธรรมที่ให้ผลเกิดขึ้น และให้ผลธรรมนั้นตั้งมั่นและเจริญขึ้น เหตุมี ๖ ประเภท คือ

๑). โลกเหตุ คือ เหตุให้เกิดความอยากได้ ความอยากได้ทั้งหลายที่มี ล้วนเกิดมาจากโลกเหตุทั้งสิ้น องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิกในจิตโลก ๘ ดวง

๒). โทสเหตุ คือ เหตุให้เกิดความโกรธ ความเกลียด ความโกรธ และความอาฆาต ล้วนเกิดจากโทสเหตุทั้งสิ้น องค์ธรรมได้แก่โทสเจตสิกในจิตโกรธ ๒ ดวง

๓). โมหเหตุ คือ เหตุให้เกิดความเผลอ ความไม่รู้จริง ความมึนงง ล้วนถูกโมหเหตุปิดบังไว้จึงทำให้มองไม่เห็นความจริง องค์ธรรมได้แก่โมหเจตสิกในจิตหลง ๑๒ ดวง

๔). อโลกเหตุ คือ เหตุไม่ให้เกิดความโลภ เป็นเหตุฝ่ายกุศลธรรม หรือเหตุฝ่ายดี องค์ธรรมได้แก่ อโลกเจตสิก ในโสภณจิตสวयงาม ๕๙ ดวง

๕). อโทสเหตุ คือเหตุแห่งความไม่โกรธ เป็นเหตุฝ่ายกุศลธรรม หรือเหตุฝ่ายดี องค์ธรรมได้แก่อโทสเจตสิก ในโสภณจิตสวยงาม ๕๙ ดวง

๖). อโมหเหตุ คือ เหตุแห่งความรู้แจ้ง ไม่ถูกปิดบัง เป็นเหตุฝ่ายกุศลธรรมหรือเหตุฝ่ายดี องค์ธรรมได้แก่ปัญญาเจตสิก ในโสภณจิตสวยงาม ๕๙ ดวง

คำว่า เหตุทำให้ผลธรรมตั้งมั่นนั้น หมายความว่า จิตจะยึดอารมณ์กุศล และอกุศลนั้นอย่างมั่นคง ตัวอย่างเช่น เมื่อตาเห็นหญิงสวย ๆ แล้ว โลกเหตุจะเป็นตัวเหตุให้เกิดความพอใจในรูปร่างของหญิงสาวนั้น เมื่อพอใจจิตก็จะยึดมั่นในร่างของหญิงนั้น นี่คือการทำให้ผลธรรมฝ่ายชั่วตั้งมั่นในอารมณ์

ส่วนความหมายที่ว่า เหตุทำให้ผลธรรมเจริญขึ้นนั้น หมายความว่า เมื่อจิตยึดมั่นในอารมณ์ต่าง ๆ แล้ว จิตนั้นก็ค่อย ๆ มีกำลังมากขึ้น จนถึงล่งละเมิดลงมือทำความชั่ว หรือพูดชั่ว อันเป็นการทำทุจริตทางกายกรรมและวจีกรรม ยกตัวอย่างเช่น เมื่อจิตยึดความสวยในรูปร่างของหญิงสาวแล้ว จิตที่มีความโลภเป็นเหตุ ก็จะเพิ่มกำลังมากขึ้น ๆ จนถึงขนาดใช้กำลังข่มขืน หรือพูดจาหยอกเอน นี่คือการทำให้ผลธรรมฝ่ายชั่วเจริญขึ้น

สำหรับเหตุที่ทำให้ผลธรรมฝ่ายดีตั้งมั่น มีตัวอย่างเช่น เมื่อหูได้ฟังการแสดงธรรมที่ไพเราะ จิตก็ยึดมั่น หรือพอใจในคำสอนนั้น นี่คือการทำให้ผลธรรมฝ่ายดีตั้งมั่น เมื่อจิตยึดมั่นในคำสอนนั้นแล้วก็จะมีความเพิ่มขึ้น ๆ จนถึงขนาดลงมือปฏิบัติตามคำสอนนั้น นี่คือการทำให้ผลธรรมฝ่ายดีเจริญขึ้น

ปัทมฐานของมานะไว้ว่า “มีโลภะที่ปราศจากมิจฉาทิฏฐิเป็นเหตุไถ่”^{*} ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคก็ได้ให้ความหมายไว้ว่า “มีโลภะอันไม่ประกอบด้วยทิฏฐิเป็นปัทมฐาน”^๒ และในหนังสือลักษณะที่จตุกกะอภิธัมมัตถสังคหะได้ให้ความหมายเกี่ยวกับเหตุไถ่ให้เกิดมานะไว้ว่า “มีโลภะไม่ประกอบด้วยทิฏฐิเป็นเหตุไถ่”^๓

เหตุให้เกิดความถือตัวนี้ จะเกิดร่วมกับจิตโลกเฉพาะที่ ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด ๔ ดวงเท่านั้น แต่จะประกอบไปด้วยอีกจิต ๓ ดวง^{*} คือที่มีเจตสิกปรุงจิตให้โลกเป็นหัวหน้า เมื่อเกิดย่อมไม่เกิดพร้อมกันทีเดียว ๓ ชนิด กล่าวคือ ถ้าเวลาใดมีความโลภประกอบด้วยความเห็นผิด เวลานั้นเจตสิกปรุงจิตให้ถือตัวก็ไม่เกิดรวม แต่ถ้าเวลาใดมีความโลภปราศจากความเห็นผิด เวลานั้นบางครั้งเจตสิกปรุงจิตให้ถือตัวอาจจะเกิดรวม หรืออาจจะไม่เกิดรวมก็ได้^๕ ท่านจึงกล่าวว่า มีโลภะไม่ประกอบด้วยทิฏฐิเป็นเหตุไถ่

ดังนั้น ปัทมฐานของมานะ คือ มีโลภะที่ปราศจากมิจฉาทิฏฐิเป็นเหตุไถ่ชัด

* อภ.สง.อ. (ไทย) ๗๖ / ๓๗.

^๒ มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรค แปล ภาค ๓ ตอน ๑ ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย, (พิมพ์ครั้งที่ ๗, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๙๒.

^๓ สมพร ศรีวราทิพย์, ลักษณะที่จตุกกะอภิธัมมัตถสังคหะ, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๓), หน้า ๓๑.

^{*} ความชั่วในจิตมีหลายชนิด เช่น ความคิดโลภ ความคิดโกรธ ความคิดงมงาย ความคิดทอดถอย และความคิดสงสัย ความชั่วแต่ละชนิดเหล่านี้ ยังมีความคิดชั่วที่เป็นบริวารอีก เช่น เมื่อมีความคิดโลภ ความคิดโลภนั้นเองจะให้เกิดทิฏฐิ หรือเกิดมานะขึ้นมาได้ ท่านจัดเจตสิกฝ่ายชั่วไว้ ๕ กลุ่ม มานะท่านจัดอยู่ในกลุ่มเจตสิก ๓ ดวง คือ อยู่ในเจตสิกที่ปรุงจิตให้โลกเป็นหัวหน้า เป็นประธาน มี ๓ ดวง คือ (๑) เจตสิกปรุงจิตให้โลก เจตสิกปรุงจิตให้โลกจะเกิดร่วมกับจิตโลก ๔ ประเภท แต่เจตสิกดวงนี้จะไม่เกิดร่วมจิตโกรธ และไม่เกิดร่วมกับจิตหลง เพราะเป็นข้อเท็จจริงว่า ขณะที่จิตมีความโลภอยู่ ความโกรธจะไม่เกิดในขณะนั้น แต่ขณะที่จิตมีความโลภอยู่ ย่อมมีความหลงหรือเจตสิกปรุงจิตให้หลงเกิดร่วมอยู่ด้วย ตรงกันข้าม ขณะเกิดจิตหลงงมงาย ไม่จำเป็นจะต้องมีจิตโลกเกิดร่วม (๒) เจตสิกปรุงจิตให้มีความเห็นผิด (๓) เจตสิกปรุงจิตให้มีความถือตัว

^๕ ทวี ผลสมภพ, ปรัชญาอภิธรรม, (กรุงเทพมหานคร : กิ่งจันทร์การพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๗๓ - ๗๗.

ดังนั้นมานะมีความถือตัว ทะนงตัว เป็นลักษณะ มีการยกย่องเชิดชูตนหรือสัมปยุตตธรรมเป็นรสหรือกิจ มีความไฝสูงเป็นผลปรากฏ มีโลภะที่ปราศจากมิจฉาทิฏฐิเป็นเหตุก่อให้เกิด และสภาวะธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ต่างก็มีลักษณะที่เสมอกันของปรมัตถธรรม คือ มีจิต เจตสิก รูป และนิพพานเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๒.๒ ประเภทของมานะ

มานะเกิดขึ้นเพราะอาศัยวัตถุเป็นเหตุเกิด และไม่มีวัตถุเป็นเหตุเกิด เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะแสดงภาวะอาการออกไปได้หลายลักษณะตามเหตุนั้น ๆ ซึ่งเป็นสาเหตุให้เกิดเป็นประเภท ดังนี้ *

๒.๒.๑ มานะ ๑ ประเภท

มานะนี้ เป็นภาวะจิตที่เกิดขึ้นภายในจิตของตน เป็นความรู้สึกที่เป็นไปในตัวเอง มี ๑ ประเภท คือ ความพองแห่งจิต เป็นภาวะที่ทำให้ยืดอกขึ้นสูงๆ หรือเป็นภาวะของจิตที่ประกอบไปด้วยความอยากใหญ่ อยากสูง อยากเด่น เป็นจิตที่ประกอบไปด้วยกิเลสความถือตัวที่เกิดขึ้นภายในที่ทำให้ยืดอกขึ้นสูง ๆ เป็นความรู้สึกที่ถือตัวอยู่ภายใน เช่น นาย ด. จบปริญญาเอกมาจากประเทศสหรัฐอเมริกา ส่วนนาย ข. จบปริญญาโทมาจากประเทศอินเดีย เมื่อนาย ด. มาพบนาย ข. นาย ด. เกิดความคิด (ถือตัว) ว่า ตนยิ่งใหญ่กว่านาย ข. ทั้งในด้านความรู้ และทั้งในด้านสถาบันที่ตนจบมา จึงทำให้นาย ด. ปลื้มและภูมิใจในตนเอง ภาวะที่ปลื้มและภูมิใจนี้ เป็นภาวะที่ทำให้ยืดอกขึ้นสูง ๆ เป็นภาวะที่เกิดขึ้นภายในจิตของนาย ด. เอง

๒.๒.๒ มานะ ๒ ประเภท

มานะนี้ เป็นภาวะจิต ที่เกิดขึ้นภายในจิตของตน เป็นความรู้สึกที่เป็นไปในตัวเอง ที่ยกจิตของตนให้สูง กว่าบุคคลอื่น มี ๒ ประเภท คือ

* ข.จ. (ไทย) ๓๐ / ๕๗๘ / ๒๒๙.

๑) ความถือตัวในการยกตน เป็นการถือตัวในภาวะลักษณะของจิตที่ยกตนไว้เบื้องบน ไว้ให้สูง ให้เด่น ให้เหนือคนอื่น ซึ่งเป็นความรู้สึกที่เป็นไปในตัวเอง เกิดขึ้นภายในจิตของตน เช่น เด็กชาย ข. เป็นลูกของเศรษฐีอันดับหนึ่งของประเทศไทย และเป็นนักกีฬาดีเด่นของโรงเรียน ส่วนเด็กชาย พ.เป็นลูกชาวนา อีกทั้งไม่เก่งในด้านกีฬาและการเรียน ทั้งสองได้ศึกษาในโรงเรียนเดียวกันอยู่ห้องเรียนเดียวกัน เด็กชาย ข.ไม่คบหาเป็นเพื่อนกับเด็กชาย พ. เพราะเด็กชาย ข. เกิดความคิดว่า(เกิดความถือตัว) เด็กชาย พ. เป็นแค่ลูกชาวนาจน ๆ มีฐานะไม่เท่าเทียมกับตน ตนมีฐานะที่สูงกว่า ดีกว่า และเด่นกว่าทั้งในด้านการเรียนและกีฬาตนก็ดีกว่าเด่นกว่า ภาวะลักษณะที่ยกเอาจิตของตนไว้ให้สูง ให้เด่น ยกตนไว้เบื้องบนเหนือบุคคลอื่นของเด็กชาย ข.เช่นนี้ คือ ความถือตัวในการยกตน

๒) ความถือตัวในการชมผู้อื่น เป็นการถือตัวในภาวะลักษณะของจิตที่ชมบุคคลอื่นไว้ข้างล่าง เป็นความรู้สึกที่เป็นไปในตัวเอง เกิดขึ้นภายในจิตของตน เป็นการดูถูกเหยียดหยาม ดูหมิ่นสบประมาทบุคคลอื่นให้ได้รับความเสื่อมเสีย ให้ได้รับความพินาศ ถือตัวว่าบุคคลอื่นด้อยกว่าต่ำกว่าตน ทั้งที่ความจริงบุคคลนั้นอาจจะดีกว่าตนก็ได้ เช่น พวกวรรณะพราหมณ์ ที่ถือตัวว่าตนมีชาติกำเนิด ที่เกิดมาจากปากของพระพรหม จนเป็นเหตุให้ถือตัวชมผู้อื่นว่าวรรณะตนดีกว่าของพวกวรรณะแพथย์ ศูทร ทั้ง ๆ ที่ความจริงมนุษย์ไม่ได้เกิดมาจากปากของพระพรหม ความจริงเกิดมาจากโยนี หรือถือตัวว่าตนมีการศึกษาดีกว่า มีปัญญาดีกว่า จึงถามปัญหาที่บุคคลอื่นไม่รู้ตอบไม่ได้ ทำให้บุคคลเสื่อมเสีย ภาวะลักษณะที่ยกเอาจิตของตนไปชมบุคคลอื่นไว้ข้างล่างเช่นนี้ คือ ความถือตัวในการชมผู้อื่น*

๒.๒.๓ มานะ ๓ ประเภท

ความถือตัวนี้เป็นการถือสำคัญ ถือสำคัญด้วยความรู้ หมายความว่า ถือเทียบเคียงระหว่างตัวเองกับบุคคลอื่น หรือเปรียบเทียบตนกับคนอื่น ถือเอาไว้วัดไว้แข่งขันกันกับบุคคลอื่น ถือสำคัญว่าตนเป็นอะไรนั่นเอง เป็นการถือตามความเป็นจริง มี ๓ ประเภท คือ

* ข.ม. (ไทย) ๒๙ / ๘๒๙ / ๔๖๔.

๑) ความถือตัวว่าเราดีกว่าเขา

๒) ความถือตัวว่าเราเสมอเขา

๓) ความถือตัวว่าเราเลวกว่าเขา

ความถือตัว ๓ ประเภทนี้ บางครั้งท่านเรียกว่า วิธ “บ้าง เรียกว่า โภฏฐาส” บ้าง เพราะเป็นกิเลสความถือตัวที่มีการจัดแจงปรับแต่งตนเองให้แสดงภาวะออกไปหลายลักษณะ หลายประการ และแยกความถือตัวออกเป็นส่วน ๆ ได้แก่ ถือตัวว่าตนดีกว่าเขา ถือตนว่าเสมอกับเขา และถือตนว่าเลวกว่าเขา แล้วเปรียบตนกับบุคคลอื่น เช่น ยกย่องตนเองว่าเป็นผู้มีศีลดีกว่าบุคคลอื่นบ้าง ถือตัวว่าตนมีชาติดีกว่าบุคคลอื่น มีกษัตริย์เป็นต้น ถือตัวว่าตนมีโคตรอันสูงกว่าบุคคลอื่น มีโคตรโคตรเป็นต้น ยกย่องตนเองว่าเป็นผู้มีปัญญาเสมอกันกับบุคคลอื่นบ้าง หรือแม้แต่เป็นการถือตัวว่าตนเองเป็นผู้มีชาติกำเนิดที่ดีต่อยกกว่าบุคคลอื่นบ้าง ก็ยังเป็นความถือตัว เพราะเป็นการดูหมิ่นตนเอง (การรังเกียจตนเอง โดยชาติ โดยฐานะ เป็นต้น)

๒.๒.๔ มานะ ๔ ประเภท

ความถือตัวนี้ เป็นความถือตัวที่ไปยึดถือเอาโลกธรรมฝ่ายที่ชอบใจ ที่พึงพอใจ เป็นสาเหตุให้เกิดความถือตัว มี ๔ ประเภท คือ

๑) บุคคลให้ความถือตัวเกิดเพราะลาภ

๒) บุคคลให้ความถือตัวเกิดเพราะยศ

๓) บุคคลให้ความถือตัวเกิดเพราะสรรเสริญ

๔) บุคคลให้ความถือตัวเกิดเพราะสุข

ความถือตัว ๔ ประเภทนี้ เป็นความถือตัวที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยโลกธรรม^๑ เป็นสาเหตุทำให้เกิดความถือตัว แต่เป็นโลกธรรมฝ่ายเป็นสิ่งที่ชอบใจ เรียกว่า อិฏฐารมณ^๒ สิ่งเหล่านี้

^๑ อภิ.วิ (ไทย) ๓๕ / ๙๓๗ / ๕๐๖. ;

^๒ อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๘ / ๙๒๑.

^๓ อัง.อฏฐก. ๒๓ / ๙๖ / ๑๒๑.

สามารถที่เกิดขึ้นได้กับบุคคลทุกคนในโลก ที่ยังเป็นปุณฺชน ยังมีวิชา ตัณหา และอุปาทานอยู่ สิ่งที่ชอบใจเหล่านี้ ได้แก่ ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข เช่น ศาสตราจารย์ดร. เสริมศักดิ์ เป็นเศรษฐีที่มีเงินทองมาก จนได้ดำรงตำแหน่งเป็นอธิการบดีมหาวิทยาลัยแห่งหนึ่งในประเทศไทย เหล่าลูกศิษย์ต่างยกย่องสรรเสริญ ทำให้ตนมีความสุขและพอใจอย่างมาก วันหนึ่งได้ออกงานเลี้ยงสังสรรค์ เจ้าภาพได้จัดโต๊ะให้นั่งรับประทานอาหารร่วมกับบุคคลอื่น ทำให้ศาสตราจารย์ไม่พอใจที่จะไปนั่งร่วมรับประทานอาหารกับบุคคลอื่น ทั้งนี้ให้ความถือตัวเกิดขึ้นว่า ตนร่ำรวยมีเงินทองมากกว่า มียศตำแหน่งหน้าที่การงานที่สูงกว่า ใคร ๆ ต่างก็ให้ความยกย่องสรรเสริญตน ควรจัดโต๊ะนั่งให้รับประทานอาหารต่างหาก ลักษณะเช่นนี้ เป็นความถือตัวที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยลาภ ยศ สรรเสริญ สุข เป็นสาเหตุให้เกิดความถือตัว

๒.๒.๕ มานะ ๕ ประเภท

ความถือตัวนี้ เป็นความถือตัวที่เกิดขึ้น เพราะถือว่าตนได้อารมณ์ที่น่าชอบใจ (อายตนะภายนอก) มี ๕ ประเภท คือ

- ๑) บุคคลให้ความถือตัวเกิดว่า เราเป็นผู้ได้รูปที่ชอบใจ
- ๒) บุคคลให้ความถือตัวเกิดว่า เราเป็นผู้ได้เสียงที่ชอบใจ
- ๓) บุคคลให้ความถือตัวเกิดว่า เราเป็นผู้ได้กลิ่นที่ชอบใจ
- ๔) บุคคลให้ความถือตัวเกิดว่า เราเป็นผู้ได้รสที่ชอบใจ
- ๕) บุคคลให้ความถือตัวเกิดว่า เราเป็นผู้ได้โณภูมฺพพะที่ชอบใจ

ความถือตัว ๕ ประเภทนี้ เป็นความถือตัวที่เกิดขึ้น ว่าตนเป็นผู้ได้รูป เสียง กลิ่น รส โณภูมฺพพะ * ที่น่าชอบใจน่าพอนำรักนำใคร่นำปรารณา ท่านเรียกอารมณ์เหล่านี้ว่ากามคุณ ๕*

* ที.ปา. (ไทย) ๑๑ / ๓๐๔ - ๓๐๖ / ๒๕๙.

* ม.ม. (ไทย) ๑๒ / ๑๙๗ / ๑๓๗. กามคุณ ๕ คือส่วนที่น่าใคร่นำปรารณา ส่วนที่ดีหรือส่วนอร่อยของกาม ท่านหมายถึง รูป เสียง กลิ่น รส และโณภูมฺพพะ (อายตนะภายนอก) เฉพาะที่น่าปรารณา นำรัก นำใคร่ นำชอบใจ นำพอนำรักเท่านั้น

เช่น นาย ธ. เกิดมาเป็นคนรูปร่างหน้าตาดี ได้เป็นพระเอกหนัง และเป็นนักร้องชื่อดังของเมืองไทย อาศัยอยู่ในบ้านที่ใหญ่โตไม่มีกลิ่นเหม็นรบกวน รับประทานอาหารอร่อย ๆ สวมใส่เสื้อผ้าสะอาดสวยงาม ทุกสิ่งรอบข้างกายล้วนแต่เป็นสิ่งดี ๆ ต่อมานาย ธ. ได้ไปแสดงการร้องเพลงที่ประเทศแอฟริกา ซึ่งเป็นประเทศที่ทุรกันดาร เขาได้จัดที่พักให้นาย ธ. พักอยู่กับชาวบ้านยากจนอดอยาก ที่บ้านหลังเล็กสกปรกหลังหนึ่ง นาย ธ. ไม่ยอม ไม่อยากพักรวมอยู่กับชาวบ้าน เพราะชาวบ้านที่นั่นเป็นคนผิวดำและพิการ มีบ้านเรือนและกินอาหารที่สกปรกส่งกลิ่นเหม็น สภาพแวดล้อมของชุมชนล้วนสกปรกไม่เหมือนกับที่อยู่เดิมของตน นาย ธ. จึงให้เขาจัดสถานที่พักให้ใหม่ แต่เขาไม่จัดให้ เมื่อไม่จัดที่พักให้ใหม่ นาย ธ. จึงไม่เปิดการแสดงและเดินทางกลับ เพราะถือตัวว่าตนเป็นผู้ได้มีรูปร่างที่งดงาม ได้มีเสียงที่ไพเราะกว่าบุคคลเหล่านั้น และตนเคยอยู่แต่ในสถานที่ที่มีกลิ่นหอม เคยได้รับประทานแต่อาหารที่มีรสหวานอร่อย ทุกสิ่งที่อยู่รอบข้างกายของตนล้วนเป็นสิ่งที่น่าชอบใจ เมื่อเขาไม่จัดที่พักให้ใหม่ นาย ธ. ได้เดินทางกลับ ลักษณะเช่นนี้ เป็นความถือตัวที่เกิดขึ้นเพราะจิตของนาย ธ. ไปเสวยอารมณ์ที่ชอบใจว่าตนเป็นผู้ได้รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ น่าพอใจ น่ารัก น่าใคร่ น่าปรารถนากว่าเป็นสาเหตุให้เกิดความถือตัว

๒.๒.๖ มานะ ๖ ประเภท

ความถือตัวนี้ เป็นการให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะถือว่าตนมีความถึงพร้อมด้วยอวัยวะรับรู้ทางประสาทสัมผัสและจิตใจ (อายตนะภายใน)* มี ๖ ประเภท คือ

- ๑) บุคคลให้ความถือตัวเกิดเพราะความถึงพร้อมแห่งจักขุ
- ๒) บุคคลให้ความถือตัวเกิดเพราะความถึงพร้อมแห่งหู
- ๓) บุคคลให้ความถือตัวเกิดเพราะความถึงพร้อมแห่งจมูก
- ๔) บุคคลให้ความถือตัวเกิดเพราะความถึงพร้อมแห่งลิ้น

* ที.ปา. (ไทย) ๑๑ / ๓๐๔ - ๓๐๖ / ๒๕๙. คำว่า "อายตนะ" บางครั้งท่านนิยมใช้คำว่า "ทวาร" ซึ่งแปลว่า ช่องทาง ประตู แดนเชื่อมต่อให้เกิดความรู้ หรือทางรับรู้ หรือแหล่งที่มาของความรู้ หมายความว่า ที่เชื่อมต่อกับโลก คือสภาพแวดล้อมภายนอก

๕) บุคคลให้ความถือตัวเกิดเพราะความถึง พร้อมแห่งกาย

๖) บุคคลให้ความถือตัวเกิดเพราะความถึงพร้อมแห่งใจ

ความถือตัว ๖ ประเภทนี้ เป็นความถือตัวที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยความถึงพร้อมด้วยอวัยวะรับรู้ทางประสาทสัมผัสและจิตใจเป็นเหตุเกิด หรือเป็นความถือตัวที่เกิดขึ้นเพราะไปยึดถือว่าตนมีความสมบูรณ์ถึงพร้อม (มีครบสมบูรณ์ทุกอย่าง) ในอายตนะภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

เด็กหญิง ต. เป็นเด็กที่มีพร้อมทุกอย่าง คือเป็นเด็กที่มีตากกลมโตสวยงามสามารถมองเห็นได้ ดวงตาไม่บอด มีใบหูที่งดงามสามารถได้ยิน หรือฟังเพลงได้ไม่หูหนวก มีจมูกที่โด่งคมสันที่ทำให้สามารถดมกลิ่นต่าง ๆ ได้ดี จมูกไม่บี้แบน ไม่แหว่ง มีลิ้นที่สามารถลิ้ม ชิมรสต่าง ๆ ได้ดี มีร่างกายสมบูรณ์ไม่พิการแต่ต้องเสียดสีได้ เป็นเด็กที่มีความสนุกสนานบันเทิง ตลอดจนมีจินตนาการสิ่งที่หวานชื่นระรื่นใจ มีพร้อมทุกอย่าง เธอเรียนอยู่ชั้น ป.๕ อยู่ห้องเรียนเดียวกับเด็กหญิง ว. เด็กหญิง ต.คบทุกคนเป็นเพื่อน เว้นแต่เด็ก ว. คนเดียวที่เธอไม่คบหาเป็นเพื่อน เพราะเด็กหญิง ว. เป็นเด็กที่ขี้เหร่ ไม่สวย รูปร่างพิการ ตาบอด หูหนวก เป็นที่น่ารังเกียจ ไม่น่าคบหาสมาคมด้วย ทั้งนี้เพราะ เด็กหญิง ต. เกิดความถือตัวว่าตนมีความสมบูรณ์พร้อม ไม่พิการเหมือนเด็กหญิง ว. จึงไม่คบกับเด็กหญิง ว. ซึ่งมีรูปร่างพิการไม่สวยงามเหมือนตน ทั้งนี้เป็นเพราะจิตของเด็กหญิง ต. ไปเสวยอารมณ์(ถือตัว)ที่ว่าตนมีความสมบูรณ์ถึงพร้อม (มีครบสมบูรณ์ทุกอย่าง) ในตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ที่ดีกว่าเด็กหญิง ว. เป็นสาเหตุให้เกิดความถือตัว

๒.๒.๗ มานะ ๗ ประเภท

ภาวะจิตที่เกิดขึ้นภายในจิตของตนนี้ เป็นความรู้สึกที่เป็นไปในตัวเอง แล้วขยายเอาจิตของตนออกไปเปรียบเทียบ จนทำให้มีความรู้สึกอย่างนั้นต่อ ๆ ไปเป็นระดับ ๆ * จัดเป็นระดับได้ ๗ ประเภท คือ

* อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕ / ๑๐๑๐/ ๕๓๒.

๑) มานะ ความถือตัว

มานะแปลว่าความถือตัว^๑ เป็นความถือตัวที่เป็นกิเลสที่ยึดถือ (อุปาทาน)ว่ามีตัวมีตน ซึ่งเป็นการถือสำคัญด้วยความรู้ที่เป็นไปในตัวเอง จนทำให้เกิดความยึดถือเกี่ยวกับตัวเองขึ้นมา แบ่งได้เป็น ๒ ชั้น ความสำคัญว่าตนมีอยู่หรือเป็นอยู่อย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งเป็นมานะที่ขยายออกไปว่าตนเป็นอะไร และเมื่อนำไปเปรียบเทียบกับคนอื่นแล้ว ดีกว่าหรือเลวกว่า หรือเสมอกันอย่างไร ถือเทียบเคียงระหว่างตัวเองกับตัวบุคคลอื่น ถือเอาไว้วัดไว้แข่งกัน ถือสูงต่ำ ถือตัวตนในลักษณะที่จะเอาตัวตนนั้นไปเป็นนั่นเป็นนี่ เช่น ฉันเป็นนี่ ฉันแค่นี้ ฉันสูงกว่า ฉันต่ำกว่า เราด้อยกว่า เราเท่ากับเขา เป็นต้น ตลอดจนความรู้สึกถือตัวอยู่ภายใน ท่านเรียกว่า มานะ ดังกล่าวมาแล้วในเบื้องต้น

๒) อติมานะ ความถือตัวจัด

เมื่อเกิดความถือตัวขึ้นอย่างนี้แล้ว ทำให้บุคคลนั้นถือตนเลยไปว่า ผู้อื่นไม่เหมือนตน ทำให้เป็นคนดูหมิ่นบุคคลอื่นไป ท่านเรียกว่าอติมานะ แปลว่า ความถือตัวจัด (ความดูหมิ่น)^๒ เช่น นาย ก. เป็นลูกกษัตริย์ ส่วนนาย ข. นาย ค. และนาย ง. เป็นลูกสามัญชน นาย ก. จึงไม่คบหาสมาคมกับนาย ข. นาย ค. และนาย ง. เพราะเกิดความถือตัวว่าตนเป็นถึงลูกกษัตริย์ จะไม่ยอมลดตนไปคบหาสมาคมกับบุคคลทั้งหลายเหล่านั้นซึ่งเป็นลูกสามัญชน จึงเกิดความดูหมิ่นบุคคลทั้งหลายเหล่านั้นว่ามีชาติกำเนิดไม่เหมือนตน

๓) มานาติมานะ ความถือตัวเกินกว่าความถือตัว

เมื่อเกิดความถือตัวขึ้นในเบื้องต้นดังกล่าวแล้ว ทำให้บุคคลนั้นถือตนเลยไปอีกว่า บุคคลใดเหมือนกับตนหรือไม่เหมือนกับตน แต่มาเดี๋ยวนี้ บุคคลเหล่านั้นต่ำกว่าตน ตนเป็นผู้ดีกว่า ประเสริฐกว่า ท่านเรียกว่า มานาติมานะ แปลว่า ความถือตัวเกินกว่าความถือตัว (ทั้งถือตัวและเย่อหยิ่ง)^๓ เช่น นาย ก. เป็นลูกกษัตริย์ ส่วนนาย ข. นาย ค. และนาย ง. เป็นลูกสามัญชน นาย ก.

^๑ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕ / ๘๙๕ / ๔๘๘.

^๒ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕ / ๘๙๖ / ๔๘๘.

^๓ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕ / ๘๙๗ / ๔๘๘.

จึงไม่คบหาสมาคมกับนาย ข. นาย ค. และนาย ง. เพราะเกิดความถือตัวว่าตนเป็นถึงลูกกษัตริย์ จะไม่ยอมลดตนไปคบหาสมาคมกับบุคคลทั้งหลายเหล่านั้นซึ่งเป็นลูกสามัญชน จึงเกิดความดูหมิ่นบุคคลทั้งหลายเหล่านั้นว่ามีชาติกำเนิดไม่เหมือนตน และบุคคลทั้งหลายเหล่านั้นก็เป็นผู้ต่ำกว่าตน ตนเป็นผู้ประเสริฐกว่าบุคคลทั้งหลายเหล่านั้น ไม่ว่าจะเป็นในด้านชาติตระกูล หรือการศึกษา ฯลฯ ทำให้เกิดเป็นความเยอหยิ่งว่าตนดีกว่าประเสริฐกว่าบุคคลเหล่านั้น บุคคลเหล่านั้นต่ำกว่าตน

๔) โอमानะ ความดูหมิ่นตน

มานะอีกระดับหนึ่ง ที่มีความถือตัวว่าตนอภัพกว่าคนอื่น ตนต่ำกว่าคนอื่น ตนเลวกว่าคนอื่น ท่านเรียกว่าโอमानะ แปลว่า ความดูหมิ่นตนเอง^๑ เช่น นายดำกับนายแดง มีฐานะชาติตระกูลเสมอกัน และมีเสียงที่ไพเราะเหมือนกัน แต่ทั้งสองไม่คบหาสมาคมเป็นเพื่อนกัน เพราะนายดำคิดอยู่เสมอว่า ตนมีฐานะชาติตระกูลต่ำกว่า อีกทั้งนายดำคิดว่าเสียงของตนเหมือนเสียงกาไม่ไพเราะเหมือนเสียงนายแดง ดังนั้นนายดำจึงไม่คบหาสมาคมเป็นเพื่อนกับนายแดง เพราะคิดดูหมิ่นตนเอง ทั้งที่ความจริงแล้วตนมีฐานะชาติตระกูล และเสียงที่ไพเราะเหมือนกับนายแดง

๕) อธิมานะ ความถือตัวยิ่ง

ความถือตัวอีกระดับหนึ่งคือถือหมายสำคัญว่าตนบรรลุธรรมวิเศษแล้ว ทั้งที่ความจริงตนเองยังไม่ได้บรรลุธรรม ท่านเรียกว่า อธิมานะ แปลว่า ความถือตัวยิ่ง^๒ คือสำคัญว่าตนบรรลุธรรมอันวิเศษยิ่ง ธรรมอันวิเศษยิ่งนั้น คือ สัจจะ ๔ มรรค ๔ หมายความว่า สำคัญว่าถึงแล้วในธรรมที่ตนยังไม่ถึง ได้แก่ สัจจะ ๔ เช่น มีความสำคัญว่าตนบรรลุสัจจะ ๔ ทั้งที่ความจริงยังไม่บรรลุสัจจะธรรมทั้ง ๔ (สัจจะธรรม ๔ คือ ธรรมที่จริงแท้ หลักสัจจะ) และสำคัญว่าทำแล้วในกิจที่ตนยังไม่ได้ทำ ได้แก่ มรรค ๔ เช่น มีความสำคัญว่าตนได้กระทำมรรค ๔ ให้แจ้งแล้ว ทั้งที่ความจริงตนยังไม่ได้ทำมรรค ๔ ให้แจ้ง มีอหัตมรรคเป็นต้น การถือหมายสำคัญว่าตนได้บรรลุธรรม

^๑ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕ / ๘๙๘ / ๔๘๙.

^๒ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕ / ๘๙๙ / ๔๘๙.

วิเศษแล้วนี้ จะไม่เกิดขึ้นแก่พระอริยสาวกมีพระโสดาบันเป็นต้น เพราะท่านไม่มีการสงสัยในการ
ทางตลอด (ในปฏิเวธ) ซึ่งเป็นอริยคุณ และย่อมไม่เกิดขึ้นแม้แก่บุคคลผู้ทุศีล ผู้ไม่มีกรรมฐาน ผู้
ยินดีในการนอน เพราะบุคคลเหล่านี้ไม่มีความปรารถนาในการบรรลุอริยคุณเลย

แต่ความถือหมายสำคัญว่า ตนบรรลุธรรมวิเศษแล้วนั้น ย่อมเกิดมีขึ้นได้กับผู้มีศีล
บริสุทธิ์ ผู้ไม่ประมาทกรรมฐาน ผู้กำหนดนามรูป ข้ามความสงสัยได้ด้วยการกำหนดปัจจัย ผู้ยก
นามรูปขึ้นสู่ไตรลักษณ์แล้วพิจารณาสังขารทั้งหลาย ผู้มีความเห็นแจ้ง ผู้มีความเพียร ทั้งนี้เพราะ
บุคคลเหล่านี้เมื่อปฏิบัติกรรมฐานไป ให้หมายสำคัญว่าตนได้บรรลุธรรมวิเศษเกิดขึ้นแล้ว บุคคลผู้
ได้สมณะอย่างเดียวหรือวิปัสสนาอย่างเดียว ก็จะพักกรรมฐานไว้ในระหว่าง ไม่ยอมปฏิบัติต่อ
เพราะบุคคลนั้นไม่เห็นความปรากฏขึ้นแห่งกิเลสเป็นเวลา ๑๐ ปีบ้าง ๒๐ ปีบ้าง ๓๐ ปีบ้าง จึง
เกิดความสำคัญตนว่า ตนเป็นพระโสดาบันหรือเป็นพระสกทาคามี หรือพระอนาคามี เป็นต้น

ส่วนพระโยคีผู้ได้ทั้งสมณะและวิปัสสนา เมื่อมีความสำคัญว่าได้บรรลุพระอรหัตต์เท่านั้น
จึงพักกรรมฐานเสีย เพราะว่ากิเลสทั้งหลายถูกข่มไว้แล้วด้วยกำลังแห่งสมาธิ สังขารทั้งหลายถูก
กำหนดดีแล้วด้วยกำลังแห่งวิปัสสนา ดังนั้นกิเลสทั้งหลาย ย่อมไม่เกิดขึ้น สิ้น ๖๐ ปีบ้าง ๘๐ ปี
บ้าง ๑๐๐ ปี พระโยคีผู้ได้ทั้งสมณะและวิปัสสนานั้น เมื่อไม่เห็นความเกิดขึ้นแห่งกิเลสสิ้นกาล
นานอย่างนี้ จึงพักกรรมฐานไว้ในระหว่างเที่ยว ย่อมสำคัญว่าเราบรรลุพระอรหัตต์ เช่น เรื่องของ
พระมหานาคเถระ^{*} ดังต่อไปนี้

พระธัมมทินนเถระเป็นศิษย์ของพระมหานาคเถระ เป็นพระชีณาสพผู้มีปัญญาแตก
ฉานในปฏิสัมภิทา ได้เป็นผู้ให้โอวาทแก่ภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ วันหนึ่งท่านนั่งพักอยู่ เกิดนึกถึง
อาจารย์ของท่านว่า กิจแห่งสมณะอาจารย์ของท่านถึงที่สุดแล้วหรือ เห็นแล้วว่าอาจารย์ของท่าน
นั้นยังเป็นปุถุชน และทราบว่ เมื่อท่านไม่ไปอาจารย์ของท่านจักกระทำกาลกิริยา ด้วยความเป็น
ปุถุชนนั้นแหละ ดังนั้นท่านจึงเหาะไปหา พระมหานาคเถระถามว่า ดูก่อนธัมมทินนนะผู้มีอายุ เพราะ
เหตุไร เธอจึงมาในเวลาอันไม่สมควร พระธัมมทินนเถระตอบว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ กระผมมาเพื่อ
จะถามปัญหาขอรับ พระเถระกล่าวว่า ดูก่อนผู้มีอายุ เธอจงถาม เมื่อผมทราบก็จักตอบ ท่านจึง

* อภ.วิ.อ. (ไทย) ๗๘ / ๙๐๒ - ๙๐๘.

ถามปัญหาพันข้อ พระเถระตอบได้หมด แต่เมื่อถามว่า ญาณของท่านคมยิ่งนัก ธรรมนี้ท่านบรรลุในกาลไร พระเถระตอบว่า ผู้มีอายุ ในกาลแห่งพรรษา๖๐ พระธัมมทินนะเถระถามว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญท่านยังใช้สมาธิอยู่หรือ พระเถระตอบว่าผู้มีอายุข้อนี้ไม่หนักใจเลย พระธัมมทินนะเถระกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ถ้าอย่างนั้น ขอท่านจงนิรมิตช้างเชือกหนึ่ง พระมหานาคเถระท่านก็นิรมิตช้างเผือก ในขณะนั้นพระธัมมทินนะเถระกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ บัดนี้ช้างนี้มีหูกางออกแล้วมีหางเหี้ยมดอกออกแล้วเอางวงใส่ในปาก ส่งเสียงร้องโกญจนาท (เสียงกึกก้อง) มุ่งหน้าเฉพาะต่อท่านมาอยู่ โดยอาการที่ท่านสร้างมันขึ้นมาอย่างนั้น พระเถระผู้อาจารย์ เห็นช้างส่งเสียงร้องวิ่งมาโดยเร็ว ท่านก็ลุกขึ้นเพื่อจะหนีไป พระธัมมทินนะ จึงจับชายจีวรของพระอาจารย์ไว้ แล้วกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ความกลัวย่อมมีแก่พระชีนาสพด้วยหรือ พระอาจารย์จึงทราบความที่ตนยังเป็นปุถุชนอยู่ในกาลนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ดูก่อนธัมมทินนะผู้มีอายุ ท่านจงเป็นที่พึ่งแก่กระผม แล้วนั่งกระโห่ยังใกล้เท้าของพระธัมมทินนะ พระธัมมทินนะเถระกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ กระผมมาด้วยประสงค์ว่าจักเป็นที่พึ่งแก่ท่าน ขอท่านอย่าได้วิตก แล้วบอกกรรมฐานพระเถระผู้อาจารย์เรียนกรรมฐานแล้วก็ก้าวขึ้นสู่ที่เป็นที่จงกรม ในก้าวที่สามก็บรรลุพระอรหัตผล อันเลิศ เป็นต้น

๖) อัสมิมานะ ความถือตัวว่าเรามี

มานะอีกระดับหนึ่งนั่นคือ เป็นความถือตัวว่าเป็นตัวเป็นเรา หรือถือในฉันท์ & เรียกว่า อัสมิมานะ แปลว่า ความถือตัวว่าเรามี * หมายความว่า ถือหมายสำคัญว่าตัวตนเป็นของเรา รูปเป็นตัวเรา ความพอใจในรูปว่าเป็นตัวเรา ความเข้าใจในรูปว่าเป็นตัวเรา ความสำคัญในเวทนาว่าตัวเรา ความสำคัญในสัญญาว่าเป็นตัวเรา ความสำคัญในสังขารว่าเป็นตัวเรา ความสำคัญในวิญญาณว่าเป็นตัวเรา ความพอใจในวิญญาณว่าเป็นตัวเรา ความเข้าใจในวิญญาณว่าเป็นตัวเรา ความถือตัวในระดับนี้ เป็นความถือตัวไปยึดเอาฉันท์ & เป็นการถือผิด ถือฉันท์ & ว่าเป็นตัว เป็นตน เป็นของเรา ของเขา

๗) มิจฉามานะ ความถือตัวผิด

ความถือตัวอีกระดับหนึ่งคือ ความถือตัวในหน้าที่การงานที่นำมาซึ่งความชั่วร้าย ในศิลปะที่นำมาซึ่งความชั่วร้าย ในวิทยฐานะที่นำมาซึ่งความชั่วร้าย ในการศึกษาที่นำมาซึ่งความชั่วร้าย ในปฏิภาณที่นำมาซึ่งความชั่วร้าย ในศีลที่นำมาซึ่งความชั่วร้าย และในทฎฐิ ๖๒^{*} ที่นำมาซึ่งความชั่วร้าย ท่านเรียกว่า มิจฉามานะ^๒ เช่น นาย ท. ทำงานเป็นพนักงานฆ่าหมูในโรงฆ่าหมู ไม่มีวันไหนที่นาย ท. จะไม่ฆ่าหมู เป็นความถือตัวผิด ที่เห็นว่าอาชีพฆ่าหมูเป็นอาชีพที่ทำเงินดี จึงได้ทำอาชีพนี้ เป็นต้น ถือตัวในศิลปะที่นำมาซึ่งความชั่วร้าย เช่น นาย ค. เป็นผู้มีความชำนาญในการเล่นดนตรี สามารถทำแห ทำชุดดักปลา ทำหลาวแทงปลา ประดิษฐ์อาวุธปืน ประดิษฐ์อาวุธนิวเคลียร์ เป็นต้น

๒.๒.๘ มานะ ๘ ประเภท

ความถือตัวนี้ เป็นความถือตัวที่ไปยึดถือเอาโลกธรรม ๘ ทั้งฝ่ายที่ชอบใจและไม่ชอบใจ เป็นสาเหตุให้เกิดความถือตัว และเป็นสาเหตุให้เกิดความดุนพิน มี ๘ ประเภท คือ

- ๑) บุคคลให้ความถือตัวเกิดเพราะลาภ
- ๒) ให้ความดุนพินเกิดเพราะความเลื่อมลาภ
- ๓) ให้ความถือตัวเกิดเพราะยศ
- ๔) ให้ความดุนพินเกิดเพราะความเลื่อมยศ
- ๕) ให้ความถือตัวเกิดเพราะความสรรเสริญ
- ๖) ให้ความดุนพินเกิดเพราะความนินทา
- ๗) ให้ความถือตัวเกิดเพราะสุข
- ๘) ให้ความดุนพินเกิดเพราะทุกข์

ความถือตัว ๘ ประเภทนี้ เป็นการให้ความถือตัว ให้ความดุนพินเกิดขึ้น เพราะอาศัย

* ที.สี. (ไทย) ๙ / ๑-๙๐ / ๑ - ๕๑.

^๒ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕ / ๙๐๑ / ๔๘๙.

โลกธรรม ๘ เกิด^{*} โลกธรรม คือ ธรรมดาของโลกหรือความเป็นไปตามคติธรรมดา ซึ่งหมุนเวียนมาหาชาวโลก และชาวโลกก็หมุนเวียนตามมันไป มีทั้งขึ้นชมและชมขึ้น ฝ่ายที่น่าขึ้นชมน่าปรารถนาน่าชอบใจ ท่านเรียกว่า อริฏฐารมณ์ และฝ่ายชมขึ้นไม่น่าปรารถนา ไม่น่าพอใจคนทั่วไปเกลียดกลัว ท่านเรียกว่า อนิฏฐารมณ์ แต่จะชอบใจหรือไม่ชอบใจ อยากได้หรือไม่อยากได้ก็ตามโลกธรรมเหล่านี้ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นกับทุกคน ได้แก่ มีลาภเสื่อมลาภ มียศเสื่อมยศ มีสรรเสริญมีนินทา มีสุขก็ต้องมีทุกข์ เช่น นาย จ. จบปริญญาเอกมาจากต่างประเทศ ต้องการทำงานในตำแหน่งประธานบริษัท จึงต้องทำการสอบแข่งขันกับบุคคลอื่น ๆ นาย จ. จึงหาวิธีการโกงต่าง ๆ เพื่อให้ได้มาซึ่งตำแหน่ง แล้วนาย จ. ก็ได้ดำรงตำแหน่งประธานบริษัท ในขณะที่ดำรงตำแหน่งประธานบริษัทนาย จ. มีเพื่อนมาก และได้รับความเคารพนับถือจากบริวาร ใคร ๆ ต่างก็ให้ความยกย่อง จนนาย จ. เกิดความถือตัวว่า ไม่มีใครที่จะมาดำรงตำแหน่งแทนที่ของตนได้ เรียกว่า ให้ความถือตัวเกิดเพราะยศ ต่อมานาย จ. ถูกจับได้ว่า โกงเงินบริษัท ทำให้ถูกปลดตำแหน่งเป็นพนักงานธรรมดา เพื่อน ๆ หรือบริวารต่างพารังเกียจและดูหมิ่นนาย จ. ที่ถูกปลดจากตำแหน่ง เรียกว่า ให้ความดูหมิ่นเกิดเพราะความเสื่อมยศ

๒.๒.๙ มานะ ๙ ประเภท

ความถือตัวนี้เป็นการถือสำคัญ ถือเทียบเคียงระหว่างตัวเองกับบุคคลอื่น หรือเปรียบเทียบตนกับคนอื่น ถือเอาไว้วัดไว้แข่งขันกันกับบุคคลอื่น ถือสำคัญว่าตนเป็นอะไรนั่นเอง จำแนกเป็น ๙ ประเภท คือ

๑) ตัวดีกว่าเขา ถือสำคัญว่าดีกว่าเขา หมายความว่าตนเองเดิมถือตัวว่าดีกว่าบุคคลอื่นอยู่แล้ว แล้วยังถือสำคัญตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่าตนดีกว่าบุคคลอื่น ได้แก่ พระราชา และเหล่าบรรพชิต เช่น นาย ต. เป็นพระราชา ถือตัวว่าตนมีพร้อมไปด้วยทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นบ้านเมือง ทรัพย์สินหรือยานพาหนะ แต่พระราชา ต.ก็ยังทำความถือตัวให้เกิดขึ้นอีกว่า ไม่มีใครที่จะเสมอตน ไม่ว่าจะเป็นบ้านเมือง ทรัพย์สิน หรือยานพาหนะ เป็นต้น

^{*} อจ.อุฏฐก. (ไทย) ๒๓ / ๙๖ / ๑๒๑.

๒) ตัวดีกว่าเขา ถือสำคัญว่าตัวเสมอเขา หมายความว่าตนเองเดิมถือตัวว่าดีกว่าเขา อยู่แล้ว แล้วยังถือสำคัญตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่าตนเสมอกันกับเขา ได้แก่ พระราชา และเหล่าบรรพชิต เช่น เหล่าพระราชาทั้งหลาย ต่างถือตัวว่าตนมีพร้อมไปด้วยทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นบ้านเมือง ทรัพย์สิน หรือพาหนะ แต่เหล่าพระราชา ก็ยังทำให้ความถือตัวให้เกิดขึ้นอีกว่า พวกตนต่างก็มีทุกอย่างเหมือนกัน เสมอกัน ไม่ว่าจะเป็นบ้านเมือง ทรัพย์สิน หรือยานพาหนะ เป็นต้น

๓) ตัวดีกว่าเขา ถือสำคัญว่าตัวเลวกว่าเขา หมายความว่าตนเองเดิมถือตัวว่าดีกว่าคนอื่นอยู่แล้ว แล้วยังถือสำคัญตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่าตนเลวกว่าคนอื่น ได้แก่ พระราชา และเหล่าบรรพชิต เช่น พระภิกษุ ค. ยังความถือตัวว่าตนเองเป็นพระธรรมกถึก เป็นพหูสูตร หรือเป็นมหาเถระ แต่ไม่มีลาภสักการะ ภิกษุ ค. ทำความถือตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่า ตนเองเป็นถึงพระธรรมกถึก เป็นพหูสูตร หรือเป็นมหาเถระได้อย่างไร ลาภสักการะถึงไม่มี เป็นต้น

๔) ตัวเสมอเขา ถือสำคัญว่าตัวดีกว่าเขา หมายความว่า ตนเองเดิมถือตัวว่าเสมอเขา อยู่แล้ว แล้วยังถือสำคัญตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่าตนดีกว่าเขา ได้แก่ มนุษย์ทั้งหลายมีอำมาตย์ เป็นต้น เช่น พวกอำมาตย์ทั้งหลาย ต่างทำความถือตัวว่าตนเป็นอำมาตย์ มีทรัพย์สินเงินทองมากมายเหมือนกัน และอำมาตย์เหล่านั้นทำความถือตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่า อำมาตย์คนอื่นบางคน อาจจะมีเงินทองไม่มากเท่าตน จึงไม่ยอมคบหาสมาคมเป็นเพื่อนกัน เป็นต้น

๕) ตัวเสมอเขา ถือสำคัญว่าตัวเสมอเขา หมายความว่า ตนเองเดิมถือตัวว่าเสมอกับบุคคลอื่นอยู่แล้ว แล้วยังถือสำคัญตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่าตนเสมอกันกับบุคคลอื่น ได้แก่ มนุษย์ทั้งหลายมีอำมาตย์เป็นต้น* เช่น นาย จ. กับนาย ข. เป็นอำมาตย์ทั้งสองคน ต่างถือตัวว่าตนมีพร้อมไปด้วยทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นบ้านเมือง ทรัพย์สิน หรือยานพาหนะ แต่อำมาตย์ทั้งสองก็ยังทำความถือตัวให้เกิดขึ้นอีกว่า ทั้งควรจะคบกันเพราะว่ามีบ้านเมือง ทรัพย์สิน หรือยานพาหนะเท่ากัน เหมือนกัน เป็นต้น

๖) ตัวเสมอเขา ถือสำคัญว่าตัวเลวกว่าเขา หมายความว่า ตนเองเดิมถือตัวว่าเสมอคนอื่นอยู่แล้ว แล้วยังถือสำคัญตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่าตนเลวกว่าคนอื่น ได้แก่ มนุษย์ทั้งหลาย

* อภ.วิ.(ไทย) ๓๕ / ๘๘๗ - ๘๙๕ / ๔๘๖.

มีอำมาตย์เป็นต้น เช่น อำมาตย์ ค. ยังความถือตัวว่าตนเองเป็นอำมาตย์เหมือนกับอำมาตย์อื่น ๆ และอำมาตย์ ค. ทำความถือตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่า ตนเองเป็นอำมาตย์ได้อย่างไร ในเมื่อมีธรรมเนียมในการเคี้ยวกินอาหารไม่เหมือนอำมาตย์อื่น ๆ เป็นต้น

๗) ตัวเลวกว่าเขา ถือสำคัญว่าตัวดีกว่าเขา หมายความว่า ตนเองเดิมถือตัวว่าเลวกว่าบุคคลอื่นอยู่แล้ว แล้วยังถือสำคัญตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่าตนดีกว่าเขา ได้แก่ พวกทาส พวกคนทชยะ และคนจัณฑาลเป็นต้น เช่น นาย ก. เกิดมาก็เป็นทาสเลย เพราะมีพ่อแม่เป็นทาส และนาย ก. ทำความถือตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่า ตนดีกว่าทาสอื่น ๆ ที่ตนเกิดมาเป็นทาสตามประเพณีเลย เพราะอาศัยทาสที่เป็นพ่อแม่เกิด ทาสอื่น ๆ ที่จะเกิดตามประเพณีเหมือนตนไม่มี เป็นต้น

๘) ตัวเลวกว่าเขา ถือสำคัญว่าตัวเสมอเขา หมายความว่า ตนเองเดิมถือตัวว่าเลวกว่าเขาอยู่แล้ว แล้วยังถือสำคัญตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่าตนเสมอกันกับเขา ได้แก่ พวกทาส พวกคนทชยะ และคนจัณฑาลเป็นต้น เช่น นาย ก. กับนาย ข. เกิดมาก็เป็นทาสเลย เพราะมีพ่อแม่เป็นทาส และทาสทั้งสองทำความถือตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่า ตนเป็นทาสที่เสมอกัน เพราะตนเกิดมาเป็นทาสตามประเพณีที่อาศัยทาสที่เป็นพ่อแม่ เป็นต้น

๙) ตัวเลวกว่าเขา ถือสำคัญว่าตัวเลวกว่าเขา หมายความว่า ตนเองเดิมถือตัวว่าเลวกว่าคนอื่นอยู่แล้ว แล้วยังถือสำคัญตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่าตนเลวกว่าเขา ได้แก่ พวกทาส พวกคนทชยะ และคนจัณฑาลเป็นต้น เช่น ทาส ต. เป็นทาสเพราะเป็นคนอดอยากไม่มีอาหารจะกิน จึงได้มาเป็นทาส ไม่เหมือนทาส ก. ที่เป็นทาสโดยกำเนิด ทำให้ทาส ต. ทำความถือตัวให้เกิดขึ้นต่อไปอีกว่า ตนเป็นทาสได้อย่างไร เพราะตำแหน่งทาสของตนไม่มีตั้งแต่พ่อแม่ หรือเป็นทาสตามประเพณีเหมือนเขา เป็นต้น *

มานะทั้ง ๙ ชนิดนี้ เกิดมาจากอุปาทานว่ามีตัวตน ซึ่งเป็นสัญชาตญาณเกิดขึ้นว่ามีตัวตน เอาตัวตนเป็นที่ตั้งแห่งการวัด แห่งการวางมาตรฐาน ตามสติปัญญาความคิดความนึก ความโง่ ความหลงผิดก็เกิดความสำคัญมั่นหมายต่างกันอย่างนี้ซึ่งเป็นกิเลส ถ้าสำคัญว่าดีกว่าเขา

* อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕ / ๘๘๗ - ๘๘๕ / ๔๘๖.

ก็เกิดความรู้สึกอย่างหนึ่ง ถ้าเท่ากันกับเขา ก็เกิดความรู้สึกอีกอย่างหนึ่ง เลวกว่าเขาก็เกิดความรู้สึกอีกอย่างหนึ่ง เป็นความถือตัวที่ไม่เป็นไปตามความเป็นจริง เรียกว่า อยาถวามานะ^{*} ได้แก่ ตัวเป็นคนชั้นสูงแต่ถือว่าตนเป็นคนชั้นกลาง ตัวเป็นคนชั้นสูงแต่ถือว่าตนเป็นคนชั้นต่ำ ตัวเป็นคนชั้นกลางแต่ถือว่าตนเป็นคนชั้นสูง ตัวเป็นคนชั้นกลางแต่ถือว่าตนเป็นคนชั้นต่ำ ตัวเป็นคนชั้นต่ำแต่ถือว่าตนเป็นคนชั้นสูง ตัวเป็นคนชั้นต่ำแต่ถือว่าตนเป็นคนชั้นกลาง และเป็นความถือตัวตามความเป็นจริง เรียกว่า ยาถวามานะ^๒ ได้แก่ ตัวเป็นคนชั้นสูง ก็ถือว่าตนเป็นคนชั้นสูง ตัวเป็นคนชั้นกลางก็ถือว่าตนเป็นคนชั้นกลาง ตัวเป็นคนชั้นต่ำ ก็ถือว่าตนเป็นคนชั้นต่ำ ความถือตัวที่เป็นไปตามความจริงทั้ง ๓ อย่างนี้เป็นกิเลสที่ประณีตละเอียดมาก แม้พระสกทาคามีอริยบุคคล พระอนาคามีอริยบุคคลก็ยังละไม่ได้ เพียงแต่ทำให้เบาบางลงเท่านั้น พระอรหันตอริยบุคคลเท่านั้นที่ละได้เด็ดขาด

๒.๒.๑๐ มานะ ๑๒ ประเภท

ความถือตัวนี้ เป็นการให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะวัตถุต่าง ๆ มี ๑๒ ประเภท คือ

- ๑) ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะชาติ
- ๒) ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะโคตร
- ๓) ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะความเป็นบุตรแห่งสกุล
- ๔) ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะความเป็นผู้มีผิวพรรณงาม
- ๕) ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะทรัพย์
- ๖) ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะการเชื่อเชิญ
- ๗) ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะหน้าที่การงาน
- ๘) ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะหลักแหล่งศิลปศาสตร์
- ๙) ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะวิทยฐานะ

* อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๖ / ๔๒๕.

๒ อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๖ / ๔๒๖.

๑๐) ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะการศึกษาเล่าเรียน

๑๑) ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะปฏิภาณ

๑๒) ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะวัตถุอื่น ๆ

ความถือตัว ๑๒ ประเภทนี้ เป็นความถือตัวที่อาศัยวัตถุต่าง ๆ เกิด^๑ คือ กำเนิด เช่น นาย จ. เกิดมาเป็นลูกกษัตริย์ นาย จ. ไม่ยอมคบหากับใครๆ เพราะว่า นาย จ. ให้ความถือตัวเกิดขึ้นว่า ตนเป็นลูกกษัตริย์เกิดในกำเนิดที่ดีกว่าบุคคลอื่น บุคคลอื่นมีชาติกำเนิดไม่เสมอตง จึงไม่คบหาสมาคมกับบุคคลอื่น

ให้ความถือตัวเกิดเพราะโคตร เช่น ภิกษุ ข. ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะถือว่าตน เป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา ภิกษุ ข. ถือว่าศาสนาพุทธเป็นศาสนาที่ดีกว่าศาสนาอื่น ภิกษุ ข. จึงให้ความถือตัวเกิดขึ้นว่า ตนมีโคตรแห่งโคตรที่ดีกว่าบุคคลอื่น

ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะความเป็นบุตรแห่งสกุล คือ ถือว่าตนเป็นบุตรของบุคคลที่มีสกุลสูง หรือดีกว่าบุคคลอื่น บุคคลอื่นไม่ได้เป็นบุตรที่มีสกุลสูงเหมือนตน เช่น นาง น. เป็นบุตรของนาย ข. ซึ่งเป็นเชื้อเจ้าที่มีสกุลสูง นาง น. ไม่คบหากับคนที่มีสกุลต่ำกว่าตน ทั้งนี้เพราะนาง น. เกิดความถือตัวว่าตนเป็นบุตรของบุคคลที่มีสกุลดีกว่า สูงกว่าบุคคลอื่น จึงไม่คบหากับบุคคลอื่น

ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะความเป็นผู้มีผิวพรรณงาม^๒ คือ ถือตัวว่าตนเป็นผู้มีผิวพรรณงาม มีรูปร่างที่น่าหลงใหลกว่าบุคคลอื่น บุคคลอื่นมีผิวพรรณ รูปร่างที่น่ารังเกียจไม่งามเหมือนตน เช่น นาย ร. เกิดมามีผิวพรรณงาม มีรูปร่างที่สวยงาม ไม่พิกการเหมือนบุคคลอื่น ไม่ว่าจะไปทางไหน ใคร ๆ ก็รักนาย ร. เพราะนาย ร. มีผิวพรรณที่งดงาม นาย ร. ไม่คบหากับนาย ข. เพราะนาย ข. มีผิวพรรณไม่งดงามเหมือนตน ทั้งนี้เพราะนาย ร. เกิดความถือตัวว่าตนเป็นผู้ที่มีผิวพรรณงาม มีรูปร่างกว่านาย ข. จึงไม่คบหาเป็นเพื่อนกับนาย ข. เป็นต้น

ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะทรัพย์ คือ ถือตัวว่าตนได้มีทรัพย์ไว้ใช้สอยมากกว่าบุคคลอื่น บุคคลอื่นมีทรัพย์ที่ใช้สอยน้อยกว่าตน เช่น นาง บ. ได้รับทรัพย์มรดกตกทอดจากบิดามารดาที่

^๑ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕ / ๘๖๑ / ๔๗๙ - ๘๘๐.

^๒ อภ.วิ.อ. (ไทย) ๗๘ / ๘๕๙.

เสียชีวิตไปเป็นจำนวนมาก นาง บ. มีเงินใช้สอยมาก ส่วนบุคคลอื่นไม่มีใช้สอยมากเหมือนตน ทำให้นาง บ. เกิดความถือตัวว่า ตนมีเงินใช้สอยมากกว่าบุคคลอื่น ทำให้ดูถูกบุคคลอื่น

ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะการเชื่อเชิญ คือ ถือตัวว่าตนได้ถูกเชื่อเชิญไปงานที่สำคัญมากกว่าบุคคลอื่น บุคคลอื่นไม่ได้ถูกเชื่อเชิญเหมือนตน เช่น นาย ต. เป็นกำนัน ได้รับการเชื่อเชิญไปเป็นประธานเปิดงานต่าง ๆ มากมาย ส่วน ข. เป็นผู้ใหญ่บ้าน ไม่เคยถูกเชื่อเชิญไปงานเปิดงานเลย ทำให้นาย ต. เกิดความถือตัวว่า ตนได้เป็นผู้ถูกเชื่อเชิญไปเป็นประธานเปิดงานต่าง ๆ มากกว่านาย ข. เป็นต้น

ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะหน้าที่การงาน^{*} คือ ถือตัวว่าตนมีหน้าที่การงานที่ดีกว่า สูงกว่าบุคคลอื่น บุคคลอื่นมีหน้าที่การงานที่ด้อยกว่าตน เช่น นาง ล. ทำงานเป็นอธิการบดีของมหาวิทยาลัยมีชื่อเสียงแห่งหนึ่ง ได้รับเงินเดือนมาก ส่วน นาง ย. ทำงานเป็นพนักงานทำความสะอาด ได้รับเงินเดือนน้อย นาง ล. ดุหมั่นนาง ย. ว่าเป็นพนักงานทำความสะอาดที่ต่ำต้อย ทั้งนี้เพราะนาง ล. เกิดความถือตัวว่า ตนมีตำแหน่งหน้าที่การงานที่ดีกว่านาง ย. นั่นเอง

ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะหลักแหล่งศิลปศาสตร์ คือ ถือตัวว่าตนได้ศึกษาในสถานที่ศึกษาที่มีชื่อเสียงดีกว่าบุคคลอื่น บุคคลอื่นไม่ได้ศึกษาในสถานที่ศึกษาที่มีชื่อเสียงเหมือนตน เช่น นาย ค. ได้ศึกษาในสถานที่ศึกษาที่มีชื่อเสียงเป็นที่ยอมรับของบุคคลทั่วไป ส่วนนาย จ. ศึกษาในสถานที่ที่ไม่มีคนรู้จัก และไม่เป็นที่ยอมรับของสังคม ทำให้นาย ค. ไม่อยากคบหาเป็นเพื่อนกับนาย จ. ทั้งนี้เพราะนาย ค. ให้ความถือตัวเกิดขึ้นว่าตนได้ศึกษาในสถานที่ศึกษาที่มีชื่อเสียงเป็นที่ยอมรับของสังคมดีกว่านาย จ. นาย จ. ไม่ได้ศึกษาในสถานที่ศึกษาที่มีชื่อเสียงเหมือนตน

ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะวิทยฐานะ คือ ถือตัวว่า จบการศึกษาที่สูงกว่าบุคคลอื่น บุคคลอื่นจบการศึกษาที่ต่ำกว่าตน เช่น นางสาว อ. จบการศึกษาในระดับปริญญาเอก ส่วนนาย ม. จบการศึกษาระดับประถม นาย ม. ตามจีบนางสาว อ. เพื่อเป็นแฟน แต่เธอไม่สนใจนาย ม. เลย ทั้งนี้เพราะนางสาว อ. เกิดความถือตัวว่า ตนเป็นผู้ที่มีการศึกษาที่สูงกว่า ดีกว่านาย ม. จึงไม่สนใจนาย ม. เพราะนาย ม. มีการศึกษต่ำ

^{*} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕ / ๘๖๑ / ๔๗๙ - ๘๘๐. ; อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๘ / ๘๕๙.

ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะการศึกษาเล่าเรียน คือ ถือตัวว่า ตนเรียนหนังสือได้ดีกว่าบุคคลอื่น บุคคลอื่นเรียนไม่ดีเหมือนตน เช่น เด็กหญิง น. เป็นเด็กที่เรียนหนังสือเก่ง สอบได้เกรดสี่ทุกวิชา ส่วนเด็กชาย ท. เรียนหนังสือไม่เก่ง ชอบเล่น ทั้งสองไม่คบเป็นเพื่อนกัน ทั้งนี้เพราะเด็กหญิง น. เกิดความถือตัวว่าตน เรียนหนังสือเก่งกว่าเด็กชาย ท. ซึ่งเป็นคนชอบเล่น เรียนไม่เก่งเหมือนตน

ให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะปฏิภาณ เช่น ถือตัวว่า ตนมีปฏิภาณไหวพริบดีกว่าบุคคลอื่น คนอื่นไม่มีปฏิภาณเหมือนตน ตนมีปฏิภาณมากจนนับไม่ได้ และให้ความถือตัวเกิดขึ้นเพราะวัตถุอื่น ๆ บ้าง (วัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง) เช่น ความไม่มีโรค ความเป็นหนุ่ม ลาก ศีล เป็นต้น มานะอาศัยวัตถุเหล่านี้เป็นเหตุเกิด

ดังนั้น ประเภทของมานะนี้ แบ่งไปตามลักษณะภาวะอาการของมานะ ที่แสดงลักษณะออกไปตามวัตถุที่ทำให้เกิด(สวัตถุกะ) คือเป็นความถือตัวที่เกิดขึ้นเพราะไปยึดเอาวัตถุให้เกิดความถือตัว วัตถุที่ทำให้เกิดความถือตัว เช่น กำเนิด โคตร ความเป็นผู้มีผิวพรรณงาม รูป มีทรัพย์ หน้าที่การงาน แหล่งศิลปะ วิทยฐานะ การศึกษาเล่าเรียน ปฏิภาณ ลาก ยศ ความไม่มีโรค ความเป็นหนุ่ม ชีวิต สักการะ คารวะ ศีล ญาณ เป็นต้น วัตถุเหล่านี้มีเหตุ ๖ อย่างประกอบอยู่ด้วย คือ มีเหตุบุญ ได้แก่ อโลภะ อโทสะ อโมหะ และ เหตุบาป ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ ประกอบอยู่ด้วย และไม่มีวัตถุให้เกิด (อวัตถุกะ) คือ เป็นความถือตัวที่เกิดขึ้นได้โดยไม่อาศัยวัตถุเกิด เป็นความถือตัวที่เกิดขึ้นได้เพราะจิตคิดนึก จินตนาการ เช่น ความสุข ความทุกข์ สรรเสริญและนินทา^{*}

สรุป มานะ แปลว่า ความถือตัว ความสำคัญตนว่าดีกว่าเขา เสมอกันกับเขา หรือต่ำกว่าเขา

มานะเกิดขึ้นได้เพราะอาศัยวัตถุเป็นเหตุเกิด และไม่มีวัตถุเป็นเหตุเกิด เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะแสดงภาวะอาการออกไปได้หลายลักษณะตามเหตุนั้น ๆ จนกลายเป็นประเภทของมานะหลายประเภทด้วยกัน เช่น เกิดเป็น๑ประเภท เพราะจิตมีความอยากใหญ่ไฝสูง เกิดเป็น๒ประเภท

* อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๘ / ๙๐๓.

เพราะยกจิตของตนให้สูงกว่าบุคคลอื่น และชมบุคคลอื่นไว้ข้างล่าง เกิดเป็น ๓ ประเภทเพราะเป็นการยกจิตของตนไปเปรียบเทียบกับบุคคลอื่น ได้แก่ ถือตัวว่าตนดีกว่าเขา ตนเสมอเขา ตนเลวกว่าเขา เกิดเป็น ๔ ประเภท เพราะไปยึดถือเอาโลภธรรมฝ่ายที่ชอบใจ ที่พึงพอใจเป็นสาเหตุให้เกิดความถือตัว ได้แก่ ความมีลาภ มียศ มีสรรเสริญ มีความสุข เกิดเป็น ๕ ประเภทเพราะถือว่าตนได้อารมณ์ที่น่าชอบใจเป็นเหตุให้เกิดความถือตัว ได้แก่ ได้รูปที่ชอบใจ ได้เสียงที่ชอบใจ ได้กลิ่นที่ชอบใจ ได้รสที่ชอบใจ ได้โผฏฐัพพะที่ชอบใจ เกิดเป็น ๖ ประเภท เพราะถือว่าตนมีความถึงพร้อมด้วยอวัยวะรับรู้ทางประสาทสัมผัสและจิตใจ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เกิดเป็น ๗ ประเภท เพราะเป็นการขยายเอาจิตของตนออกไปเปรียบเทียบกับบุคคลอื่น จนทำให้มีความรู้สึกอย่างนั้นต่อ ๆ ไป เป็นระดับ ๆ คือ เริ่มจากความถือตัว ทำให้เกิดความถือตัวต่อไปเป็นความถือตัวจัด เกิดความถือตัวต่อไปอีกเป็นทั้งถือตัวและเย่อเหยิง เกิดความถือตัวต่อไปอีกกลายเป็นความดูหมิ่นตนเอง เกิดเป็นความถือตัวต่อไปอีกกลายเป็นความถือตัวยิ่ง เกิดเป็นความถือตัวต่อไปอีกกลายเป็นความถือตัวว่าเรามี และเกิดเป็นความถือตัวต่อไปอีกกลายเป็นความถือตัวผิด เกิดเป็น ๘ ประเภท เพราะเป็นความถือตัวที่ไปยึดถือเอาโลภธรรมทั้งฝ่ายที่ชอบใจและไม่ชอบใจเป็นสาเหตุให้เกิดความถือตัว และเป็นสาเหตุให้เกิดความดูหมิ่น ได้แก่ มีลาภ เสื่อมลาภ มียศ เสื่อมยศ มีสรรเสริญ ย่อมมีนินทา มีสุข ย่อมมีทุกข์ เกิดเป็น ๙ ประเภท เพราะเป็นการถือสำคัญ คือถือเทียบเคียงระหว่างตัวเองกับบุคคลอื่น หรือถือสำคัญว่าตนเป็นอะไรนั่นเอง เช่น ตัวดีกว่าเขาถือสำคัญว่าดีกว่าเขา ตัวดีกว่าเขาถือสำคัญว่าตัวเสมอเขา ตัวดีกว่าเขาถือสำคัญว่าตัวเลวกว่าเขา ตัวเสมอเขาถือสำคัญว่าตัวดีกว่าเขา ตัวเสมอเขาถือสำคัญว่าตัวเสมอเขา ตัวเสมอเขาถือสำคัญว่าตัวเลวกว่าเขา ตัวเลวกว่าเขาถือสำคัญว่าตัวดีกว่าเขา ตัวเลวกว่าเขาถือสำคัญว่าตัวเสมอเขา ตัวเลวกว่าเขาถือสำคัญว่าตัวเลวกว่าเขา และเกิดเป็น ๑๒ ประเภท เพราะอาศัยวัตถุต่าง ๆ เกิด ได้แก่ อาศัยชาติ อาศัยโคตร อาศัยความเป็นบุตรแห่งสกุล อาศัยรูป อาศัยทรัพย์ อาศัยการเชื่อเชิญ อาศัยหน้าที่การงาน อาศัยหลักแหล่งศิลปศาสตร์ อาศัยวิทยฐานะ อาศัยการศึกษา อาศัยปฏิภาณ และอาศัยวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ความไม่มีโรค ความเป็นหนุ่ม เป็นต้น ดังนั้น ประเภทของมานะนี้ แบ่งไปตามลักษณะภาวะอาการของมานะ ที่แสดงลักษณะออกไปตามวัตถุที่ทำให้เกิด(สวัตถุะ) คือเป็นความถือตัวที่เกิดขึ้นเพราะไปยึดเอาวัตถุให้เกิดความถือตัว วัตถุที่ทำให้เกิดความถือตัว เช่น กำเนิด โคตร เป็นต้น วัตถุเหล่านี้มีเหตุ ๖ อย่างประกอบอยู่ด้วย คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ โลภะ โทสะ โมหะ และไม่มีวัตถุให้เกิด(อวัตถุะ) คือ เป็นความถือตัวที่เกิดขึ้นได้โดยไม่อาศัยวัตถุเกิด เป็นความถือตัวที่เกิดขึ้นได้เพราะจิตคิดนึกจินตนาการ เช่น ความสุข ความทุกข์ เป็นต้น

บทที่ ๓

ความสัมพันธ์ระหว่างมานะกับหลักคำสอนอื่น ๆ

พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ต่างมีความสัมพันธ์เป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน เพราะมาจากหลักความจริงอันเดียวกัน มิใช่เป็นเรื่องของธรรมเท่านั้น หากยังประกอบด้วยวินัย ดังคำว่า “ธรรมวินัย” สมัยหนึ่งเคยเป็นคำเรียกพุทธศาสนา ธรรมนั้นเป็นเรื่องของความจริงที่ทรงค้นพบ *

คำว่า ธรรม ในพุทธศาสนา มีความหมาย คือ ๑. **ตัวธรรมชาติ** คือสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นอยู่ตามธรรมชาติ ที่เป็นวัตถุและที่ไม่ใช่วัตถุ ที่เป็นนามธรรม เรียกว่าอัมมารมณหรือธรรมเฉยๆ ในอายตนะภายนอก ๖ ได้แก่ รูปา สัททา คันธา รสา โสภณรูปา อัมมา คำว่าอัมมา คือธรรมชาติในฐานะเป็นนามธรรม ส่วนธรรมชาติที่เป็นรูปธรรม คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ที่ประกอบกันเป็นวัตถุอะไรต่าง ๆ เรียกว่า ธรรมชาติฝ่ายที่เป็นวัตถุ แล้วธรรมชาติฝ่ายที่เป็นนามธรรม คือธรรมในอายตนะภายนอก ๖ หมายถึงภาวะที่ไม่มีรูปทุกชนิดก็เรียกว่า นามธรรมด้วยเหมือนกัน ๒. **กฎของธรรมชาติ** คือในธรรมชาติทุก ๆ สิ่งมีกฎ กฎอย่างทางศาสนาพุทธเรียกว่าเรื่องทุกข์ เรื่องเหตุให้เกิดทุกข์ เรื่องอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เรื่องปัจจุสมุปบาท เรื่องกรรม กฎเหล่านี้ คือธรรมะที่เรียกว่า กฎของธรรมชาติ แม้แต่กฎทางการศึกษา ทางวิทยาศาสตร์ ทางอะไรต่าง ๆ กฎเหล่านี้ก็เรียกว่ากฎของธรรมชาติ เป็นกฎของธรรมนั่นเอง เพราะสิ่งที่เรียกว่าความร้อน แสง เสียง ไฟฟ้า อะไรต่าง ๆ นี้ ก็คือธรรมชาติที่เราเรียกว่า ธรรมอยู่แล้ว กฎของพวกแสง เสียง ไฟฟ้า ความร้อนนี้คือกฎของธรรมในภาษาบาลีนั่นเอง ๓. **คือน้ำที่** น้ำที่ที่มนุษย์หรือสัตว์ หรือสิ่งมีชีวิตทั้งหมดจะต้องปฏิบัติ จะต้องกระทำให้ถูกตามกฎของธรรมชาติ ต้นไม้ก็ต้องทำตัวเองให้ถูกกฎธรรมชาติ จึงจะมีชีวิตอยู่ สัตว์เดรัจฉานก็ต้องทำตัวเอง ทำหน้าที่ให้ถูกตามกฎธรรมชาติ

* พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), วินัย : เรื่องใหญ่กว่าที่คิด. (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๘), หน้า ๑๐.

จึงจะมีชีวิตอยู่ หรือมนุษย์เราก็ต้องทำหน้าที่ให้ถูกกฎธรรมชาติ จึงจะมีชีวิตอยู่ ตัวหน้าที่ หน้าที่ตามธรรมชาติ นั่นเองคือธรรม ในพจนานุกรมทั่วไปที่เป็นภาษาสันสกฤต คำว่า ธรรม แปลว่าหน้าที่ ก่อนคำอื่นทั้งหมด เพราะสำคัญกว่าคำอื่น สำคัญกว่าตัวธรรมชาติ หรือกฎธรรมชาติ หน้าที่นี้ไม่ทำไม่ได้ เพราะว่าต้องรู้ ที่เราเรียกกันว่าปฏิบัติธรรม ปฏิบัติธรรมนี้จำเป็นและเป็นหน้าที่ ๔. คือผลที่เกิดขึ้นมา ผลที่จะได้รับการทำหน้าที่ ทำผิดก็เป็นความทุกข์ ทำถูกก็เป็นความสุข ความสุขก็มีอย่างต่ำ ๆ กระทั่งมรรค ผล นิพพาน นี่คือผล ผลของหน้าที่ เรียกว่าธรรม มรรค ผล นิพพาน เรียกว่าธรรม ความสุข ความทุกข์ เรียกว่าธรรม ในฐานะเป็นผล หรือเป็นปฏิเวธธรรม ดังนั้นตัวธรรมชาติคือ สภาวธรรม กฎธรรมชาติคือสัจจธรรม ส่วนหน้าที่ตามธรรมชาติคือปฏิบัติธรรม ธรรมที่ต้องปฏิบัติธรรม ส่วนผลที่เราจะรู้สึกแก่จิตใจนี้เรียกว่า ปฏิเวธธรรม ทั้ง ๔ ประการนี้คือ ธรรม * ส่วนวินัย คือ ระเบียบ และระบบแบบแผนเพื่อให้สังคมมนุษย์ดำรงอยู่ด้วยดีตามธรรมนั้น”

ดังนั้นจะพบได้ว่าหลักความจริงในพระพุทธศาสนา โดยสรุปแล้วมี ๒ ประการ คือ

๑) ปรมัตถธรรม สภาวะที่มีอยู่จริง สิ่งที่เป็นจริงโดยความหมายสูงสุดตามหลักอภิธรรม คือ จิต เจตสิก รูป และ นิพพาน หรือปรมัตถสัจจะ ความจริงโดยปรมัตถ์ คือความจริงโดยความหมายสูงสุด เช่น ธาตุ ๔ ชันธ์ ๕ ไตรลักษณ์ กฎแห่งกรรม กฎแห่งกฎสมุปบาท นิยาม ๕ อาหาร ๔ อริยสัจ ๔ วัฏฏสังสาร กิเลส เป็นต้น ”

๒) บัญญัติธรรม หรือสมมติสัจจะ เป็นความจริงโดยสมมุติ เป็นความจริงที่มนุษย์ตกลงยอมรับร่วมกัน โดยตัวของมันเองไม่มีอยู่จริง ซึ่งเมื่อก้าวในทางพระพุทธศาสนา ก็เป็นการกล่าวที่เกี่ยวข้องกับจริยธรรม เช่น กฎ ระเบียบวินัย ข้อบังคับ กติกา ประเพณี เป็นต้น

* พุทธทาสภิกขุ, ธรรมมานุกรม ธรรมโฆษณ์ เล่ม ๒ ฉบับประมวลธรรม.(กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๐), หน้า ๑๗๓ - ๑๗๗.

๒ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), วินัย : เรื่องใหญ่กว่าที่คิด. (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๘), หน้า ๑๐.

๓ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕ / ๑ - ๘๔ / ๑ - ๖๕. ; ส.ช. (ไทย) ๑๗ / ๙๕ / ๕๒.

มานะเป็นหลักธรรมที่เป็นหลักความจริงโดยปรมาตมฝ่ายอกุศลธรรม มีส่วนเกี่ยวข้องกับหลักคำสอนอื่น ๆ ที่สำคัญในพระพุทธศาสนาในฐานะที่ต้องเป็นไปตามกฎสังขธรรม และสัมพันธในฐานะเป็นกิเลสที่ทำให้สัตว์ติดในวัฏฏะสงสารในลักษณะดังนี้

๓.๑ มานะสัมพันธในฐานะที่ต้องเป็นไปตามกฎสังขธรรม

ทุกสรรพสิ่งไม่ว่าจะเป็นคนสัตว์หรือสิ่งของ เป็นรูปธรรมหรือนามธรรม เป็นวัตถุหรือจิต ใจ ไม่ว่าจะเป็นสิ่งมีชีวิตหรือสิ่งแหวดล้อม ทั้งหมดล้วนมีลักษณะเหมือนกันหมด ที่ต้องเป็นไปตามกฎธรรมชาติ กฎแห่งเหตุปัจจัยสัมพันธ มานะก็เช่นเดียวกัน ที่มีส่วนเกี่ยวข้องสัมพันธกับหลักคำสอนอื่น ๆ ที่สำคัญในพระพุทธศาสนา ที่ต้องเป็นไปตามกฎธรรมชาติ กฎแห่งเหตุปัจจัยสัมพันธ กฎแห่งกรรม กฎแห่งอริยสัจ เพราะมานะเป็นเจตสิก เป็นกิเลส เป็นองค์ประกอบ ๑ ใน ๔ ของปรมาตมธรรม แต่ถ้ามองในแง่ความเป็นจริง เรียกว่า สังขธรรม มานะจึงเป็นกิเลสประเภทปรุงแต่งจิต หรือตัวประกอบจิต เรียกว่า เจตสิก

๓.๑.๑ มานะสัมพันธในฐานะที่เป็นสภาวะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา (กฎไตรลักษณ์)

พระพุทธเจ้าตรัสเกี่ยวกับลักษณะของสรรพสิ่งทั้งหลาย มีลักษณะเหมือนกันโดยธรรมชาติไว้ว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ธาตุนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนั้นว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ครั้นแล้วจึงบอกแสดงบัญญัติ แต่งตั้งเปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจง่ายว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง”

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ธาตุนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง ตถาคต ตรัสรู้ บรรลุธาตุนั้นว่า สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ครั้นแล้ว จึงบอกแสดงบัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจง่ายว่า สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ธาตุนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง ตถาคต ตรัสรู้ บรรลุธาตุนั้นว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ครั้นแล้ว จึงบอกแสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจง่ายว่าธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” *

จากข้อความดังกล่าว ทำให้เห็นถึงความหมายของหลักไตรลักษณ์ว่า ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่ยั่งยืน ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมและสลายไป เรียกว่า อนิจจัง ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว ภาวะที่กดตัน และขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไป จะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์มีความบกพร่องอยู่ในตัว ไม่ให้ความสมอยากแท้จริงหรือความพึงพอใจเต็มที่แก่ผู้อยาก ด้วยตัณหา และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไปอยากเข้าไปยึดด้วยตัณหา อุปาทาน เรียกว่า ทุกขัง ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมันเอง เรียกว่า อนัตตา กฎของธรรมชาตินี้ พระพุทธองค์จะอุบัติขึ้นหรือไม่อุบัติขึ้นก็ตาม หลักนี้ก็ยังคงมีอยู่ ตั้งอยู่ตามธรรมดา และเป็นไปตามธรรมดาอย่างนั้นเอง เป็นสิ่งที่มีลักษณะเสมอเหมือนกันโดยธรรมชาติ ”

มานะเข้าไปมีส่วนสัมพันธ์กับกฎไตรลักษณ์ ในลักษณะที่ต้องเป็นไปตามกฎธรรมชาติ เพราะมานะนี้เป็นกิเลส เป็นเจตสิกเครื่องปรุงแต่งจิต (กิเลสเป็นสังขตธรรม เมื่อเป็นสังขตธรรมก็ ย่อมไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ที่เป็นเช่นนี้เพราะเป็นกฎที่ต้องเป็นไปอย่างนั้น) เป็นหลักธรรม ที่มีสภาวะธรรมเป็นสามัญลักษณะ กล่าวคือลักษณะสามัญทั่ว ๆ ไป เป็นลักษณะตามธรรมดา ตามธรรมชาติตามปกติปรมาตมธรรมทั้งหลายคือ มานะความถือตัวเมื่อเกิดขึ้น ย่อมตั้งอยู่ได้ไม่นาน

* อจ.ติก. (ไทย) ๒๐ / ๕๗๖ / ๓๐๖.

๒ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พุทธธรรม, (พิมพ์ครั้งที่ ๖, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๗๐.

ก็ต้องดับเสื่อมสลายไป มีความไม่เที่ยงเปลี่ยนแปลงตลอดเวลาไม่คงที่เป็นอนิจจัง ความถือตัวนี้เป็นการถือตัวที่ยึดมั่นถือมั่นในขั้น ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งประกอบขึ้นเป็นบุคคลนี้ ว่าเป็นตัวตนของเราของเรา นี่เป็นเรา นี่เป็นเขา นี่ของเรา นี่ของเขา (ถือผิด) ซึ่งตามความเป็นจริงไม่ใช่ เป็นแต่เพียงสิ่งประกอบขึ้นเป็นบุคคลเท่านั้น เมื่อชีวิตร่างกายนี้ไม่ใช่ตัวเราของเรา มันก็เป็นเพียงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นและดำเนินไปตามเหตุตามปัจจัยเท่านั้น คนเราเข้าใจผิดจึงเข้าไปยึดถือว่ามีตัวตนด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ว่าเป็นของเรา เมื่อยึดถือแล้ว ถ้าชีวิตร่างกายไม่เป็นไปตามที่ตนปรารถนาก็เกิดทุกข์ ดังพุทธทวณะว่า

“สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์
สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา”^๑

คำว่า อนัตตา แปลได้ ๒ อย่างคือ แปลว่า ไม่ใช่ตน หมายความว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งประกอบขึ้นเป็นบุคคลนี้ ไม่ใช่ตัวตนของคน ดังพระพุทธพจน์ในอนัตตลักขณสูตรว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา เมื่อชีวิตร่างกายนี้ไม่ใช่ตัวเราของเรา มันก็เป็นเพียงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นและดำเนินไปตามเหตุตามปัจจัยเท่านั้น คนเราเข้าใจผิดจึงเข้าไปยึดถือด้วยอุปาทานว่าเป็นของเรา เมื่อยึดถือแล้ว ถ้าชีวิตร่างกายไม่เป็นไปตามที่ตนปรารถนาก็เกิดทุกข์ อีกประการหนึ่ง อนัตตา แปลว่า ไม่มีตัวตน ไม่มีวิญญาณถาวรอาศัยอยู่ในตัวของมนุษย์^๒

ดังนั้น มานะเข้าไปมีส่วนสัมพันธ์กับกฎไตรลักษณ์ในฐานะที่ต้องเป็นไปตามกฎธรรมชาติ เพราะเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา

๓.๑.๒ มานะสัมพันธ์ในฐานะ ที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดข้อธรรมอื่น ๆ (กฎปฏิจจสมุปบาท)

ปฏิจจสมุปบาท ใจความหลักโดยทั่วไปเป็นคำสอนที่อธิบายถึงกระบวนการเกิดดับของทุกสรรพสิ่ง ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ทั้งรูปธรรมและนามธรรมว่าเกิดขึ้นเพราะอาศัยกันและ

^๑ อัง.ติก. (ไทย) ๒๐ / ๕๗๖ / ๕๐๕.

^๒ แสง จันทร์งาม, พุทธศาสนวิทยา. (พิมพ์ครั้งที่ ๔, กรุงเทพมหานคร : บริษัทสร้างสรรค์บุ๊คส์, ๒๕๔๔), หน้า ๑๓๑.

กันเกิด ดับก็อาศัยกันและกันดับ หมายความว่า สิ่งนี้มีเพราะสิ่งนี้มี หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ เหตุเกิดจากผล ดังปรากฏในพระไตรปิฎกดังนี้

เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น

เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้ก็ดับ *

จะเห็นว่าสรรพสิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยต่อกัน สิ่งทั้งหลายมีอยู่โดยความสัมพันธ์ สิ่งทั้งหลายมีอยู่ด้วยอาศัยปัจจัยซึ่งกันและกัน สิ่งทั้งหลายไม่มีความคงที่ อยู่อย่างเดิม แม้แต่ขณะเดียว สิ่งทั้งหลายไม่มีอยู่โดยตัวของมันเอง กล่าวคือ ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน มันจึงขึ้นต่อเหตุปัจจัยต่าง ๆ สนับสนุนอุปถัมภ์กันและกัน ไม่มีสิ่งใดตั้งอยู่ได้ตามลำพังตนเอง แม้เพียงชั่วขณะเดียว และอาการที่สิ่งทั้งหลายเกิดดับสืบเนื่องเป็นเหตุปัจจัยแก่กันนี้เอง ท่านเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท ดังพุทธพจน์ว่า

“ดูกรอานนท์ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงเกิดสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงเกิดวิญญานเพราะวิญญานเป็นปัจจัยจึงเกิดนามรูปเพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงเกิดสฬายตนะ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัยจึงเกิดผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงเกิดเวทนาเพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงเกิดตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงเกิดอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงเกิดภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงเกิดชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงเกิดชรามรณะโสภปริเทวทุกขโทมนัสอุปายาส ” **

มานะเข้าไปสัมพันธ์กับหลักปฏิจจสมุปบาทในฐานะที่เป็นกิเลสที่เกิดจากอุปาทานที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยต่อเนื่องกันไปดุจสายโซ่ กล่าวคือ เพราะมีอวิชชาจึงมีสังขาร เพราะสังขารจึงมีวิญญาน เพราะมีวิญญานจึงมีนามรูป เพราะมีนามรูปจึงมีสฬายตนะ ตรงสฬายตนะเป็นเรื่องสำคัญที่สุด เพราะหมายถึงตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่สามารถรับอารมณ์ได้ และในขณะที่รับอารมณ์อยู่จึงเป็นผัสสะ คือมีการกระทบกันกับรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะหรือธัมมารมณ์ เมื่อกระทบก็ทำให้มีเวทนาซึ่งเป็นความรู้สึกที่เป็นสุขหรือเป็นทุกข์หรือไม่สุขไม่ทุกข์เวทนาเป็นตัวการสำคัญที่จะ

* ส.นิ. (ไทย) ๑๖ / ๒๑ / ๔.

** ที.ม. (ไทย) ๑๐ / ๕๗ / ๕๗ - ๕๘.

ทำให้เกิดตัณหา คือ ถ้าเป็นสุขเวทนา ก็อยากได้เพราะรัก ถ้าเป็นทุกข์เวทนา * ก็อยากจะให้มันสูญหายไป อยากทำลายเพราะเกลียด ถ้าเป็นอทุกขมสุขเวทนา คือ ไม่แน่ว่าสุขหรือทุกข์ ก็ยังยากอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ด้วยความสงสัย ด้วยความสนใจ ด้วยความทึ่งหรือด้วยความวิตกกังวลอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นธรรมดา เมื่อขึ้นชื่อว่าเวทนาแล้ว ย่อมก่อให้เกิดความอยากอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อตัณหาความอยากเกิดขึ้นแล้ว ก็เป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน คือความยึดมั่นถือมั่นในเวทนานั้น โดยความเป็นเวทนาของตน ยึดมั่นด้วยอำนาจของกามุปาทานบ้าง ยึดมั่นด้วยอำนาจของทิฏฐิอุปาทานบ้าง ยึดมั่นด้วยอำนาจของศีลพัตอุปาทานบ้าง ยึดมั่นด้วยอำนาจอัตตวาอุปาทานบ้าง ทั้งหมดย่อมเป็นการยึดมั่นด้วยอุปาทานทั้งสิ้น เมื่อมีการยึดถือด้วยอุปาทานแล้ว ก็มีผลเป็นความรู้สึกเกิดขึ้นเป็นตัวตน เมื่อเป็นตัวตน ก็ทำให้ถือตัว (มานะ) ถือหมายสำคัญว่าตนดีกว่า ตนเสมอกันกับเขา ตนดีกว่าเขา ซึ่งล้วนเป็นการยึดที่เกิดจากตัวตนทั้งสิ้น เมื่อมีความรู้สึกที่เป็นตัวตนเกิดขึ้นอย่างนี้โดยสมบูรณ์แล้วท่านเรียกว่า ภพ หลังจากภพหรือความมีความเป็นนี้

* ทุกข์ มี ๓ อย่าง คือ ๑) ทุกขทุกข์ตา ทุกข์ที่เป็นความรู้สึกทุกข์ คือ ความทุกข์กายทุกข์ใจ ไม่สบาย เจ็บปวดเมื่อยขบ โศกเศร้า ซึ่งเป็นความทุกข์ที่เกิดขึ้นเมื่อประสบนิฏฐารมณ์ หรือสิ่งกระทบกระทั่งบีบคั้น ๒) วิปริณามทุกข์ตา ทุกข์เนื่องด้วยความผันแปร หรือทุกข์ที่แฝงอยู่ในความผันแปรของสุข คือ ความสุขที่กลายเป็นความทุกข์ หรือทำให้เกิดทุกข์ เพราะความแปรปรวนกลับกลายเป็นของนั่นเอง หมายความว่า ภาวะที่ตามปกติก็สบายดีเฉยอยู่ ไม่รู้สึกทุกข์อย่างใดเลย แต่ครั้งได้เสวยความสุขบางอย่าง พอสุขนั้นจางลงหรือหายไป ภาวะเดิมที่เคยรู้สึกสบายเป็นปกตินั้น กลับกลายเป็นทุกข์ไป เสมือนเป็นทุกข์แฝง ซึ่งจะแสดงตัวออกมาในทันทีที่ความสุขนั้นจืดจางหรือเลือนลางไป ยิ่งสุขมากขึ้นเท่าใดก็กลับกลายเป็นทุกข์รุนแรงมากขึ้นเท่านั้น เสมือนว่าทุกข์ที่แฝงขยายตัวตามขึ้นไป ถ้าความสุขนั้นไม่เกิดขึ้น ทุกข์เพราะสุขนั้นก็ไม่มี แม้เมื่อยังเสวยความสุขอยู่ พอนึกว่าสุขนั้นอาจจะต้องสิ้นสุดไป ก็ทุกข์ด้วยหวาดกังวล ใจหายไหวหวั่น ครั้นกาลเวลาแห่งความสุขผ่านไปแล้ว ก็ทวนระลึกด้วยความละห้อยว่า เราเคยมีสุขอย่างนี้ ๆ บัดนี้ สุขนั้นไม่มีเสียแล้วหนอ ๓) สังขารทุกข์ตา ทุกข์ตามสภาพสังขาร คือสภาวะของตัวสังขารเอง หรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดจากเหตุปัจจัย ได้แก่

ขั้น ๕ เป็นทุกข์ คือ เป็นสภาพที่ถูกบีบคั้นด้วยปัจจัยที่ขัดแย้ง มีการเกิดขึ้นและการสลายหรือดับไป ไม่มีความสมบูรณ์ในตัวของมันเอง อยู่ในกระแสแห่งเหตุปัจจัย จึงเป็นสภาพซึ่งพร้อมที่จะก่อให้เกิดทุกข์ แก่ผู้ไม่รู้เท่าทันต่อสภาพและกระแสของมัน และเข้าไปฝืนกระแสอย่างทื่อ ๆ ด้วยความอยากความยึด (ตัณหาอุปาทาน) อย่างโง่ (อวิชชา) ไม่เข้าไปเกี่ยวข้องและปฏิบัติต่อมันด้วยปัญญา เป็นต้น

มีอากาศที่เบิกบานออกมาเรียกว่าชาติ เมื่อมีชาติไม่ต้องสงสัย ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อูปายาส อะไรต่าง ๆ จะต้องตามขึ้นมา วนกันอยู่อย่างนี้ เป็นปัจจัยสัมพันธ์กันอยู่อย่างนี้ แต่ทั้งหลายเหล่านี้ก็ยอมเป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัยเป็นไปตามกฎธรรมชาติ คือไม่เที่ยง ไม่คงอยู่ เกิดแล้วสลายไป ไม่มีตัวตนที่แท้จริง ภาวะและความเป็นไปตามกฎปฏิจจสมุปบาทนี้ มีแก่สิ่งทั้งปวง ทั้งในโลกฝ่ายวัตถุ ทั้งรูปธรรมและนามธรรม โดยแสดงตัวออกเป็นกฎธรรมชาติ เช่น ธรรมเนียม กฎความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผล *

ฉะนั้น มานะเข้าไปสัมพันธ์กับกฎปฏิจจสมุปบาทในฐานะที่มุ่งแสดงลักษณะปรากฏให้เห็นเป็นความเป็นเหตุเป็นปัจจัย เพราะเมื่อเกิดขึ้นจะเป็นไปโดยอากาศที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเหตุปัจจัยสืบต่อกันและกันเกิด เป็นไปตามกฎปฏิจจสมุปบาท

๓.๑.๓ มานะสัมพันธ์ในฐานะต้องเป็นไปตามกฎแห่งกรรม (กฎแห่งกรรม)

พระพุทธศาสนาสอนหลักความจริงว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ไม่ว่าจะเป็นคนสัตว์ หรือสิ่งของ เป็นรูปธรรมหรือนามธรรม เป็นวัตถุหรือเป็นเรื่องจิตใจ และสิ่งที่แวดล้อมอยู่ก็ตาม (สังขตธรรมทั้งหมด) ทั้งหมดล้วนเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย เป็นเรื่องของปัจจัยสัมพันธ์ เรียกว่า กฎธรรมชาติ กฎแห่งเหตุปัจจัยนี้มีอยู่ด้วยกัน ๕ กฎ * กรรมคือกฎหนึ่งในจำนวน ๕ กฎ

* ส.สพ. (ไทย) ๑๘ / ๕๑๐ / ๒๗๖.

* สงฺคณ.อ. (ไทย) ๓๓๐. นิยาม ๕ ๑) อุตุนิยาม กฎธรรมชาติเกี่ยวกับปรากฏการณ์ฝ่ายวัตถุ โดยเฉพาะความเป็นไปของธรรมชาติแวดล้อมและความเปลี่ยนแปลงทางวัตถุ เช่น เรื่องลมฟ้าอากาศ ฤดูกาลฝนตกฟ้าร้อง การที่ดอกบัวบานกลางวันหุบกลางคืน การที่ดินน้ำปุ๋ยช่วยให้ต้นไม้งาม การที่คนโง่หรือจาม การที่สิ่งทั้งหลายดุฟังเนาเปื่อย เป็นต้น ท่านมุ่งเอาความผันแปรที่เนื่องด้วยความร้อนหรืออุณหภูมि ๒) พีชนิยาม กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการสืบพันธุ์ หรือที่เรียกกันว่าพันธุ์กรรม เช่น หลักความจริงที่ว่าพืชเช่นใดก็ให้ผลเช่นนั้น พืชมะม่วงก็ออกผลเป็นมะม่วง เป็นต้น ๓) จิตตนิยาม กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการทำงานของจิต เช่น เมื่ออารมณ์กระทบประสาท จะมีการรับรู้เกิดขึ้น จิตจะทำงาน คือ มีการไหวแห่งภวังคจิต ภวังคจิตขาดตอน แล้วมีอาวัชชนะ แล้วมีการเห็น เป็นต้น ๔) กรรมนิยาม กฎธรรมชาติเกี่ยวกับพฤติกรรมมนุษย์ คือกระบวนการให้ผลของการกระทำ เช่น ทำกรรมดี ย่อมมีผลดี ทำกรรมชั่วย่อมมีผลชั่ว เป็นต้น ๕) ธรรมเนียม กฎธรรมชาติเกี่ยวกับความสัมพันธ์และความเป็นเหตุเป็นผลแก่กันของสิ่งทั้งหลาย เช่น สิ่งทั้งหลายมีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไป เนื่องเพราะเหตุปัจจัยอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องเปลี่ยนแปลงไป

เรียกว่า กฎแห่งกรรม หรือกรรมนิยาม ซึ่งเป็นกฎแห่งเหตุและผลที่เกี่ยวข้องกับการกระทำ การแสดงออกของมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นทางกาย วาจา ใจ ที่เกี่ยวข้องกับความรับผิดชอบของคนโดยตรงก็คือกรรม สภาวะใดอันสัตว์ทั้งหลายกระทำสภาวะนั้นแล ชื่อว่ากรรม แปลว่า การกระทำ^๑ การกระทำที่เกี่ยวข้องด้วยกาย วาจา ใจ ไม่ว่าจะเป็นการกระทำดี(กุศลกรรม)หรือกระทำชั่ว(อกุศลกรรม) และการกระทำที่ไม่ดีไม่ชั่ว ทำไปแล้วไม่ได้ประโยชน์หรือโทษแก่ใคร กระทำไปด้วยความเคยชินโดยไม่มีเจตนาไม่มีแรงกระตุ้น (อัพยากตกรรม) ก็เรียกชื่อว่ากรรม ถ้าเป็นการกระทำที่แสดงออกทางกายเรียกว่า กายกรรม การกระทำทางวาจา เรียกว่า วาจากรรม การกระทำทางใจคือความคิดนึก เรียกว่า มโนกรรม แต่คำว่ากรรมที่แปลว่าการกระทำนั้น ในทางพระพุทธศาสนาต้องจำกัดความจำเพาะลงไปว่า หมายถึง การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา หรือการกระทำที่เป็นไปด้วยความจงใจ ถ้าเป็นการกระทำ ที่ไม่มีเจตนา ก็ไม่เรียกว่าเป็นกรรมในความหมายทางพระพุทธศาสนา^๒ ดังนั้นการกระทำที่จะจัดเป็นกรรมได้อย่างสมบูรณ์นั้น จะต้องประกอบด้วยองค์ประกอบ ๓ ประการ

๑) กิเลส คือแรงกระตุ้นใจชนิดต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเพราะสิ่งเร้า แรงกระตุ้นนั้นได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ การกระทำที่ไม่มีแรงกิเลส เป็นแรงกระตุ้นที่ได้จัดเป็นกรรม

๒) เจตนา หมายถึง ความตั้งใจ ความจงใจ มีเจตจำนง มีความมุ่งหมาย เช่น เกิดความโกรธขึ้นมาแล้ว ตั้งใจจะฆ่าเขาตาย การกระทำที่ไม่มีเจตนา ไม่จัดเป็นกรรมที่สมบูรณ์

๓) วิบาก เกิดผลสำเร็จตามความตั้งใจ เช่น โกรธขึ้นมาตั้งใจจะฆ่าเขาลงมือฆ่า และเขาได้ตายตามความตั้งใจ อย่างนี้เป็นกรรมที่สมบูรณ์^๓

ฉะนั้นในการวินิจฉัยว่ากรรมใดดีหรือไม่ดีให้ดูที่เจตนา กับผลที่จะตามมา ที่เรียกว่า วิบาก วิบากคือ ผลของการกระทำทุกสิ่งทุกอย่างที่ถูกจิตของเราจดจำ (สะสม) ไว้ในจิตได้สำนึก

^๑ ส.ช. (ไทย) ๑๗ / ๑๒๒ / ๖๘.

^๒ อ.จ.ก. (ไทย) ๒๒ / ๓๓๔ / ๔๖๒.

^๓ แสง จันทร์งาม, **ประทีปธรรม**. (กรุงเทพมหานคร, บรรณาการ, ๒๕๑๓), หน้า ๑๖๒.

(ภวังคจิต) ถึงอย่างไรก็ตาม กรรมกับผลของกรรม (วิบาก) ก็เป็นคนละอย่างกัน (แต่สัมพันธ์เกี่ยวโยงกัน) คือถ้ามีการกระทำทางกาย วาจา และใจที่ดีหรือไม่ดี เมื่อทำแล้วก่อให้เกิดผลตกค้างในจิตทันที (วิบาก) ผลนั้นก็ปรุงแต่งสภาพจิต ผลักให้ยึดติดในขั้น ๕ ซึ่งจะก่อภพต่อไป

ภพ หรือ ภว แปลว่า ความเป็นความเป็น เหมือนกับภาวะที่แปลว่า ความเป็นความเป็นเรา และความเป็นความเป็นเรา ท่านเรียกว่าอัสมีมานะ ซึ่งเป็นตัวกิเลสที่เป็นมโนกรรมอันละเอียดที่ดองอยู่ในสันดาน(ภวนุสัย) เป็นกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในใจ ที่จะผลักดันให้มีการกระทำใด ๆ (กรรม) เกิดขึ้นตามมาอีก เช่น ให้มีการกระทำให้เกิดตัณหา มีความยึดมั่นตัวตน เป็นเรา เป็นของเรา มีเรามีของเรา และที่เป็นเรา เป็นของเราทั้งหลายเหล่านี้ ก็คือตัวกรรมนั่นเองที่จะทำให้มีการสร้างภพชาติต่อไป ดังพุทธพจน์ว่า “ดูกรมาณพ สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เลว และประณีตได้”^{*} หมายความว่า กรรมนี้เองเป็นของเรา การสร้างให้เป็นเราขึ้นมา เป็นมโนกรรมอันละเอียด และเมื่อเป็นมโนกรรมคือเป็นกรรมขึ้นมา กรรมก็เป็นของเรา ซึ่งจะต้องเข้าถึงชาติต่อไป ปรากฏในจุฬามณีวงศ์สูตรดังนี้

(๑) ก. สตรีหรือบุรุษก็ตามมักทำปาณาติบาต เป็นคนเหี้ยมโหด หมกมุ่นในการประหารประหาร ไร้มตตา การุณย์ ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพรังพร้อมถึงที่แล้ว ตายไปย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้นหากมาสู่ความเป็นมนุษย์จะเกิด ณ ที่ใด ๆ ในภายหลังก็จะเป็นคนมีอายุสั้น

ข. สตรีหรือบุรุษผู้ละเว้นปาณาติบาต มีเมตตาการุณา มักเกื้อกูลแก่สรรพสัตว์ ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพรังพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ในที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นมีอายุยืน

(๒) ก. สตรีหรือบุรุษผู้มีนิสัยชอบเบียดเบียนทำร้ายสัตว์ทั้งหลาย ด้วยมือ ไม้ ศัสตรา ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพรังพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึง อบาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือ มิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ในที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีโรคมาก

* ม.ช. (ไทย) ๑๔ / ๕๑ / ๓๒๒.

ข. สตรีหรือบุรุษผู้ไม่มีนิสัยชอบเบียดเบียนทำร้ายสัตว์ทั้งหลาย ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึง สวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ในที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีโรคน้อย

(๓) ก. สตรีหรือบุรุษเป็นผู้มักโกรธ เคียดแค้นง่าย ใครว่ากล่าวนิดหน่อยก็ขัดใจพลุ่งพล่านพยาบาท แสดงความซึ่งเคียดให้ปรากฏ ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์จะเกิด ในที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีผิพรรณทราม ไม่สวยไม่งาม

ข. สตรีหรือบุรุษเป็นผู้ไม่มักโกรธ ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์จะเกิด ในที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนผิวพรรณดี

(๔) ก. สตรีหรือบุรุษผู้มีใจริษยาคนอื่น ได้ลามได้รับความเคารพนับถือกราบไหว้ บูชา ก็ไม่สบายใจ ทนไม่ได้ ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึง อบาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิดในที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีศักดิ์น้อย ต่ำต้อยด้อยอำนาจ

ข. สตรีหรือบุรุษผู้ไม่มีใจริษยา ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์จะเกิด ในที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีศักดิ์มาก มีเดช มีอำนาจมาก

(๕) ก. สตรีหรือบุรุษผู้ไม่บำเพ็ญทาน ไม่ให้ปันข้าว น้ำ ผ้าถุงห่ม เป็นต้น ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึง อบาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ในที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีโรคจะน้อย ยากจน

ข. สตรีหรือบุรุษผู้บำเพ็ญทาน ให้ปันข้าว น้ำ ผ้าถุงห่ม เป็นต้น ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์จะเกิด ในที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีโรคจะมาก ร่ำรวย

(๖) ก. สตรีหรือบุรุษผู้เป็นคนแข็งกระด้าง เย่อหยิ่ง ชอบดูถูกคน ไม่เคารพนับถือ กราบไหว้ แสดงความเชื่อเพื่อ แก่ผู้ที่สมควรได้รับการปฏิบัติเช่นนั้น ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึง อบาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ในที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีตระกูลต่ำ

ข. สตรีหรือบุรุษผู้เป็นคนไม่แข็งกระด้าง ไม่เย่อหยิ่ง ไม่ชอบดูถูกคน มีความเคารพนับถือ กราบไหว้ แสดงความเชื่อเพื่อ แก่ผู้ที่สมควรได้รับการปฏิบัติเช่นนั้น ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์จะเกิด ในที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีตระกูลสูง

พร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์จะเกิดในที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีตระกูลสูง

(๗) ก. สตรีหรือบุรุษผู้ไม่เข้าหา ไม่สอบถามสมณะหรือพราหมณ์ ว่าอะไรดี อะไรชั่ว อะไรมีโทษ ไม่มีโทษ อะไรควรปฏิบัติ ไม่ควรปฏิบัติ อะไรเมื่อทำจะเป็นไปเพื่อโทษทุกข์ อะไรเมื่อทำจะเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขชั่วกาลนาน ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึง อบาย ทุกคติ วินิบาต นรก หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์ จะเกิด ในที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนปัญญาทึบ

ข. สตรีหรือบุรุษเป็นคนรู้เข้าไปสอบถามสมณะหรือพราหมณ์ ว่าอะไรดี อะไรชั่ว อะไรมีโทษ ไม่มีโทษ อะไรควรปฏิบัติ ไม่ควรปฏิบัติ อะไรเมื่อทำจะเป็นไปเพื่อโทษทุกข์ อะไรเมื่อทำจะเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขชั่วกาลนาน ด้วยกรรมนั้น ซึ่งถือปฏิบัติพร้อมถึงที่แล้ว ตายไป ย่อมเข้าถึง สุคติ โลกสวรรค์ หรือมิฉะนั้น หากมาสู่ความเป็นมนุษย์จะเกิด ในที่ใด ๆ ในภายหลัง ก็จะเป็นคนมีปัญญาดี *

ฉะนั้นบุคคลสร้างสมกรรมไว้ เมื่อกระแสแห่งกรรมนำไปสู่สภาพใด ย่อมได้รับสภาพอย่างนั้น เพราะผลของกรรมย่อมเป็นไปตามเงื่อนไขแห่งเหตุปัจจัย

มานะความถือตัวนี้เข้าไปมีส่วนสัมพันธ์กับกรรมในฐานะที่ต้องเป็นไปตามกฎแห่งกรรม กล่าวคือ หมุ่สัตว์เกิดมายึดถือ อวัยวะในร่างกายเป็นของตน เช่นว่าศีรษะของเรา แขนของเรา ขาของเรา จะกล่าวว่าเราเป็นอวัยวะเหล่านี้ก็ได้ เช่นว่าในการถ่ายรูป ก็ต้องถ่ายเอาอวัยวะเหล่านี้นั่นเอง ที่รวมกันเข้ามีศีรษะ มีมือ มีขา มีลำตัว และเมื่อเราเห็นรูปของอวัยวะต่าง ๆ เหล่านี้ เราก็ตอบใจว่านี่เป็นตัวเรา และเราก็ตอบใจว่านี่เป็นอวัยวะเหล่านี้ อวัยวะเหล่านี้ตัวเรา ยึดถือเป็นตัวเป็นตน ซึ่งเป็นการยึดถือที่ผิด ยึดถือในขั้น ๕ ท่านเรียกว่า อัสมิมานะ เมื่อเกิดการยึดถือเป็นตัวเป็นตนก็เป็นทุกข์ เพราะบุคคลไปยึดถือเพราะมีต้นเหตุคือความดิ้นรนทะยานอยาก ซึ่งเป็นเหตุปัจจัยให้ยึดว่าเป็นของเรา เป็นอัตตาตัวตนของเรา เมื่อยึดถือว่ามีตัวตน ก็ทำให้เกิดความถือตัว เป็นการสร้าง

* ม.อ. (ไทย) ๑๔ / ๕๗๙ - ๕๙๗ / ๓๒๒ - ๓๒๙.

กิเลสที่จะทำให้เกิดการสร้างสมกรรมต่อไป(สร้างภพชาติ) ฉะนั้นจึงมีความสำคัญอยู่ที่ความยึดถือยึดถือในขั้น ๕ ที่ไม่เที่ยง ที่เป็นทุกข์ ที่ไม่มีตัวตนแท้จริง ที่รวมตัวกันเป็นชีวิตโดยอาศัยกฎแห่งกรรม เป็นการสร้างกรรมขึ้นมา และทำให้ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏะสงสาร ทุกอย่างเป็นเหตุเป็นปัจจัยเกื้อหนุนกันเกิดขึ้นอย่างนี้

๓.๑.๔ มานะสัมพันธในฐานะเป็นสมุทัยให้ทุกข์เกิด (หลักอริยสัจ ๔)

คำว่า อริยสัจ แปลว่า สัจจะคือความจริงที่ทำให้ผู้รู้ให้เป็นอริยะ คือ ความจริงที่บุคคลผู้เป็นอริยะพึงรู้ ซึ่งหมายถึงที่สูงละเอียดอันเป็นวิสัยที่จะพึงรู้ได้ของปัญญา ที่สูงกว่าปัญญาสามัญ * ดังพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะได้ตรัสรู้อริยสัจ ๔ นี้ตามเป็นจริง พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงได้นำมาเรียกว่าเป็นอริยะ” ๒

ดังนั้นอริยสัจ คือ ความจริงอันแท้อันประเสริฐ เป็นสัจจะที่พระอริยะตรัสรู้ สัจจะของพระอริยะ สัจจะที่ทำให้เป็นอริยะ สัจจะอย่างอริยะคือแท่นนอน สัจจะที่พระอริยะตรัสรู้ มี ๔ ประการคือ

- ๑) ทุกข์
- ๒) ทุกขสมุทัย
- ๓) ทุกขนิโรธ
- ๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

๑) ทุกข์ ได้แก่ความรู้จักว่าชาติ ความเกิดเป็นทุกข์ ชราความแก่เป็นทุกข์ มรณะความตายเป็นทุกข์ โสกะความเหงาใจ ปริเทวะความคร่ำครวญวิญญวนใจ ทุกขะความไม่สบายกาย โทมนัสสะความไม่สบายใจ อุปายาสะความคับแค้นใจเป็นทุกข์ ความประจวบกับสัตว์และ

* พระธรรมปิฎก (ประยูร ธมฺมปญฺญโถ), พุทธธรรม, (พิมพ์ครั้งที่ ๖, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๘๙๖.

๒ ส.ม. (ไทย) ๑๙ / ๑๗๐๓ / ๕๔๓.

สังขารทั้งหลาย สิ่งทั้งหลายอันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสัตว์และสังขารทั้งหลาย สิ่งทั้งหลายอันเป็นที่รักเป็นทุกข์ ความปรารถนาไม่ได้สมหวังเป็นทุกข์ อุปาทานชั้น ๕ คือรูป ชั้น กอรูป เวทนาชั้น กอเวทนา สัญญาชั้น กอสัญญา สังขารชั้น กอสังขาร วิญญาณชั้น กอวิญญาณเป็นทุกข์ เป็นความทุกข์หรือสภาพที่ทนได้ยาก ได้แก่ปัญหาต่าง ๆ ของมนุษย์ หรือสภาวะของสิ่งทั้งหลาย ที่ตกอยู่ในกฎธรรมดาแห่งความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ซึ่งประกอบด้วยภาวะบีบคั้น กดดัน ขัดแย้ง ขัดข้อง มีความบกพร่อง ไม่สมบูรณ์ในตัวเอง ขาดแก่นสารและความเที่ยงแท้ ไม่อาจให้ความพึงพอใจเต็มอึดแท้จริง พร้อมทั้งจะก่อปัญหา ท่านเรียกว่าทุกข์ ดังพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้แล เป็นทุกข์ขอยธิสา คือ ชาติ (ความเกิด) ก็เป็นทุกข์ ชรา (ความแก่) ก็เป็นทุกข์ พยาธิ (ความเจ็บไข้) ก็เป็นทุกข์ มรณะ (ความตายก็) เป็นทุกข์ การประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ การพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นก็เป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์”^๑ ทุกข์มีอยู่ ๒ กลุ่มใหญ่ ๆ ด้วยกันคือ

๑.๑ เป็นสภาวะ เป็นทุกข์โดยสภาวะ ได้แก่ ความเกิด แก่ เจ็บ และความตาย ซึ่งสิ่งมีชีวิตทั้งหลายในโลกนี้จะต้องประสบกับสภาพเหล่านี้ด้วยกันทั้งหมด เรียกว่า สภาวะทุกข์

๑.๒ เป็นทุกข์ที่จรเข้ามา ได้แก่ ความเสียใจ ความเศร้าโศก พิโรธำพัน ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ ความคับแค้นใจ ที่ต้องพลัดพรากจากสิ่งที่ต้องเป็นที่รักที่พอใจ เช่น การที่ไปยึดว่าร่างกายนี้เป็นตัวเป็นตน เป็นของเรา เป็นของเขา เมื่อไม่ได้สมความปรารถนาก็เป็นทุกข์ เรียกว่า ปกิณณกทุกข์^๒

๒) ทุกขสมุทัย เหตุแห่งทุกข์ คือรู้จักว่า ตัณหาความอยาก ความดิ้นรนของใจ ความทะยานอยาก อันเป็นไปเพื่อภพใหม่ประกอบด้วย นันทิความเพลิน ราคะ ความติดใจยินดี

^๑ วิ.มहा (ไทย) ๔ / ๑๔ / ๑๖.

^๒ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), พุทธธรรม, (พิมพ์ครั้งที่ ๖, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๗๐/๙ - ๗๐/๑๗.

มีความเพิลิตเพลินยั้งขึ้น ๆ ในอารมณ์นั้น ๆ ในสิ่งนั้น ๆ ได้แก่ กามตัณหา คือความอยากไปในกาม อยากได้ออยากเอาอยากเสพเสวยอย่างหนึ่งอย่างใดหรือหลายอย่าง ในรูปเสียงกลิ่นรส โผฏฐัพพะที่น่ารักใคร่น่าปรารถนาพอใจทั้งหลาย ภวตัณหา คือความอยากไปในภพ ความเป็นนั้นเป็นนี่ อยากคงอยู่ตลอดไป วิภวตัณหา คือความอยากไปในวิภพ คือความไม่เป็นนั้นเป็นนี่ ไม่ต้องมาเวียนว้ายตายเกิดอีก คือ ปรารถนาภาวะสิ้นสูญ ความอยากเหล่านี้ยึดถือเอาตัวตนเป็นที่ตั้งแห่งความยินดี เรียกว่าเป็นสาเหตุแห่งทุกข์ ดังพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้แลเป็นทุกข์สมุทัยอริยสัจ คือตัณหาที่ทำให้มีภพใหม่ ประกอบด้วยความเพิลิตและความติดใจคอยเพิลิตเพลินอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา”^๑

ตัณหาทั้ง ๓ ประการนี้ จะเห็นว่ามันเกิดขึ้นในชีวิตประจำวันของเราอยู่ทุกขณะ เช่น เมื่อตาเห็นรูปหญิงสวย ๆ หูได้ฟังเสียงที่ไพเราะ จมูกได้ดมกลิ่นหอม ลิ้นได้ลิ้มรสอร่อย กายได้ถูกต้องสัมผัสสบาย ใจคิดถึงมโนภาพที่ดั่งาม เราจะเกิดสุขเวทนาคือความพอใจแล้วก็เกิดความอยากได้ เป็นกามตัณหา ความอยากของผู้ปรารถนาจะเกิดในภพใหม่ ความอยากไปในภพ ความเป็นนั้นเป็นนี่ อยากคงอยู่ตลอดไป เป็นภวตัณหา ความอยากในความดับสิ้นขาดสูญแห่งตัวตนหรือความทะยานอยากในวิภพ ไม่ต้องมาเวียนว้ายตายเกิดอีก คือ ปรารถนาภาวะสิ้นสูญเป็นวิภวตัณหา ดังนั้นตัณหาทั้ง ๓ ประการ จึงทะยอยเกิดขึ้นแก่เราตลอดเวลาที่เราตื่นอยู่

๓) ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์ ก็คือรู้จักว่าความดับตัณหา สำรอกตัณหาออกได้ไม่มีเหลือ การสละตัณหาเสียได้ การสลัดตัณหาเสียได้ ความพ้นตัณหาเสียได้ ความไม่อาลัยเกี่ยวเกาะผูกพันตัณหาได้ เป็นความดับทุกข์ หมายความว่าภาวะที่เข้าถึง เมื่อกำจัดอวิชชา สำรอกตัณหาสิ้นแล้ว ไม่ถูกตัณหาย้อมใจหรือดูดลากไป ไม่ถูกบีบคั้นใด ๆ หลุดพ้นเป็นอิสระ สงบโปร่งโล่ง เบิกบาน ผ่องใส ท่านเรียกว่าเป็นความดับทุกข์ มีพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้แลเป็นทุกขนิโรธอริยสัจ คือ การที่ตัณหานั้นแลดับไปได้ด้วยการสำรอกออกหมดไม่มีเหลือ การสละเสียได้ สลัดออกพ้นไปได้ ไม่หน่วงเหนี่ยวพัวพัน”^๒

^๑ ส.ม. (ไทย) ๑๙ / ๑๖๖๕ / ๔๗๐.

^๒ ขุ. ป. (ไทย) ๓๑ / ๕๙๘ - ๖๐๑ / ๓๕๕ - ๓๕๗.

๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา คือหนทางดับทุกข์ ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ก็คือรู้จักมรรค แปลว่า หนทางนำไปสู่ความดับทุกข์ ข้อปฏิบัติถึงความดับทุกข์ ก็คือมรรค ๘ หนทางอันประเสริฐนั่นเอง มีสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สรุปโดยย่อคือ ศีล สมาธิ ปัญญา ดังพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้แลเป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คืออริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ” * เหล่านี้คืออริสัจ ๔ ความจริงอันแท้ อันประเสริฐ ที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบได้ด้วยพระองค์เองแล้วทรงสั่งสอนสาวก

มานะเข้าไปมีส่วนสัมพันธ์กับหลักอริยสัจในฐานะเป็นสาเหตุให้เกิดทุกข์คือ

มานะ คือสมุทัย หมายความว่าโดยธรรมดา มนุษย์จะอยู่กับมนุษย์ตลอดเวลาตั้งแต่อยู่ในครรภ์ จนคลอดออกเป็นทารก เจริญวัยเป็นเด็ก ผู้ใหญ่และชรา จะต้องปฏิสัมพันธ์ต่อกันตลอดเวลา และจะทำให้เกิดความรู้สึกเปรียบเทียบตนกับผู้อื่นที่มีปฏิสัมพันธ์ต่อกันเสมอ ทำให้เกิดตนมีอยู่ เมื่อรู้สึกว่ตนมีอยู่ ก็อยากได้ อยากเอา อยากเป็น อยากเสพส่วย อยากเป็นอยากคงอยู่ตลอดไป อยากในความดับสิ้นขาดสูญแห่งตัวตน เมื่อมนุษย์ยังติดข้องอยู่อย่างนี้ ก็จะเป็นการสะสมความเศร้าหมองที่เรียกว่าอุปกิเลส เมื่ออุปกิเลสมีโอกาสพอกพูน การมีชีวิตอยู่นานยิ่งพูนทวีด้วยอกุศล การรับสภาพธรรมตามที่เป็นจริงจะลดลงเรื่อย มีตัวตนหนาแน่นขึ้น ตกเป็นทาสของโลกธรรมรุนแรงขึ้น มานะที่เป็นเหตุแห่งทุกข์ จะสร้างความเห็นว่าตนดีกว่า เหนือกว่าผู้อื่น จะสรรหาเหตุผล ที่ทำให้รู้สึกว่ตนดีกว่าผู้อื่น มาเป็นอาหารจิต เช่น การระลึกนึกถึงวัตถุ กามทั้งหลายที่ตนครอบครองอยู่ โดยใช้เป็นเครื่องวัดความสำเร็จของตน แสดงความปลื้มใจในมานะของตน ในลักษณะเปรียบเทียบว่า มีวัตถุไว้ในครอบครองมากกว่า มีเกียรติยศสูงกว่าพี่น้อง เพื่อนบ้าน เพื่อนที่ทำงาน หัวหน้างาน ตนดีกว่า รวยกว่าคนนั้น ๆ ดีกว่าเพื่อนคนนั้น ๆ (คนที่เขาคอยคิดแข่งชนะ หรือคู่ปรปักษ์) จิตที่มีมานะเป็นเช่นนี้จะมีการฝังอยู่ในใจสร้างสมเป็นกรรมวิบาก ที่จะต้องทำให้มีการเวียนว่ายตายเกิดอยู่อีกต่อไป ดังนั้นมานะเป็นสาเหตุแห่งทุกข์ที่

* อภ.วิ. (ไทย) ๓๕ / ๑๔๕ - ๑๖๒ / ๑๐๗ - ๑๑๔.

เป็นกิเลสสร้างสมกรรมวิบากที่ทำให้สัตว์ต้องติดอยู่ในภพชาติ^๑

การที่สัตว์ทั้งหลายปล่อยตัวให้หมกมุ่นอยู่ในกามคุณ ในกิเลส อันเป็นของต่ำ เป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชน ไม่ประเสริฐ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ อีกอย่างหนึ่ง การปล่อยตนให้ติดอยู่ในการทำตนให้ลำบาก อันเต็มไปด้วยความทุกข์ ไม่ประเสริฐ ไม่เป็นประโยชน์เหล่านี้ พระพุทธองค์ได้สละแล้ว ได้ค้นพบทางสายกลาง ซึ่งทำให้บุคคลมองเห็นและรู้ อันนำไปสู่ความสงบ ความรู้ยิ่ง ความตรัสรู้ และนิพพาน นั่นก็คือ มรรค แปลว่า หนทางนำไปสู่ความดับทุกข์ ข้อปฏิบัติถึงความดับทุกข์ก็คือมรรค^๒

ดังนั้น มานะเข้าไปมีส่วนสัมพันธ์ในฐานะที่ต้องเป็นไปตามกฎอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ กล่าวคือ ต้องมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับหลักอริยสัจ ในฐานะที่เป็นกิเลสที่เป็นสาเหตุให้เกิดทุกข์ ทั้งปวง ที่ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ไม่เที่ยง ต้องเปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากประกอบด้วยภาวะบีบคั้นกดดันขัดแย้ง มีความไม่สมบูรณ์ในตัว ที่พร้อมจะก่อปัญหา สร้างทุกข์ให้แก่ผู้ยึดถือมัน แต่ทั้งหลายเหล่านี้ก็มาสัมพันธ์บรรจบลงกันที่หาวิธีการกำจัดทุกข์ หาหนทางที่กำจัดละถอนตัวทุกข์ คือต้องพิจารณาให้เห็นเป็นอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา พิจารณาให้เห็นเป็นพระไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา

๓.๒ มานะในฐานะเป็นกิเลส

มานะเข้าไปมีส่วนสัมพันธ์กับมนุษย์(ธาตุ ๔ ชั้น ๕)ในฐานะเป็นกิเลส ที่ทำให้สัตว์ต้องเวียนว่ายตายเกิดวนอยู่ในวัฏฏสงสาร ดังนี้

กิเลส แปลว่า สิ่งที่ทำให้จิตเศร้าหมอง^๓ ตามปกติจิตใจของมนุษย์ผ่องใส เมื่อเกิดกิเลสขึ้นในใจแล้วจิตใจจะขุ่นมัวเสียปกติภาพ เปรียบเหมือนน้ำที่กระชอกกระเพื่อมตะกอนที่

^๑สิริวิบูลย์, ขบปัญหาชีวิตด้วยอริยสิบเหลี่ยม. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงช้าง , ๒๕๔๐), หน้า ๘.

^๒ ส.ม. (ไทย) ๑๙ / ๑๖๖๔ / ๔๖๙.

^๓ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕ / ๑๐๒๖ / ๕๔๔.

นอนอยู่กันถึงรุ่งขึ้น ทำให้น้ำชุ่มมัวไป กิเลสนี้มีอยู่ในสันดานของมนุษย์ปุถุชนสามัญทั่ว ๆ ไป ไม่ยกเว้นใคร ครั้นได้ทำหน้าที่ก็มักจะแสดงภาวะปรากฏออกมาเป็นความเศร้าหมอง ความเศร้าหมองนั้นจะปรากฏที่กาย วาจา ใจ และจะปรากฏที่สันดาน (คือความคิด ความเห็น ความเชื่อดั้งเดิมที่สืบทอดมา) มี ๓ ชั้น คือ ชั้นหยาบ ชั้นกลาง ชั้นละเอียด คือ

กิเลสชั้นหยาบ จะแสดงออกมาทางกายกับทางวาจา เช่น ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดประเวณี พุดเท็จ พุดหยาบ พุดส่อเสียด พุดเพ้อเจ้อ ซึ่งเป็นความเศร้าหมอง เป็นสิ่งไม่ดีไม่งามปรากฏออกมาทางกายทางวาจามีอาการรุนแรง มีโทษแก่ตนและมีอันตรายแก่คนอื่น

กิเลสชั้นกลาง จะแสดงออกมาทางใจ ชุ่มอยู่ในใจ ไม่แสดงออกทางกายวาจา แต่อยู่ในใจ เศร้าหมองอยู่ในภายในใจ ด้วยความรัก ความโกรธ ความเกลียด ความกลัว ความคิดที่ไม่ดีต่าง ๆ กลุ้มรุมเร้าร้อน กระวนกระวายอยู่ในใจ เช่น นิเวรณ ๕ นิเวรณ แปลว่า เครื่องปิดกั้นทางเจริญของจิต ปิดกั้นความดี ความสงบ และนิพพาน* ลักษณะกิเลสที่เรียกว่านิเวรณนี้มีอาการเนือย ๆ แต่วนเวียนกลุ้มรุมจิตให้เสียความปกติ ทำให้จิตเศร้าหมองไม่แจ่มใส หมกมุ่น ชุ่มมัว กระสับกระส่าย รำคาญ เป็นอันตรายแก่ตน โดยเฉพาะทำให้ชีวิตสูญเสียโอกาสทั้งทางโลกและทางธรรม โดยเฉพาะทางธรรมนั้นนิเวรณปิดกั้นหนทางนิพพาน

กิเลสชั้นละเอียด เป็นความเศร้าหมองที่สันดาน หมายความว่าเศร้าหมองที่สติปัญญาที่มีความเห็นผิด มีความเข้าใจผิด ความถือตัวผิด เช่น สิ่งทั้งปวงที่เป็นสังขารนี้ไม่เที่ยง เป็นทุกข์เป็นอนัตตา กลับมีความเห็นว่าเป็นของเที่ยง เป็นของน่ารักน่ายึดถือ เป็นตัวเป็นตน

* นิเวรณ ๕ ได้แก่ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจะกุกกุจจะ วิจิกิจฉา ท่านนิยมเรียกว่า ปริยุฏฐานกิเลส นิเวรณ ๕ นี้เป็นสิ่งที่คู่กันกับอนุสัย ไหลออกมาจากอนุสัย ที่สะสมอยู่ในสันดานโดยไม่ต้องเจตนา หรือไม่ต้องอาศัยสิ่งแวดล้อมภายนอก แต่สิ่งแวดล้อมก็เป็นปัจจัยให้เกิดนิเวรณได้แต่ละชนิด ๆ ไป นิเวรณมีอยู่ในความรู้สึก นึกคิด ไต่จิตสำนึก หรือถึงจิตสำนึก อนุสัยนี้เป็นสิ่งที่คู่กับนิเวรณ มีอนุสัยก็มีนิเวรณ ความไม่มีอนุสัย คือ ป้องกันได้ด้วยการกำหนดสติ ตัดขาดสิ้นเชิงได้ด้วยปัญญา เป็นอยู่ด้วย สัมมาวิहार (เจริญธรรมด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘) แต่ยังเป็น อาสวสัมมาทิฏฐิ คือยังมีอาสวะ ยึดถือบุญ ยึดมั่นตัวตน ยังเวียนว้ายตายเกิด

เป็นของตน เป็นต้น เป็นความเข้าใจผิด ยึดหลักผิด ถือหลักผิด เชื่อผิด ลักษณะอย่างนี้เป็นความเศร้าหมองอยู่สันดาน คือความคิด ความเห็น ความรู้สึก หรือสติปัญญาของบุคคลผู้นั้น หรือเรียกว่าสันดานของผู้นั้น^๑ มานะเป็นกิเลสชั้นละเอียด และกิเลสจัดเป็นประเภทใหญ่ ๆ ตามหน้าที่ได้ ดังนี้

๑) กิเลสฝ่ายสร้าง หมายถึงกิเลสที่เป็นแรงผลักดันให้แสวงหาและให้สร้างสรรค์ กิเลสประเภทนี้ทำให้โลกเจริญด้วยวัตถุ เช่น กามราคะ รูปราคะ อรูปราคะ กามฉันทะ กามุปาทาน กามตัณหา ภวตัณหา โภคะ อภิชฌา มัจฉริยะ

๒) กิเลสฝ่ายทำลาย หมายถึง กิเลสฝ่ายกดดันให้ทำลายสิ่งที่ตนหามาได้แล้วหรือสร้างขึ้นแล้ว เช่น ปฏิฆะ อุทธัจจะ กุกกุจจะ โทสะ โภระ พยาบาท วิหิงสา

๓) กิเลสฝ่ายสนับสนุนให้มีการสร้าง และการทำลาย หมายถึง กิเลสชนิดอ่อน ๆ ไม่มีพลังผลักดันให้สร้าง หรือทำลายโดยตรง แต่อยู่เบื้องหลังที่คอยสนับสนุนกิเลสทั้งฝ่ายสร้าง และฝ่ายทำลาย เช่น โมหะ มิจฉาทิฏฐิ วิจิกิจจา ถีนมิทธะ อัสดราท สักกายทิฏฐิ มานะ อุปาทาน สีลัพตปรามาส มายา สาถะยะ อติมานะ มทะ สารัมภะ ถัมภะ^๒

กิเลสเกิดขึ้นได้เพราะมีอวิชชา ในเวลาจิตใจเป็นปกติอาจกล่าวได้ว่าไม่มี หรือยังไม่เกิดขึ้น ต่อเมื่อมีสิ่งเร้าจึงเกิดขึ้น สิ่งเร้าให้เกิดกิเลสก็คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจนั่นเอง ถ้าสิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งที่ดีน่าใคร่ น่าพอใจกิเลสฝ่ายสร้างสรรค์เกิดขึ้น ถ้าสิ่งเร้าไม่ดีไม่น่าพอใจกิเลสฝ่ายทำลายจะเกิดขึ้น การที่คนหลงพอใจและไม่พอใจกิเลสฝ่ายทำลายจะเกิดขึ้น การที่คนหลงพอใจและไม่พอใจต่อสิ่งเร้าก็เพราะกิเลสประเภทสนับสนุนนั่นเอง กิเลสทุกประเภทเมื่อเกิดขึ้นจะทำให้จิตใจกระเพื่อม ทำให้จิตใจมีพลังงานส่วนเกินขึ้น ฉะนั้น กิเลสจึงเป็นแรงผลักดันให้เกิดสิ่งต่าง ๆ^๓

^๑พระธรรมธีรราชมหามุนี, เพชรในดวงใจ, (พิมพ์ครั้งที่ ๗, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๙), หน้า ๑๐๖ - ๑๐๗.

^๒แสง จันทรงาม, พุทธศาสนวิทยา. (พิมพ์ครั้งที่ ๔, กรุงเทพมหานคร : บริษัทสร้างสรรค์บุ๊คส์, ๒๕๔๔), หน้า ๑๐๙ - ๑๑๒.

^๓เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๘.

กิเลสมีหลายชื่อแต่ละชื่อมีความหมายต่างกัน และทำหน้าที่ดังต่อไปนี้

๑) อาสวะ คือกิเลสเป็นเครื่องหมักหมมอยู่ในจิตใจ ทำให้จิตใจเสียคุณภาพ หมายความว่าสิ่งที่กีดกันกันออกมาจากการหมักหมมไว้ คือเมื่อจิตเราได้เกิดอนุสัยสังสมเอาไว้มาก ๆ เมื่อมันมีมากมันก็กีดกันกันให้ไหลออกมาเป็นกิเลส หรืออวิชชาเมื่อพบอารมณ์ที่เหมาะสมและทำให้กิเลสที่เกิดขึ้นมานี้รุนแรงรวดเร็วจนห้ามได้ยาก หรือห้ามไม่ได้เลยในบางครั้ง เหมือนหัวฝีที่บวมเต็มทีเมื่อถูกกระทบเพียงเล็กน้อย ก็ทำให้หนองไหลออกมาอย่างมากมายนั่นเอง อาสวะมีดังนี้ คือ ๑) กามาสวะ อาสวะคือกาม ๒) ภวาสวะ อาสวะคือภพ (ความมีความเป็น) ๓) ทิฏฐาสวะ อาสวะคือความเห็นผิด ๔) อวิชชาสวะ อาสวะคืออวิชชา *

เมื่อจิตเราขาดสติอวิชชาก็จะเกิดขึ้นมาทันที แล้วทำให้จิตเกิดนิรวณหรือกิเลสก็ได้ตามแต่กรณี ถ้าจิตขาดสติแล้วมาพบกามารมณ์(กาม)หรือความใคร่ของจิตก็เกิดขึ้นมาทันที ทำให้จิตเกิดกามฉันทะนิรวณหรือกามตัณหาได้ ถ้าจิตขาดสติจนเกิดตัณหาขึ้นมาแล้ว ภพของจิตก็เกิดขึ้นมาทันที ซึ่งทั้งอวิชชา กาม และภพนี้เองที่เป็นผลของอาสวะ ที่เกิดมาจากอนุสัยที่หมักหมมเอาไว้มาก ๆ จนมันล้นไหลหรือกีดกันกันออกมา

อาสวะกิเลสนี้มีใช้ว่ามันจะเกิดอยู่ตลอดเวลา คือมันก็มีการเกิดดับตามเหตุปัจจัย เหมือนสิ่งที่เป็นสังขารทั้งหลาย พอจิตกระทบอารมณ์ที่เคยกระทบมาก่อน อาสวะก็เกิดขึ้นทันที โดยเราไม่ได้เจตนาหรือแม้จะระวังตัวอยู่ก็ยังห้ามไม่ได้ถ้าอารมณ์นั้นมันรุนแรงมาก แต่พออารมณ์นั้นดับไปหรือเราสามารถบังคับจิตไม่ให้หลงในอารมณ์นั้นได้ อาสวะนั้นก็ดับไปทันที ดังนั้นการทำลายอาสวะนั้นก็คือ การทำลายอนุสัยของกิเลสที่หมักหมมเอาไว้นั่นเอง มิใช่มาทำลายที่อาสวะโดยตรง เพราะอาสวะนี้เป็นผลมาจากอนุสัยที่มีมาก ๆ นั้นเอง

๒) อนุสัย มีความหมายคล้ายอาสวะ แปลว่าตะกอนอันละเอียดที่นอนอยู่ในใจ ตามปกติไม่ฟุ้งขึ้นมา เมื่อมีสิ่งภายนอกมากระทบรบเร้าจึงฟุ้งขึ้นมา เป็นกิเลสอย่างละเอียดที่นอนอยู่ในใจ คือความเคยชินที่จะเกิดสิ่งนั้นขึ้นอีกหรือหลายสิ่ง ความที่สิ่งนั้นได้ตามนอนอยู่ในจิต

* พระธรรมธีรราชมหามุนี, เพชรในดวงใจ, (พิมพ์ครั้งที่ ๗, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๙), หน้า ๑๕๔.

สันดานเพื่อที่จะได้เกิดขึ้นมาอีก ซึ่งเมื่อสรุปแล้วอนุสัยนี้มีอยู่ ๓ ชนิด ได้แก่ ๑) ราคานุสัย คือกิเลสที่ละเอียดยึดที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน คือความติดใจในกามคุณ ๒) ปฏิฆานุสัย คือกิเลสที่ละเอียดยึดที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน คือความกระทบกระทั่งแห่งจิต(หรือโทสะ) ๓) อวิชขานุสัย คือกิเลสที่ละเอียดยึดที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน คืออวิชา ความไม่รู้

ทุกครั้งที่จิตของเราเกิดกิเลสหรืออวิชาขึ้น จิตนี้จะเกิดความเคยชินที่จะเกิดกิเลสหรืออวิชานี้ขึ้นมา แล้วเก็บเอาไว้ในจิต(ซึ่งเรียกว่าเป็นสันดานที่ไม่ดี)พอเกิดกิเลสหรืออวิชาขึ้นครั้งใด จิตก็จะเกิดอนุสัยหรือความเคยชินนี้หน่วยหนึ่งเก็บเอาไว้ในจิตเสมอ ยิ่งจิตเกิดกิเลสหรืออวิชาขึ้นมาบ่อยๆ อนุสัยหรือความเคยชินนี้ก็ยิ่งจะมีมากขึ้นๆ ทำให้จิตนี้สามารถเกิดกิเลสหรืออวิชาได้ง่ายขึ้นๆ รุนแรงขึ้นๆ ตามความเคยชินที่เก็บเอาไว้ *

ความเคยชินที่จะเกิดเป็นกิเลสหรืออวิชา(ที่เกิดมาเป็นนิรณ)นี้เรียกว่าอนุสัย แต่ถ้าเป็นความเคยชินที่จะเกิดเป็นปัญญาหรือวิชาสำหรับมาดับทุกข์นั้นเรียกว่า บารมี คือสรุปแล้วความเคยชินนี้มันก็คือคุณสมบัติอย่างหนึ่งของจิตนั่นเอง คือไม่ว่าสิ่งใดจะเกิดขึ้นแก่จิต จิตก็จะจำเอาไว้ ซึ่งเกิดขึ้นมาบ่อย ๆ ก็จำได้แม่นยำ หรือมีความชำนาญในสิ่งนั้นมาก จนสามารถปรุงแต่งให้เกิดสิ่งนั้นขึ้นมาอีกได้อย่างเคร่งครัดรวดเร็วและรุนแรงขึ้นได้

อนุสัยนี้จะเกิดมาจากความเพลินในเวทนา คือเมื่อจิตเพลินในสุขเวทนาด้วยอำนาจราคะ ราคานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิต(คือสร้าง ความเคยชินให้) เมื่อจิตเพลินในทุกข์เวทนาด้วยอำนาจโทสะ ปฏิฆานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิต เมื่อจิตเพลินในอทุกขมสุขเวทนาด้วยอำนาจโมหะ อวิชขานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิต ดังนั้นทุกครั้งที่จิตของเราเกิดตัณหาหรือความเพลินขึ้น ก็ย่อมที่จะเกิดอนุสัยขึ้นมาด้วยเสมอ

สิ่งสำคัญของการเกิดอนุสัยนี้ก็คือ ไม่ว่าอนุสัยใดจะเกิดขึ้น อนุสัยที่เหลืดย่อมที่จะเกิดขึ้นมาด้วยเสมอคือ เมื่อจิตกำลังเพลินอยู่ในสุขเวทนาด้วยอำนาจราคะ ราคานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิต ในขณะที่จิตย่อมที่จะโน้มหนักชิงชังรังเกียจต่อทุกข์เวทนา ปฏิฆานุสัยก็

* พระธรรมธีรราชมหามุนี, เพชรในดวงใจ, (พิมพ์ครั้งที่ ๗, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๙), หน้า ๑๗๘.

เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิตอีก และเพราะความไม่รู้จักสุขเวทนาอย่างถูกต้อง ไม่รู้เหตุให้เกิดสุขเวทนานี้ ไม่รู้ถึงความดับไปของสุขเวทนาสุขเวทนานี้ ไม่รู้ถึงวิธีปฏิบัติให้ถึงความดับไปของสุขเวทนานี้ อวิชชานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิตอีก ขณะที่จิตกำลังเพลินอยู่ในทุกขเวทนาด้วยอำนาจโทสะอยู่นี้ ปฏิฆานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิต ในขณะที่จิตย่อมโน้มมนึกพอใจในกามสุข ราคนุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิตอีก และเพราะการไม่รู้จักทุกขเวทนาอย่างถูกต้อง ไม่รู้จักเหตุให้เกิดทุกขเวทนา ไม่รู้จักความดับไปของทุกขเวทนา ไม่รู้ถึงวิธีดับไปของทุกขเวทนา อวิชชานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิตอีก เมื่อจิตกำลังเพลินอยู่ในอทุกขสุขเวทนาด้วยอำนาจโมหะนั้น อวิชชานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิต ในขณะนั้นจิตก็ย่อมโน้มมนึกชิงชังรังเกียจต่อทุกขเวทนา ปฏิฆานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิตอีก *

สรุปว่า อนุสัยทั้ง ๓ นี้จะเกิดขึ้นมาพร้อม ๆ กัน เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน และหมดสิ้นไปพร้อมกัน โดยอวิชชานุสัยนี้เมื่อเกิดมาเป็นอวิชา ก็ทำให้เกิดนิวรรณหรือกิเลสขึ้นมาก็ได้ ส่วนราคนุสัยและปฏิฆานุสัยนี้เมื่อเกิดมาเป็นราคะและปฏิมะ ก็ทำให้เกิดเป็นราคะหรือโลภะและโทสะหรือโกรธขึ้นมาได้ ซึ่งเราจะต้องเข้าใจว่า อนุสัยนี้มีได้หมายถึงกิเลสที่มานอนเนื่องอยู่ในจิตของเราตลอดเวลา เพราะกิเลสนี้มันก็ย่อมที่จะมีการเกิดดับตามเหตุปัจจัยของมัน มิใช่ว่ามันจะมีตัวตนอยู่ตลอดเวลาไม่ แต่การที่มันมาเกิดแก่จิตของเราได้บ่อย ๆ และง่าย ๆ นั้นก็เพราะมันมีความเคยชินเป็นอย่างมากที่จะเกิดมันขึ้นมานอนอยู่ในจิตอีก ซึ่งความเคยชินนี้เองที่มาเป็นปัจจัยให้กิเลสหรือนิวรรณหรืออวิชาเกิดขึ้นมาในจิตเราได้อย่างง่ายดาย พอจิตขาดสติ กิเลสและนิวรรณหรืออวิชชาก็เกิดขึ้นมาได้ง่าย ๆ เพราะมันชินมาแล้วในการเป็นเช่นนี้ ดังนั้นการพูดว่ากำจัดกิเลสนี้จึงไม่ค่อยจะถูกต้องนัก จะต้องพูดว่าทำลายความเคยชินของกิเลส เพราะเมื่อเราสามารถทำลายความเคยชินในการเกิดกิเลสนี้ให้หมดไปจากจิตได้ กิเลสก็ไม่มีปัจจัยที่จะกลับมาเกิดขึ้นแก่จิตของเราได้อีกต่อไปอย่างถาวร ซึ่งการทำลายอนุสัยของกิเลสนี้ก็คือการเจริญอริยมรรคอย่างต่อเนื่องมั่นคง จนความเคยชินของกิเลสนี้ขาดอาหาร หรือขาดการเพิ่มความเคยชินให้อีก มันก็จะค่อย ๆ อ่อนกำลังลง อีกทั้งหลักของอริยมรรคนี้ ก็มีการเพิ่มขึ้นของสติปัญญาที่จะมาคอยระวังไม่

* อภ.สตตก. (ไทย) ๒๓ / ๑๑ / ๗.

ให้อนุสัยนี้ได้อาหารเพิ่ม อนุสัยของกิเลสนี้จึงได้แห้งเหี่ยวตายไปเอง เพราะอดอาหารหรือไม่มี ความเคยชินเพิ่ม หรือหมดความเคยชินที่จะเกิดขึ้นอีกต่อไป

๓) สังโยชนิกิเลส เป็นเครื่องผูกสัตว์ไว้ในวัฏฏะ เปรียบเหมือนเชือกที่ผูกวัวไว้กับหลัก มีดังนี้คือ ๑) สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน ๒) วิจิกิจ्ञา ความลังเล ความสงสัย ไม่แน่ใจในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ๓) สีลัพพตปรามาส การลูปคล้ำแห่งศีลและพรต ๔) กามฉันทะ ความกำหนัดในกาม ความติดใจในกามคุณ ๕) ปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งในใจ และ ๕ อย่างต่อไปนี้เป็นไปในภาพอันเบื้องสูงมีดังนี้ คือ ๖) รูปราคะ ความติดใจในอารมณ์แห่งรูป ฌาน (ฌาน๔) ๗) อรูปราคะ ความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌาน หรือในอรูปธรรม ๘) มานะ ความถือตัว ๙.อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน ความระแวง ๑๐) อวิชชา ความไม่รู้จริง สังโยชนนี้เป็น เครื่องผูกให้สัตว์ติดวนอยู่ในวัฏฏสงสาร *

๔) โสมะ แปลว่าห้วงน้ำ เปรียบเหมือนห้วงน้ำใหญ่ ที่พัดพาเอาสัตว์ไปสู่การเวียนว่าย ตายเกิด สภาพที่ท่วมทับสรรพสัตว์ทั้งหลายให้จมอยู่ในสังสารวัฏฏ์ หรือสภาพที่ครอบงำ ปกคลุม สรรพสัตว์ให้ติดอยู่ในห้วงมหรณภาพสงสาร ดุจมหาสมุทรทั้งกว้างทั้งลึกข้ามได้แสนยากยิ่ง มี ๔ ประการ คือ ๑) กาโมมะะ ห้วงน้ำคือกามตัณหา ได้แก่ ธรรมชาติที่ยังสรรพสัตว์ให้จมอยู่ในกามคุณ ทั้ง ๕ ๒) ภโวมะะ ห้วงน้ำคือภวตัณหา ได้แก่ ธรรมชาติที่ยังสรรพสัตว์ให้จมอยู่ในรูปภพ อรูปภพ หรือรูปฌาน อรูปฌาน ๓) ทิฏฐิมะะ ห้วงน้ำคือทิฏฐิ ได้แก่ ธรรมชาติที่ยังสรรพสัตว์ให้จมอยู่ใน ความเห็นผิด ๔) อวิชมะะ ห้วงน้ำคืออวิชชา ได้แก่ ธรรมชาติที่ยังสรรพสัตว์ให้จมอยู่ในความหลง ความเผลอ ไม่รู้หรือสงสัย ห้วงน้ำทั้ง ๔ นี้ เปรียบเหมือนห้วงน้ำใหญ่ ที่พัดพาเอาสัตว์ไปสู่การเวียนว่าย ตายเกิด *

๕) มละแปลว่า เครื่องเศร้าหมอง ความเศร้าหมอง มีความหมายคล้ายกิเลสมีลักษณะ เป็นสนิมที่เกาะจับจิต ทำให้จิตเศร้าหมอง หมายความว่ามลทินใจ เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ทำให้ใจคนไม่ดี มีโทษ น่าเกลียด อุปมาเหมือนกันกับของโสโครกที่เกิดจากเปลือกตมเน่า มีกลิ่นเหม็น เป็นของ ปฏิญูลน่ารังเกียจ ฉันทิ มลทินก็ฉันทิ มละคือมลทินนั้น มี ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ ท่านจัดเป็น

* อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔ / ๑๓ / ๑๘.

๒ ที.ปา. (ไทย) ๑๑ / ๒๕๘ / ๒๔๒.

มลทินเพราะตัวเองเป็นธรรมชาติที่ไม่บริสุทธิ์ ดุจน้ำมันหยอดเครื่อง และดุษฎีเลือกตมเน่า ยังทำให้ผู้อื่นเศร้าหมองสกปรกไปตามตนอีกด้วย *

๖) นิวรรณ หมายถึง เครื่องกีดขวาง ที่คอยขัดขวางมิให้คนบรรลุถึงคุณงามความดี หมายความว่า ถ้านิวรรณเกิดขึ้นแล้ว ย่อมกั้นจิตไว้ ไล่กุศลธรรมออกไปไม่ให้เกิด ไม่ให้มี ถ้ามีอยู่แล้วก็ให้เสื่อมไป รวบรวมเอาอกุศลอื่น ๆ ให้มีมากขึ้นโดยลำดับ ๆ มี ๕ อย่าง คือ ๑) กามฉันทะ ความใคร่ ความชอบ ความพอใจ ในกาม ทั้งวัตถุกามและกิลีสกาม ๒) พยาบาท ความไม่พอใจ ความผูกอาฆาตจองเวรกัน เมื่อเกิดแล้วย่อมยังบุคคลให้เดือดร้อน ๓) ถีนมิทธะ ความท้อแท้ เมื่อเกิดขึ้นแล้วทำให้จิตเชื่องซึม ให้ท้อแท้ อ่อนใจ ทำให้จิตท้อถอย ทำให้คนหมดกำลังใจไม่อยากทำกิจนั้น ๆ อีกต่อไป ๔) อุทธัจจกุกกุกจะ ความฟุ้งซ่าน ความรำคาญใจ หงุดหงิดใจ ๕) กิจิกิจฉา ความสงสัยลังเลใจ นิวรรณเหล่านี้เป็นเครื่องกีดขวางมิให้คนบรรลุคุณงามความดี ๒

จะพบได้ว่า กิเลสมีหลายชื่อหลายชนิด แต่กิเลสทั้งหลายเหล่านั้น เกิดมาจากรากเง้าอันเดียวกัน คือ อวิชชา ฉะนั้นกิเลสมีทั้งฝ่ายสร้าง ฝ่ายทำลาย และฝ่ายสนับสนุน มานะสัมพันธ์ในฐานะมานะเป็นกิเลสพื้นฐานประเภทที่ ๓ ที่สนับสนุนทั้งสองฝ่าย คือเป็นทั้งฝ่ายสร้าง และฝ่ายทำลาย เป็นกิเลสที่ทำให้สรรพสัตว์ต้องเวียนว่ายตายเกิด วนอยู่ในวัฏฏะสงสาร

๓.๒.๑ มานะเป็นอุปกิเลส เครื่องเศร้าหมองของจิต

พระไตรปิฎกได้แสดงโทษเครื่องเศร้าหมองของจิต เครื่องทำให้เกิดความเศร้าหมองหรือธรรมที่เข้าไปทำให้เศร้าหมอง สิ่งที่ทำให้จิตขุ่นมัว รับคุณธรรมได้ยากดุจผ้าเปรอะเปื้อนสิ่งสกปรก ย้อมไม่ได้ดี เรียกว่าอุปกิเลสมี ๑๖ ประการคือ

- ๑) อภิชฌาวิสมโลภะ ความเพ่งเล็งยินดีในทรัพย์ของผู้อื่น
- ๒) พยาบาท ปองร้ายเขา

* อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕ / ๑๐๒๑ / ๕๒๖.

๒ อญ.ปญจก. (ไทย) ๒๒ / ๕๑ / ๗๒. ; อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕ / ๙๘๓ / ๕๑๐.

๓) โภคะ	โภรธ
๔) อุปนาหะ	ผูกโภรธไว้
๕) มัคคะ	ลบหลู่คุณท่าน
๖) ปลาสะ	ยกตนเทียบเท่า คือยกตนเทียมท่าน
๗) อิสสา	ริษยา
๘) มัจฉริยะ	ตระหนี่
๙) มายา	มารยา หรือเจ้าเล่ห์
๑๐) สาถะยยะ	โอ้อวด คือโอ้อวดตนให้ยิ่งกว่าคุณที่มีอยู่
๑๑) ถัมถะ	หัวดี คือแข็งกระด้าง
๑๒) สารัมปะ	แข่งดี
๑๓) มานะ	ถือตัว
๑๔) อติมานะ	ดูหมิ่นท่าน
๑๕) มทะ	มัวเมา ได้แก่ ความหลงในร่างกาย วัย
๑๖) ปมาทะ	เลินเล่อ ประมาทติดอยู่ในกามคุณ ๕ [*]

จะพบได้ว่ามานะ ความถือตัว มีส่วนสัมพันธ์ในฐานะเป็นอุปกิเลสเครื่องทำให้จิตเศร้าหมอง ในจำนวน ๑๖ ประการ เป็นสิ่งที่มีอยู่แก่บุคคลทั่วไปในชีวิตประจำวัน เป็นกิเลสที่เกิดขึ้นจากสิ่งมากระทบทั้งภายในและภายนอก คือในร่างกายของเรานี้มีอายตนะ^๒ ที่จะนำอะไรต่าง ๆ เข้ามาสู่ความคิดของเรา มาสู่จิตของเรา ถ้าหากว่าตาไม่เห็นรูป หูไม่ได้ยินเสียง จมูกไม่ได้กลิ่น ลิ้นไม่ได้ลิ้มรส กายไม่ได้ถูกต้อง อะไรๆ ก็เรียกว่าไม่มีอารมณ์ เมื่อไม่มีอารมณ์มากระทบ ใจก็อยู่ในความสงบ แต่พอมีอารมณ์อะไรมากระทบกับอายตนะเข้า ก็เกิดยุ่งขึ้นมาทุกที เพราะใจไปรับเอาอารมณ์นั้น ๆ แล้วการออกไปรับนั้นไปรับด้วยอำนาจอวิชชา ตัณหา อุปาทาน สุดแล้วแต่ อารมณ์จะปรุงแต่งคือความไม่รู้ชัดในเรื่อนั้นตามสภาพที่เป็นจริง(อวิชชา)เกิดความรักความอยาก

* ม.ม. (ไทย) ๑๒ / ๒๖ / ๒๔ - ๒๖.

^๒ ที.ปา. (ไทย) ๑๑ / ๓๐๔ - ๓๐๖ / ๒๕๙.

ความไม่ย่อภาคได้ ความไม่ย่อภาคเป็น (ตัณหา) ความถือตัวถือตน ว่าเป็นเราเป็นของเรา เป็นเขา เป็นของเขา (ยึดมั่นอุปาทาน) เป็นต้น เมื่อมีมานะความถือตัวอย่างนี้เกิดขึ้น ก็จะทำให้เกิดกิเลสอื่น ๆ ตามมาอีกมาก เช่น เมื่อมีความถือตัวว่าตัวดีกว่าเขา เสมอกันกับเขา หรือเลวกว่าเขา ไม่ว่าจะโดยอะไรก็ตามก็ทำให้เกิด คูหมิ่นท่าน ลบหลู่ท่าน ยกตนเท่าเทียมท่าน แข่งดี โอ้อวดตน หัวดีกลายเป็นคนแข็งกระด้าง หลงในตนเอง พอหลงในตนเองก็ทำให้ประมาทติดอยู่ในกามคุณ มีความตระหนี่ มีมารยา ทำให้คอยแต่จะลักของคนอื่นเพื่อที่จะได้มาเป็นของตน เมื่อไม่ได้ทำให้ปองร้ายเขา โกรธ ผูกอาฆาต และริษยาเขา กิเลสเหล่านี้เมื่อมีตัวหนึ่งตัวใดเกิดขึ้นก็จะทำให้ตัวอื่นเกิดขึ้นตามมา และบางครั้งก็ไม่เกิดตามมา เป็นกิเลสที่ทำให้สัตว์ติดในวัฏฏสงสาร

๓.๒.๒ มานะเป็นกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน ชื่อว่ามานานุสัย

อนุสัย แปลว่า กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานบ่อย ๆ คือเป็นกิเลสที่มีประจำอยู่ในสันดานมาแต่ภพก่อนชาติก่อน และเป็นไปบ่อย ๆ เป็นไปเนื่อง ๆ เป็นไปไม่ขาดสาย นอนอยู่เป็นนิตย์ นอนอยู่ไม่ขาดสาย นอนอยู่บ่อย ๆ ในสันดาน เป็นกิเลสที่ละเอียดยึดอยู่ในสันดาน ที่มีมาตั้งแต่เริ่มปฏิสนธิ จะเป็นพวกปฏิสนธิด้วยรูปนามก็ตาม หรือจะเป็นพวกที่ปฏิสนธิด้วยนามอย่างเดียวก็ตาม รูปอย่างเดียวกก็ตาม อนุสัยกิเลสนี้ย่อมมีอยู่ในสัตว์นั้น ๆ ตั้งแต่ปฏิสนธิมาแล้วทั้งนั้น และจะมีอยู่ตลอดไปจนถึงจุติ ท่านอุปมาเหมือนเมล็ดมะม่วง ซึ่งย่อมมีพืชสำหรับที่จะเกิดเป็นต้น เป็นกิ่งก้านสาขาและใบมะม่วง ตลอดจนผลมะม่วงอยู่ในเมล็ดนั้น เมื่อได้รับการเพาะปลูกให้เหมาะสมแล้ว ลำต้น กิ่งก้าน สาขา ตลอดจนใบ ผลมะม่วง ย่อมเกิดขึ้นได้ ฉะนั้น อนุสัยกิเลสก็ฉนั้นนั้น ย่อมนอนเนื่องอยู่ในสันดานของสัตว์ทั้งหลายตั้งแต่ปฏิสนธิเป็นต้นมา จนกระทั่งถึงจุติ ไม่มีอุปาทะ ฐิติ ภังคะ ต่อเมื่อกระทบอารมณ์จึงจะมี อุปาทะ ฐิติ ภังคะ* อนุสัย

* คือ จิตเกิดดับครั้งหนึ่งเรียกว่า “ขณะหนึ่งหรือดวงหนึ่งของจิต” และจิตดวงหนึ่งยังมีขณะเล็ก ๆ หรืออนุขณะอีก ๓ คือ ๑) อุปาทะขณะ ขณะที่จิตเริ่มเกิดขึ้น ๒) ฐิตินขณะ ขณะที่จิตดำรงอยู่ยังไม่ดับไป ๓) ภังคะขณะ ขณะที่จิตกำลังดับไป

กิเลสนี้เป็นกิเลสที่ละเอียดมาก อยู่ในสันดาน มันจึงไม่แสดงอาการใด ๆ ให้ปรากฏ ดังทัศนะของ พุทธทาสภิกขุแสดงไว้ คือ ตัวแท้ของกิเลสนั้น อยู่เป็นส่วนลึกของสันดาน เรียกโดยอีกชื่อหนึ่งว่า อนุสัย อนุ + สยะ อนุสัย แปลว่านอนอยู่ข้างใน นั่นคือหมายถึงกิเลสที่ละเอียดที่สุด อยู่ในสันดาน โดยไม่รู้สีกตัว ทั้งหมดนั้นเป็นความเข้าใจผิด เป็นความเห็นผิด เป็นความเห็นผิดในรูปต่าง ๆ กันทั้งนั้น ฉะนั้นคำว่าอนุสัย แปลว่า นอนตาม หรือตามนอน เป็นกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน เมื่อมีเหตุเกิดก็เกิดขึ้น ครั้นได้เหตุอันสมควรแล้วก็เกิดขึ้น^๑ มีด้วยกัน ๗ อย่างคือ

- ๑) กามราคาอนุสัย สภาพที่นอนเนื่องในสันดานคือความกำหนัดในกาม
- ๒) ปฏิฆาอนุสัย สภาพที่นอนเนื่องในสันดานคือความกระทบกระทั่งแห่งจิต
- ๓) ทิฏฐาอนุสัย สภาพที่นอนเนื่องในสันดานคือความเห็น
- ๔) วิจิกิจฉาอนุสัย สภาพที่นอนเนื่องในสันดานคือความสงสัย
- ๕) มานาอนุสัย สภาพที่นอนเนื่องในสันดานคือความถือตัว
- ๖) ภวราคาอนุสัย สภาพที่นอนเนื่องในสันดานคือ ความกำหนัดในภพ
- ๗) อวิชชาอนุสัย สภาพที่นอนเนื่องในสันดานคือความไม่รู้^๒

มานะเป็นหนึ่งในอนุสัยกิเลสจำนวน ๗ อย่าง ชื่อว่า มานาอนุสัย หมายความว่า เป็นกิเลสละเอียดที่นอนเนื่องในสันดานคือความถือตัว เป็นความถือตัวที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธ สันดานของสัตว์ทั้งหลาย สงบนิ่งไม่ปรากฏออกมาทางใดทางหนึ่ง แต่เมื่อมีอารมณ์มากกระทบ จิตจะปรากฏ สิ่งสำคัญของการเกิดอนุสัยนี้ก็คือ ไม่ว่าอนุสัยใดจะเกิดขึ้น อนุสัยที่เหลือย่อมที่จะ เกิดขึ้นตามมามากด้วยเสมอ คือ

เมื่อจิตกำลังเพลินอยู่ในความมีตัวตน จิตพร้อมที่จะสนับสนุนให้แสวงหาให้สร้างสรรค์ และพร้อมที่จะทำลาย จิตจะเกิดความยึดถือว่ามีตัวมีตนด้วยอำนาจมานะ มานาอนุสัยก็เกิดขึ้น มานอนตามอยู่ในจิตอีก ในขณะที่จิตย่อมที่จะผลักดันให้แสวงหาและให้สร้างสรรค์ไปในกาม รูป

^๑ พุทธทาสภิกขุ, **คู่มือดับทุกข์ฉบับสมบูรณ์**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์),

หน้า ๕๓.

^๒ อภ.สตตก. (ไทย) ๒๓ / ๑๑ / ๗. ; อภ.วิ. (ไทย) ๓๕ / ๑๐๐๕ / ๕๓๑.

และอรุณ ก็จะทำให้เกิดชาติด้วยอำนาจภวราคะ ภวราคานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิตอีก และเพราะความไม่รู้จักในภพอย่างถูกต้อง ไม่รู้เหตุให้เกิดภพชาตินี้ ไม่รู้ถึงความดับไปของภพชาตินี้ ไม่รู้ถึงวิธีปฏิบัติให้ถึงความดับไปแห่งภพชาตินี้ อวิชชานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิตอีก ในขณะที่จิตกำลังเพลินอยู่ในสุขเวทนา จิตย่อมที่จะผลักดันให้แสวงหาและให้สร้างสรรค์ด้วยอำนาจภวราคะอยู่นี้ ราคานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิตอีก ในขณะที่จิตกำลังเพลิดเพลินในความ สุขจิตย่อมที่จะผลักดันให้แสวงหาและให้สร้างสรรค์ด้วยอำนาจภวราคะ กามราคานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิต ในขณะที่จิตย่อมที่จะโน้มนึกลงถึงขันธ์ทั้งห้าเกิดต่อความทุกข์ จิตพร้อมที่จะทำลาย ปฏิกานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิตอีก ในขณะที่จิตย่อมที่จะโน้มไปในความคิดความเห็นว่ามีความสุขหรือความทุกข์กันแน่ จิตย่อมที่จะผลักดันให้แสวงหาให้สร้างสรรค์ และพร้อมที่จะทำลายด้วยอำนาจทิฏฐิ ทิฏฐานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิตอีก ในขณะที่จิตย่อมที่จะผลักดันให้แสวงหาให้สร้างสรรค์ และพร้อมที่จะทำลาย ที่จะโน้มไปในความคิดเล็งเล็งสงสัยว่าอย่างไร ถูกต้องที่แท้จริงด้วยอำนาจวิจิกิจฉา วิจิกิจฉานุสัยก็เกิดขึ้นมานอนตามอยู่ในจิตอีก วนกันไปอยู่อย่างนี้

ดังนั้นอนุสัยทั้ง ๗ นี้ เมื่อเกิดกิเลสตัวใดตัวหนึ่งขึ้นมา ก็จะทำให้เกิดตัวอื่น ๆ ตามมาอีก เป็นกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานบ่อย ๆ และเป็นไปบ่อย ๆ เป็นไปเนื่อง ๆ เป็นไปไม่ขาดสาย นอนอยู่เป็นนิตย์นอนอยู่ไม่ขาดสาย นอนอยู่บ่อย ๆ ในสันดาน เป็นกิเลสที่ละเอียดที่อยู่ ในสันดานที่ทำให้สัตว์ต้องเวียนว่ายตายเกิดติดอยู่ วนอยู่ ในวัฏฏะสงสาร

๓.๒.๓ มานะเป็นกิเลสเครื่องผูก ชื่อว่ามานสังโยชน์

สังโยชน์ แปลว่า เครื่องผูก เครื่องร้อยรัด เครื่องพาดผูก เครื่องพาด ร้อยรัดสรรพสัตว์ไว้ให้ลงติดอยู่ในภพ ให้จมอยู่ในกองทุกข์ ให้วนเวียนอยู่ในวัฏฏสงสาร เป็นเครื่องผูกอย่างหยาบและอย่างละเอียด * เช่น ในโอรัมภาคียสังโยชน์เป็นสังโยชน์เบื้องต้น เป็นไปในภพอันต่ำ เป็นอย่างหยาบ มีดังนี้คือ

* อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔ / ๑๓ / ๑๘.

๑) สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน เช่น เห็นรูป เห็นเวทนา เห็นวิญญาณ เป็นต้น เช่น ความเห็นว่ามีกายของตน หรือมีกายชนิดที่เป็นของเที่ยงแท้ถาวร ทำนองที่เป็นอาตมัน คือเป็นตัวตนที่ไม่รู้จักสูญ

๒) วิจิกิจา ความลังเล ความสงสัย ไม่แน่ใจ เช่นลังเลต่อวิชา ความรู้หรือสัจจะความจริง ที่เรียกว่า สัจจธรรม หรือหลักธรรมที่ตนจะยึดถือว่าเป็นของจริงหรือของถูก หรือมีความลังเลในสิ่งที่ตนจะยึดถือเอาเป็นที่พึ่งเป็นสรณะ เช่น ลังเลต่อการถือพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เพราะความไม่ไว้วางใจว่าจะเป็นที่พึ่งได้จริง

๓) สิลัพพตปราคาส การลบล้างแห่งศีลและพรต อย่างแรกหมายถึงความเข้าใจผิดต่อความหมายอันแท้จริงของคำว่า ศีลและพรต อย่างหลังหมายถึงความที่ยังโง่มาก ยังหลงมาถึงขนาดที่ให้ศีลพรตประเภทที่ผิด ๆ หรือมงายไร่สาระครอบงำเอา ทั้ง ๒ อย่างนี้ ทำให้เกิดความยึดมั่นถือมั่น ต่อศีลและพรตผิดไปหมดทุกอย่างทุกทาง จนไม่สามารถใช้ศีลและพรตใด ๆ ให้เป็นประโยชน์แก่การดำเนินไปในทางของพระนิพพานได้แม้แต่น้อย ทั้งยังหลับหูหลับตายึดมั่นถือมั่นในศีลและพรต โดยวิธีไร่สาระอยู่อย่างไม่รู้สร้าง คือหลงใหลยึดถือ การถือสรณคมณ์ การบำเพ็ญทาน การรักษาศีล การเจริญสมาธิ และวิปัสสนาที่ถูกต้อง ให้เชวไปในทางขลังทางศักดิ์สิทธิ์ อธิบายไม่ได้ด้วยเหตุผล ทำบุคคลให้กลายเป็นบุคคลศักดิ์สิทธิ์วิเศษไปอย่างหลับหูหลับตา เพราะจิตยึดมั่นในความขลังความศักดิ์สิทธิ์แต่อย่างเดียวนั่นเอง

๔) กามฉันทะ ความกำหนัดในกาม ความติดใจในกามคุณ หมายถึงกามทุกประเภท ทั้งกิเลสกามและวัตถุกาม เช่น ความกำหนัด ความพอใจ ความพอใจในกามคุณ ๕ คือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่มากกระทบทวารทั้ง ๕

๕) ปฏิมะ ความกระทบกระทั่งในใจความหงุดหงิดขัดเคือง เป็นความกระทบกระทั่งแห่งอารมณ์ ความไม่พอใจในอารมณ์ที่มากกระทบ ได้แก่ โทสะความคิดประทุษร้าย ความโกรธ^{*}

และในอุทัมภาคิยสังโยชน์ คือสังโยชน์เบื้องสูง เป็นอย่างละเอียด เป็นไปแม้ในภพอันเบื้องสูงมี ดังนี้คือ

* ส.ม. (ไทย) ๑๙ / ๓๔๙ / ๙๕.

๖) รูปราคะความติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน (ฌาน๔)หรือในรูปธรรมอันประณีต ความปรารถนาในรูปภพ เช่น ในกรณีแห่งการเจริญอานาปานสตินี้มาเป็นอารมณ์ สำหรับเจริญสมาธิภาวนามีผลเกิดขึ้นเป็นฌานอันมีลมหายใจเป็นอารมณ์ ฌานนั้นทำให้เกิดความรู้สึกที่เป็นสุขนี้เรียกว่ากำหนดในรูปด้วยเหมือนกัน

๗) อรูปราคะ ความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌาน หรือในอรูปธรรม ความปรารถนาในอรูปภพ หมายความว่าความกำหนดในรูป คือสิ่งที่ไม่มียุข มีลักษณะอาการทำนองเดียวกันกับความกำหนดในรูป ผิดกันเพียงแต่ในที่นี้มีสิ่งที่เป็นอรูปเข้ามาแทน และเป็นสิ่งที่ประณีตยิ่งขึ้นไป เป็นต้น

๘) มานะ ความถือตัว ถือหมายสำคัญตนดังกล่าวแล้วในบทที่ ๒ เป็นอันเดียวกัน ฉะนั้นจึงไม่ต้องวินิจฉัยอีกแต่ประการใด

๙) อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน หมายความว่า ความที่จิตฟุ้งขึ้นกว่าระดับปกติ เพราะอำนาจ ความสนใจ ความสงสัย ความหวัง ความระแวง หรือแม้แต่ความกลัวอย่างใดอย่างหนึ่ง จิตฟุ้งขึ้นในลักษณะเช่นนี้นั้น มีมูลมาจากความยึดถือในตัวตนอย่างเดียวกัน คือมีความสำคัญว่าตนมีอยู่นั่นเอง แต่เป็นไปในทางเห็นแก่ตน ชนิดที่ละเอียดจนถึงขนาดที่ไม่รู้สึกตัว และเคลื่อนไหวไปในทางที่จะแสวงหาประโยชน์แก่ตัว หรือการป้องกันชีวิตของตัวโดยไม่รู้สึกตัวอีกอย่างเดียวกัน เพราะความรู้สึกว่ามีตัวนั่นเอง จึงมีความรู้สึกในทางที่จะหาผลประโยชน์ใส่ตัว ฉะนั้นพอมีอะไรผ่านเข้ามาในลักษณะที่จะเป็นประโยชน์แก่ตัว ก็อดสนใจไม่ได้หรือแม้แต่สิ่งที่ยังไม่แน่ว่าจะเป็นประโยชน์ หรือไม่เป็นประโยชน์แก่ตัวผ่านเข้ามา เช่น สิ่งที่ยังไม่รู้จักเลย แต่ถ้าแปลกประหลาดกว่าธรรมดา ก็อดสนใจไม่ได้ว่าชะรอยสิ่งนี้จะประโยชน์แก่ตน เพราะจิตยังอยู่ในวิสัยของการแสวงหาประโยชน์เพราะมีตนเป็นที่รองรับประโยชน์นั่นเอง ความสนใจเหล่านี้ล้วนแต่ทำให้จิตกระเพื่อม หรือไหวตัวไปจากระดับปกติ *

๑๐) อวิชชา ความไม่รู้จริง ความหลง คือความรู้สิ่งใดก็ตามที่ไม่สามารถดับทุกข์ของจิตใจได้ (คือไม่ใช่วิชชา) ก็เรียกว่าเป็นอวิชชาทั้งสิ้น ซึ่งเป็นความหมายทางธรรมโดยเฉพาะเท่านั้น

* ส.ม. (ไทย) ๑๙ / ๓๔๙ / ๙๕.

ซึ่งเรียกว่า ความโง่บ้าง ความไม่รู้ หรือความไม่รู้จริงบ้าง ความรู้ผิดบ้าง แต่ก็สรุปอยู่ที่ความไม่เกิดวิชชาขึ้นเอง ซึ่งก็ได้แก่ความไม่รู้ในสิ่งต่อไปนี้ ๑) ไม่รู้ในทุกข์ ๒) ไม่รู้ในเหตุแห่งทุกข์ ๓) ไม่รู้ในความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ ๔) ไม่รู้หนทางดับไม่เหลือแห่งทุกข์ ๕) ไม่รู้อดีต ๖) ไม่รู้อนาคต ๗) ไม่รู้อดีตและอนาคต ๘) ไม่รู้ปัจจุสมุปบาท *

ความไม่รู้ปริยสัจ ๔ อย่างถูกต้องโดยละเอียดนี้เองที่เรียกว่า เป็นอวิชชา ซึ่งก็รวมไปถึงความไม่มีดวงตาเห็นธรรม เพราะไม่เห็นแจ้งในกฎไตรลักษณ์ ไม่เห็นแจ้งปัจจุสมุปบาทด้วย โดยอวิชชาเนี่ยมันก็เป็นสังขตธาตุอย่างหนึ่ง ที่เรียกว่า อวิชชาธาตุ คือคุณสมบัติที่ทำให้เกิดความไม่รู้จริง พอมีความรู้ผิด เหตุปัจจัยครบ มันก็เกิดขึ้นมาเป็นอวิชชาอยู่ในจิตของเรา ทำให้จิตเรามีอวิชชาครอบงำอยู่ แล้วก็เกิดเป็นความรู้ผิด ความเห็นผิด การคิดผิดจนเกิดเป็นกิเลสตัณหาขึ้นมาได้ ดังนั้นต้นเหตุของตัณหาที่แท้จริงก็คืออวิชชาเนี่ยเอง เพราะถ้าเป็นความอยากไปตามอำนาจของอวิชชาแล้วเรียกว่าเป็นตัณหาทั้งสิ้น ซึ่งอวิชชาเนี่ยมันมีอยู่เรียกว่าเกือบทุกหนทุกแห่ง เพราะว่ามันตกตามไปทุกที่ที่ไม่มีวิชา และวิชาก็เกิดยากเสียด้วยเพราะต้องอาศัยการเห็นแจ้งรวมทั้งการมีสติวิชาจึงจะเกิดขึ้นมาได้ แต่อวิชชาเนี่ยมันมีโอกาสมากกว่า เพราะมันจะอาศัยการไม่รู้แจ้งและการขาดสติซึ่งเรามักจะมีอยู่เสมอ ๆ ดังนั้นอวิชชาเนี่ยมันจึงเปรียบเหมือนสิ่งที่มาห่อหุ้มสัตว์โลกเอาไว้ไม่ให้พ้นไปเกิดความรู้แจ้งเห็นจริงได้

ดังนั้นอวิชชาเนี่ยเอง ที่เป็นต้นเงื่อนหรือเป็นรากเงาของกิเลสทั้งหลาย มันจึงมีอำนาจมาก รวมทั้งทำลายยากที่สุดแต่ก็เกิดได้ง่ายที่สุดด้วย แต่อวิชชาเนี่ยมันก็ต้องมีเหตุปัจจัยให้เกิดและให้คงอยู่ คือมีการขาดสติและการไม่รู้แจ้งทำให้เกิดขึ้นมา และมีนิวรณ์มาเป็นอาหารทำให้เจริญมากยิ่งขึ้น ฉะนั้นหลักสำคัญของพุทธศาสนาก็คือ พยายามทำลายอวิชชาเนี่ยให้หมดสิ้นไปจากจิตอย่างสิ้นเชิง เพราะเมื่อใดที่อวิชชาไม่สามารถกลับมาเกิดที่จิตของเราได้อีกต่อไปอย่างถาวร เมื่อนั้นจิตเราก็มะไม่มีทุกข์มาเกิดขึ้นได้อีกต่อไปอย่างถาวร "

* อจ.ทสก. (ไทย) ๒๔ / ๑๓ / ๑๘.

" พุทธทาส ภิกขุ , **วิธีแก้ไขปัญหาชีวิต**. (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แสงชัย, ๒๕๐๘).

จะเห็นได้ว่าสังโยชน์ทั้ง ๙ มีมูลมาจากอวิชชา มีอยู่ได้เพราะอวิชชา มีอยู่ เช่น

มานะความถือตัว เป็นเรื่องของอวิชชาชั้นละเอียด คือ ความไม่รู้จักตามความเป็นจริง ว่าไม่มีตัวมีตนแท้จริง เป็นการยึดถือที่ถือผิด เป็นการสร้างตัวตนขึ้นและพร้อมที่จะทำลาย เพราะถูกอวิชชาครอบงำทำให้เห็นอย่างนั้น สักกายทิฏฐิ เห็นว่ากายนี้เที่ยงแท้เป็นของตนก็เพราะเป็นการสร้างให้มีตัว มีตนและพร้อมที่จะทำลาย เพราะอวิชชาครอบงำทำให้เห็นไปอย่างนั้น วิจิกิจชา ลังเลต่อข้อปฏิบัติที่จะข้ามฟากจากโลกียะไปสู่โลกุตระ เพราะยังอาลัยในโลกียะในสิ่งที่สร้างและสิ่งที่จะทำลายอยู่ นี่เพราะอำนาจครอบงำของอวิชชาดึงเอาไว้ สิลัพพตปราคาส คือการจับฉวยเอาสิ่งต่างๆ ผิดจากความจริง หรือผิดจากความหมายอันแท้จริง พร้อมที่จะสร้างและทำลายผิดไปจากความจริง เป็นอาการของอวิชชาอย่างชัดแจ้งอยู่แล้ว กามราคะมีความกำหนัดในกาม พร้อมที่จะสร้างความอยาก เพราะไม่รู้จักสิ่งที่เรียกว่ากามตามที่เป็นจริง ปฏิฆะ ความกีดกีดกันด้วยอำนาจโทสะพร้อมที่จะทำลาย ก็เนื่องมาจากความไม่รู้จักสิ่งที่เป็มูลเหตุแห่งความกีดกีดกันด้วยอำนาจโทสะ ก็เนื่องมาจากความไม่รู้จักสิ่งที่เป็มูลเหตุแห่งความกีดกีดกันตามที่เป็นจริง จึงไปกีดกีดกันเข้า ความไม่รู้ตามที่เป็นจริงนี้ เป็นอาการโดยตรงของอวิชชา ทั้งอย่างหยาบ และอย่างละเอียด สำหรับรูปราคะ หรืออรูปราคะนั้น เป็นเรื่องของอวิชชาชั้นละเอียด คือไม่รู้จักความสุขอันเกิดมาจากรูปและอรูป ตามที่เป็นจริงหรือถึงที่สุด จึงหลงยึดถือ เพราะหลงในสิ่งที่ตนสร้างขึ้นด้วยความประณีตของความสุขประเภทนี้ อุทธัจจะนั้นคือความฟุ้ง ฟุ้งในความไม่รู้จริง และเป็นเรื่องความรู้ผิดอันเกี่ยวกับตัวตน คือมีความสำคัญว่าตนมีอยู่นั่นเอง แต่เป็นไปในทางเห็นแก่ตน ชนิดที่ละเอียดจนถึงขนาดที่ไม่รู้สึกตัว และเคลื่อนไหวไปในทางที่สร้างที่จะแสวงหาประโยชน์แก่ตัว เพราะความรู้สึกว่ามีตัวนั่นเอง จึงมีความรู้สึกในทางที่จะหาผลประโยชน์ใส่ตัว และพร้อมที่จะทำลายเมื่อไม่แน่ใจว่าจะเป็นประโยชน์ เป็นต้น เหล่านี้ล้วนเป็นกิเลสที่ผูกสัตว์ทั้งหลายให้ติดอยู่ในวัฏฏะอย่างนี้

เป็นความจริงว่า กิเลสทุกชนิดและทุกระดับย่อมมีมูลมาจากอวิชชา หรือเป็นส่วนใดส่วนหนึ่งของอวิชชาด้วยกันทั้งนั้น และกิเลสทั้งหลายที่มีชื่อต่างกันนั้น เพราะเป็นสิ่งที่เกิดมาจากอวิชชา มีลักษณะเป็นอาการของอวิชชา ในรูปต่าง ๆ กัน จึงได้ชื่อแปลก ๆ ตามอาการที่มันแสดง การเกิดมาจากอวิชชานั้น เกิดเสร็จเรียบร้อยอยู่ในภายใน เป็นชั้นละเอียดสุด เมื่อแสดงออกภายนอก จะออกมาทางกายวาจา

ดังนั้นมานะเข้าไปมีส่วนสัมพันธ์กับสังโยชน์ในลักษณะที่เป็นกิเลสพื้นฐาน เป็นเครื่องผูกสัตว์ไว้ให้ติดอยู่ในทุกข์ ติดอยู่ในภพ ในชาติ ทำให้สัตว์ทั้งหลายต้องวนเวียนในวัฏฏะสงสาร

๓.๒.๔ มานะในปปัญจธรรม เป็นกิเลสตัวป็นหรือกิเลสตัวป็นแต่งเรื่องราว

กิเลสตัวป็น หรือป็นแต่งเรื่องราว ป็นใจให้ทุกข์ ป็นหัวให้เรื่องมาก ทำให้ยึดเยื้อเย็นเยื้อ ยุ่งเหยิง ฟ้ามเฟือ ฟั่นเฟือ ล้าช้า วกวน วุ่นวาย นุงนัง สับสน สลับซับซ้อน ทำให้เขวห่างหรือ ไกลเชือนเฉือนออกจากความเป็นจริงที่ง่าย ๆ เปิดเผย ปัญหาที่ยังไม่มีก็ทำให้เกิดมีขึ้น ปัญหาที่มี อยู่แล้วก็ไม่อาจแก้ไขอย่างตรงไปตรงมาตามเหตุ แต่กลับทำให้ยุ่งยากซับซ้อนยิ่งขึ้น เป็นตัวบง การพฤติกรรมที่ทำให้มนุษย์พล่านไปมา ชัดแย้ง แข่งขัน แย่งชิงกัน ตลอดจนก่อสงครามระหว่าง พวกระหว่างฝ่าย ไม่เฉพาะแต่จะเป็นเหตุให้ทำความชั่วร้ายนานัปการเท่านั้น แม้เมื่อจะทำสิ่งที่ดี งาม ถ้ามีกิเลสตัวป็นเหล่านี้อยู่เบื้องหลัง การทำความดีนั้นก็มีเงื่อนไข มีปมแอบแฝง ไม่บริสุทธิ์ และทำได้ไม่บริบูรณ์ ไม่เต็มที่ กิเลสเหล่านี้จะคอยขัดขวางหรือชักให้เขว กิเลสเหล่านี้มีชื่อเรียก รวมกันเป็นชุดว่า ปปัญจะหรือปปัญจธรรม^๑ ปปัญจธรรม แปลว่า ธรรมเครื่องเนิ่นช้ามี ๓ คือ

- ๑) ตัณหา คือ ความทะยานอยาก ความปรารถนาได้สิ่งบำรุงบำเรอปรนเปรอตน
- ๒) มานะ คือ ความถือตัว ความสำคัญตัวเป็นนั่นเป็นนี่ว่า ถือสูง ถือต่ำ ยิ่งใหญ่ เท่า เทียบต่าง ๆ เทียบเขาเทียบเรา หรือด้อยกว่าผู้อื่น ความยากเด่นอยากยกชูตนให้ยิ่งใหญ่ แสงงหา อำนาจมายกชูตนเป็นต้น

๓) ทิฏฐิ คือ ความยึดติดในความคิดเห็น ความเชื่อถือ ในลัทธิ ในทฤษฎี อุดมการณ์ ต่างๆ ที่ยึดถือไว้ด้วยความมกมาย หรือโดยอาการเชิดชูว่าอย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเท็จทั้งนั้น เป็นต้น ทำให้ปิดตัวแคบ ไม่ยอมรับฟังใคร ตัดโอกาสที่จะเจริญปัญญาหรือคิดเตลิดไปข้างเดียว ตลอดจนเป็นเหตุแห่งการเบียดเบียนบีบคั้นผู้อื่นที่ไม่ถืออย่างตนเป็นต้น^๒

จะพบได้ว่ากิเลสทั้งสามอย่างนี้แสดงออกเป็นคือ ตัณหานั่นคู่กับผลประโยชน์ มานะ แสดงออกในรูปของอำนาจ ทิฏฐิแสดงออกเป็นความคลั่งในลัทธินิยม อุดมการณ์ กิเลสสามตัวนี้

^๑ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พุทธธรรม, (พิมพ์ครั้งที่ ๖, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๗๐/๕๑ - ๗๐/๕๒.

^๒ ชุ.ม. (ไทย) ๒๙ / ๕๐๕ / ๓๓๗. ; อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕ / ๑๐๓๔ / ๕๓๐.

กำกับการแสดงของคนทั่วไป ปัญหาของมนุษย์ตั้งแต่ปัญหาของบุคคลไปจนถึงปัญหาสงครามโลก มักจะหนีไม่พ้นกิเลส ๓ ตัวนี้เป็นเหตุเป็นตัวบงการ คือ ถ้าไม่เป็นเพราะตัณหาแย่งชิงผลประโยชน์กัน ก็มานะเรื่องอำนาจ หรือไม่อีกอันก็เรื่องของทิฐิ ความยึดติดในลัทธินิยม อุดมการณ์ แม้แต่ความคลั่งในศาสนาก็อยู่ในทิฐินี้ ฉะนั้นกิเลส ๓ ตัวนี้สำคัญมาก เป็นกิเลสที่คอยกำกับการแสดงหรือพฤติกรรมของมนุษย์ที่ไม่สามารถเข้าถึงความจริงที่มันง่าย ๆ ตกลงอะไรกันไม่ได้ก็เพราะเรื่องของตัณหา มานะ ทิฐินี้เป็นตัวสำคัญที่ครอบงำอยู่ *

ดังนั้นมานะเข้าไปมีส่วนสัมพันธ์กับปปัญจธรรมในลักษณะที่เป็นกิเลสตัวป็น หรือกิเลสตัวป็นเรื่อง ปันหัว ปันจิตใจคนให้เรื่องมาก ยืดยาว ยุ่งเหยิง วุ่นวาย สลับซับซ้อน จนกลายเป็นปัญหานองน้ำ ยากแก่การแก้ไข ที่ทำให้ติดอยู่ในทุกข์ ติดอยู่ในภพ ในชาติ ทำให้สัตว์ทั้งหลายต้องวนเวียนในวัฏฏะสงสาร

สรุป มานะมีส่วนเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับหลักคำสอนอื่น ๆ ที่สำคัญในพระพุทธศาสนา ในลักษณะนี้ คือ สัมพันธ์ในฐานะที่ต้องเป็นไปตามกฎสังขธรรม กำหนดอันแน่นอน คือต้องเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย เมื่อมีเหตุปัจจัยอย่างนั้น ๆ แล้ว ก็จะมีความเป็นไปอย่างนั้น ๆ แน่แน่นอน จะมีลักษณะทั่วไปอย่างเดียวกันทั้งหมด ทุกสรรพสิ่งไม่ว่าจะเป็นคนสัตว์หรือสิ่งของ เป็นรูปธรรมหรือนามธรรม เป็นวัตถุหรือจิตใจ ไม่ว่าชีวิตหรือโลกที่แวดล้อม ทั้งหมดล้วนเป็นไปตามกฎสังขธรรม คือ มานะเข้าไปมีส่วนสัมพันธ์กับกฎไตรลักษณ์ในฐานะที่ต้องเป็นไปตามกฎธรรมชาติ เพราะเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา สัมพันธ์กับหลักปฏิจจสมุปบาทในฐานะที่มุ่งแสดงลักษณะปรากฏให้เห็นเป็นเหตุเป็นปัจจัย เพราะเมื่อเกิดขึ้นจะเป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเหตุปัจจัยสืบต่อกันและกันเกิด เป็นไปตามหลักปฏิจจสมุปบาท สัมพันธ์กับกรรมในฐานะที่ต้องเป็นไปตามกฎแห่งกรรม กล่าวคือ หมู่สัตว์เกิดมายุติคือ อวัยวะในร่างกายเป็นของตน เช่นว่าศีรษะของเรา แขนของเรา ขาของเรา จะกล่าวว่าเราเป็นอวัยวะเหล่านี้ก็ได้ เช่นว่าในการถ่ายรูป ก็ต้อง

* พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **จริยธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่**. (กรุงเทพมหานคร , มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓), หน้า ๒๕ - ๒๖.

ถ่ายเอาอวัยวะเหล่านี้นั่นเอง ที่รวมกันเข้ามีศีรษะ มีมือ มีขา มีลำตัว และเมื่อเราเห็นรูปของ อวัยวะต่าง ๆ เหล่านี้ เราก็เข้าใจว่านี่เป็นตัวเรา และเราก็เป็นอวัยวะเหล่านี้ อวัยวะเหล่านี้ตัวเรา ยึดถือเป็นตัวเป็นตน ซึ่งเป็นการยึดถือที่ผิด ยึดถือในชั้น ๕ ท่านเรียกว่า อัสมิมานะ เมื่อเกิดการ ยึดถือเป็นตัวเป็นตนก็เป็นทุกข์ เพราะบุคคลไปยึดถือเพราะมีต้นเหตุคือความดิ้นรนทะยานอยาก ซึ่งเป็นเหตุปัจจัยให้ยึดว่าเป็นของเรา เป็นอัตตาตัวตนของเรา เมื่อยึดถือว่ามีตัวตน ก็ทำให้เกิด ความถือตัว เป็นการสร้างกิเลสที่จะทำให้เกิดการสร้างสมกรรมต่อไป (สร้างภพชาติ) ฉะนั้นจึงมี ความสำคัญอยู่ที่ความยึดถือ ยึดถือในชั้น ๕ ที่ไม่เที่ยง ที่เป็นทุกข์ ที่ไม่มีตัวตนแท้จริง ที่รวมตัว กันเป็นชีวิตโดยอาศัยกฎแห่งกรรม เป็นการสร้างกรรมขึ้นมา และทำให้ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ ในวัฏฏะสงสาร ทุกอย่างเป็นเหตุเป็นปัจจัยเกี่ยวพันกันเกิดขึ้นอย่างนี้ สัมพันธ์กับอริยสัจฐานะ ที่เป็นกิเลสที่เป็นสาเหตุให้เกิดทุกข์ทั้งปวง ที่ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ไม่เที่ยง ต้องเปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากประกอบด้วยภาวะบีบคั้นกดดันขัดแย้ง มีความไม่สมบูรณ์ในตัว ที่พร้อมจะก่อปัญหา สร้างทุกข์ให้แก่ผู้ยึดถือมัน แต่ทั้งหลายเหล่านี้ก็มาสัมพันธ์บรรจบลงกันที่หาวิธีการกำจัดทุกข์ หาหนทางที่กำจัดละถอนตัวทุกข์คือต้องพิจารณาให้เห็นเป็นอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา พิจารณาให้ เห็นเป็นพระไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา

มานะในฐานะเป็นกิเลสพื้นฐาน ที่สนับสนุนทั้งสองฝ่าย คือเป็นกิเลสทั้งฝ่ายสร้าง และ ฝ่ายทำลาย สัมพันธ์ในฐานะทำให้จิตเศร้าหมองเรียกว่า อุปกิเลส สัมพันธ์ในฐานะที่เป็นกิเลส นอนเนื่องในสันดานของสัตว์ทั้งหลาย เป็นกิเลสอย่างละเอียด สงบนิ่งไม่ปรากฏออกมาทางใดทาง หนึ่ง แต่เมื่อมีอารมณ์มากระทบจึงจะปรากฏ เรียกว่า อนุสัย สัมพันธ์ในฐานะที่เป็นสิ่งผูก เครื่อง ผูกสัตว์ไว้ในภพเรียกว่า สังโยชน์ สัมพันธ์ในฐานะที่เป็นกิเลสตัวป้อน หรือป้อนแต่งเรื่องราวให้ยุ่ง เหยิงวุ่นวายเรียกว่า ปปัญจธรรม ที่ทำให้สัตว์ทั้งหลายพากันให้หลงติดอยู่ในภพ ให้จมอยู่ในกอง ทุกข์ ให้วนเวียนอยู่ในวัฏฏะสงสาร

บทที่ ๔

มานะ ความหมายทางจริยธรรม และทางออกของมานะ

พุทธศาสนานั้นประกอบด้วยธรรมและวินัย ธรรมนั้นเป็นเรื่องของความจริงที่ทรงค้นพบ ส่วนวินัยคือระเบียบและระบบแบบแผน เพื่อให้สังคมมนุษย์ดำรงอยู่ด้วยดีตามธรรมนั้น และในส่วนที่เป็นหลักธรรมของพุทธศาสนานั้น ก็ยังประกอบด้วยสัจธรรมและจริยธรรม สัจธรรมนั้นหมายถึงคำสอนเกี่ยวกับธรรมชาติและความเป็นไปของธรรมชาติ (หรือกฎธรรมชาติ) ส่วนจริยธรรมเป็นคำสอนว่าด้วยข้อปฏิบัติโดยอาศัยความรู้ในกฎธรรมชาติ แล้วปฏิบัติให้สอดคล้องกับกฎนั้น^{*}

มานะนี้เป็นกิเลสตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนา อยู่ในอกุศลมูล หรือรากเหง้าของความชั่ว มานะ แปลว่าความถือตัว ความสำคัญด้วยความรู้ ได้แก่ความรู้สึกลึกที่เป็นไปในตัวเอง จนทำให้เกิดความยึดถือเกี่ยวกับตัวเองขึ้นมา ความสำคัญว่าตนมีอยู่หรือเป็นอยู่ ซึ่งเรียกว่า อัสสมิ มานะโดยแท้จริงนี้อย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งเป็นมานะที่ขยายออกไปว่าตนเป็นอะไร และเมื่อนำไปเปรียบเทียบกับคนอื่นแล้ว ดีกว่าหรือเลวกว่า หรือเสมอกันอย่างไร ถ้ามานะอย่างแรกคือ อัสสมิมานะยังมีอยู่เพียงใดแล้ว มานะอย่างหลังย่อมมีอยู่เพียงนั้น และมานะอย่างหลังนี้เองที่เป็นตัวการทำความวุ่นวายกระทั่งเป็นความทุกข์อย่างหยาบขึ้นมา^๑ คือมีการนำคำว่ามานะไปใช้จนเป็นความหมายที่ดีไป ทั้งที่มานะในทางพระพุทธศาสนาเป็นกิเลส เป็นสิ่งไม่ดี ต้องละ

พันธุริอาภรณ์ ดิลกโสภณ แสดงทัศนะไว้ว่า ความจริงพระพุทธศาสนาสอนให้ละมานะก็ไม่ผิด และที่ทางบ้านสอนให้มีมานะพยายามก็เป็นคำสอนที่ไม่ผิด ถูกด้วยกันทั้งสองฝ่าย แต่ความมุ่งหมายแตกต่างกัน การสอนให้ละมานะของพระพุทธศาสนาเพ่งเล็งถึงการทำลายมานะ

^{*} พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), สัจธรรมกับจริยธรรม. (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๒), หน้า ๙.

^๑ พุทธทาสภิกขุ, ธรรมมานุกรม ธรรมโฆษณ์ เล่ม ๑ ฉบับประมวลธรรม.(กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๐), หน้า ๑๙๗.

ความถือตัวอันเป็นกิเลส ส่วนการสอนให้มีมานะพยายามอันเป็นสำนวนของชาวบ้านนั้น เพ่งเล็งไปถึงความพากเพียรพยายามในการเล่าเรียน หรือการทำงานให้ได้รับความสำเร็จ แต่การที่พูดว่ามานะพยายามนั้น เป็นการยืมเอาคำว่ามานะ มาใช้แทนคำว่าอุตสาหะนั่นเอง คำพูดนี้มีได้หมายความว่าตามหลักของมานะจริง ๆ แต่หมายถึงความอุตสาหะพยายาม ซึ่งเป็นองค์แห่งความเพียร ฉะนั้นถ้าจะพูดให้ถูกต้องว่า มีอุตสาหะพยายาม ไม่ใช่มีมานะพยายาม แต่เนื่องได้ใช้คำว่า มานะ แทนที่ของคำว่าอุตสาหะมานานแล้ว ฉะนั้นการสั่งสอนอบรมให้มีมานะพยายาม จึงไม่ถือว่าเป็นคำสอนที่ผิด หรือขัดต่อความหมายของมานะแต่อย่างใดเพราะยืมมาใช้แทนอุตสาหะ การยืมศัพท์หนึ่งไปใช้แทนความหมายของอีกศัพท์หนึ่ง ในภาษาไทยมีใช้อยู่เป็นจำนวนมาก และก็ถือว่าใช้ได้ ไม่ผิดความนิยมของภาษาแต่อย่างใด ถึงอย่างไรมานะก็เป็นกิเลสอยู่ เป็นสิ่งที่จะต้องกำจัดไป *

พันเอกปิ่น มุกทุกันต์ แสดงทัศนะไว้อย่างน่าฟังว่า เห็นคนมีความขยันหมั่นเพียรทำงานไม่ทอดถอยแล้วชมว่า เป็นคนมีมานะอดทน เหตุใดจึงแปลมานะเป็นอดทนยังมองไม่เห็น หรือจะว่าคำว่ามานะอดทนนั้นหมายถึง มานะกับความอดทนก็จะไปกันไม่ได้ เพราะมานะเป็นกิเลส อดทนเป็นคุณธรรมจะเอาชมความกันได้อย่างไร คำว่ามานะอดทนนี้น่าจะเป็นการออกเสียงผิดเพี้ยนไป ที่ถูกน่าจะใช้คำว่า มนะอดทน คือ ม เสี่ยงสั้น ไม่ใช่ มา มนะแปลว่าใจ มนะอดทน ก็แปลว่ามีใจอดทน ได้รับความชัดทีเดียว ๒

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) แสดงทัศนะไว้ว่า ในทางวัฒนธรรมสังคมไทยได้เอามานะมาใช้เป็นตัวเร้าความเพียรจนเคยชินจนกระทั่งมีคำกล่าวว่า จงมานะพากเพียรเล่าเรียนไปจะได้เป็นใหญ่เป็นโต ซึ่งได้เอามาความอยากใหญ่โต อยากเป็นเจ้านายคน มาเป็นตัวกระตุ้นเร้าให้คนเพียรทำดี ใช้พูดควบคู่กับคำว่าพยายาม เป็นมานะพยายาม คือสังคมไทยทั่วไปเข้าใจคำว่ามานะในความหมายที่เป็นไวพจน์ คือ เป็นคำที่มีความหมายอย่างเดียวกับคำว่าพยายาม เพราะฉะนั้นในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานจึงให้ความหมายไว้ว่า มานะแปลว่าพยายาม ๓

* อารมณ์ ดิลกโสภณ , **วิธีดับความร้อน** . (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๐), หน้า ๒๗๖ - ๒๗๗.

๒ ปิ่น มุกทุกันต์, **สนิมในใจ**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๓๖), หน้า ๒๖๔.

๓ ทวีศักดิ์ ญาณประทีป ประธานคณะผู้จัดทำ, **พจนานุกรมฉบับเฉลิมพระเกียรติ**. (พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์วัฒนาพานิชย์, ๒๕๓๔), หน้า ๔๑๓.

แต่ถ้ามองในทางธรรมแล้ว มานะไม่ได้มีความหมายเช่นนี้ มานะเป็นกิเลสสำคัญอย่างหนึ่ง เป็นกิเลสที่มีความสำคัญมากในชีวิตของปุถุชน เป็นตัวครอบงำ บงการการดำเนินชีวิตของคน^๑

จากทัศนะดังกล่าว มานะเป็นกิเลส ไม่ใช่แปลว่าความเพียรพยายาม แต่มานะเป็นเพียงตัวกระตุ้นเร้า หรือแรงจูงใจเพื่อให้บุคคลกระทำการงาน หรือเล่าเรียนให้สำเร็จ กล่าวคือ เพราะต้องการใหญ่โต ต้องการเป็นเจ้านายคน ก็นั่งพาดพิง พึ่งไป พยายามไป ทำไป เล่าเรียนไป เพื่อจะได้เป็นใหญ่เป็นโตสนองความต้องการของมานะนั้นเอง มานะจึงเป็นแรงจูงใจ พุดตามภาษาวิชาการว่า ใช้มานะเป็นปัจจัยให้เกิดความเพียร หรือมานะเป็นปัจจัยแก่วิริยะ และการใช้มานะเป็นแรงจูงใจในการเพียรพยายามกระทำการ จะเป็นการทำงานหรือการเล่าเรียนหนังสือก็ตาม เป็นสิ่งที่เป็นไปได้และก็ใช้กันมานานแล้ว แต่จะเป็นการปฏิบัติที่ถูกต้องหรือไม่ ก็เป็นอีกเรื่องหนึ่ง^๒

ดังนั้น มานะในความหมายทางจริยธรรม หมายถึง ตัวกระตุ้นเร้า หรือแรงจูงใจ ให้เกิดความเพียรพยายามทำงานให้สำเร็จ

๔.๑ ประโยชน์ของมานะ (อัสสาทะ)

มานะเป็นกิเลส มีหลายระดับ ตั้งแต่หยาบไปจนกระทั่งละเอียดอ่อน แม้แต่ความภูมิใจในตนเองน้อยๆ ก็เป็นมานะ เช่น ในเวลาที่เราทำความดีหรือทำอะไรเสร็จแล้วรู้สึกว่ามี ความภูมิใจ แต่มานะในระดับนี้ท่านไม่ถือสำคัญ เพราะเมื่อมองในแง่ของการศึกษา เราต้องยอมรับด้วยว่า มานะกิเลสนี้บางทีก็มีประโยชน์ มานะกิเลสนั้นเป็นพวกอกุศลธรรม แปลง่าย ๆ ก็คือความชั่ว อกุศลนั้นตรงข้ามกับกุศลคือความดี แต่อกุศลกับกุศลธรรมนี้มันอิงอาศัยกันเป็นปัจจัยแก่กันได้^๓

^๑ พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), มหาวิทยาลัยกัมภังการวิจัยทางพระพุทธศาสนา. (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๗๑.

^๒ พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), การพัฒนาจริยธรรม. (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๕), หน้า ๓๖ - ๓๗.

^๓ อภ.ป. (ไทย) ๔๕ / ๑ - ๔ / ๑ - ๓.

ถูกต้องตามหลักธรรม แต่ที่นี้กุศลเป็นปัจจัยแก่กุศลได้ อกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศลได้ ถ้าเราใช้ถูกก็เอาอกุศลมาเป็นปัจจัยแก่กุศลได้ แต่ต้องใช้ให้เป็น อาทิเช่น ใช้เป็นเครื่องสนับสนุนให้มีระเบียบวินัย โดยจับเอาไปสัมพันธ์กับธรรมข้ออื่นที่จะช่วยให้เกิดผลอย่างนั้น เช่น สร้างโดยเราให้เกิดความรู้สึกในแง่ว่า ถ้าเราพากันรักษาระเบียบวินัยได้ แสดงว่าพวกเราเก่ง พอทำอย่างนี้มานะก็เปลี่ยนทันที มานะนี้กลายเป็นแรงจูงใจให้มีระเบียบวินัย^{*}

สิริวรรณแสดงทัศนะไว้ในหนังสือขบปัญหาชีวิตด้วยอริยสิบเหลี่ยมไว้ว่า มานะที่ถูกนำไปใช้ในสิ่งกัปปะ คือความด่าริชอบ เป็นมานะที่ทำกิจการต่าง ๆ เพื่อเอาชนะใจตนเอง เช่น ชนะความเกียจคร้าน ความเบื่อง่าย มานะจึงถูกนำมาใช้เพื่อการแข่งดีในตนเอง นับเป็นกุศลกรรมล้วน ๆ ในขณะที่เดียวกันยังมีมานะก็ยิ่งเพิ่มอำนาจแห่งการสังเกต จึงเกิดเหตุผลต่าง ๆ ในขณะทำงานจิตจะตื่นมีสติและสัมปชัญญะ การทำงานจะสนุก มีผลงานเป็นรางวัลของมานะอยู่ในที่มานะที่รับใช้สิ่งกัปปะ จึงลดกำลังของตัวตนของตน ยังมีชีวิตอยู่นานวัน ยิ่งลดทอนการยึดติดในโลกธรรมแปด และยิ่งเห็นสภาพธรรมตามที่เป็นจริง^๒

ดังนั้นมานะมีโยชน์ในระดับโลกียะคือ ใช้เป็นตัวกระตุ้นเร้าหรือเป็นแรงจูงใจให้ทำความเพียรพยายาม เพียรพยายามเพื่อจะสร้างความเจริญก้าวหน้าในชีวิต เพียรพยายามในการทำกิจการต่าง ๆ เพื่อเอาชนะใจตนเอง เพื่อการแข่งดีในตนเอง เช่น เราต้องดีกว่าเขา เราต้องเสมอกันกับเขา หรือต่ำกว่าเขา เป็นต้น ถึงมีประโยชน์แต่ก็ยังมีโทษแฝง ในระดับโลกุตระระมานะมีแต่โทษ เป็นสิ่งที่ทำให้หมู่สัตว์ติดวนอยู่ในวัฏฏสงสาร เป็นสิ่งที่ต้องละ ต้องถอน

๔.๒ โทษของมานะ (อาทินวะ)

มานะถ้าเราใช้ให้เป็นก็มีประโยชน์ ถ้าใช้ไม่เป็นก็เกิดโทษ ทั้งนี้ต้องยอมรับหลักทั่วไปว่า ถ้าใช้เป็น ใช้ถูกต้อง ก็มีประโยชน์ แต่พร้อมกันนั้น แม้จะใช้เป็นใช้ถูก แต่มันจะมีผลข้างเคียงใน

^{*} พระเทพเวที (ประยูร ธมฺมปญฺโญ), การพัฒนาจริยธรรม. (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๕), หน้า ๔๗ - ๔๘.

^๒ สิริวรรณ, ขบปัญหาชีวิตด้วยอริยสิบเหลี่ยม. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๔๐), หน้า ๘.

ทางร้ายขึ้นมามีด้วย คือไม่บริสุทธิ์ *

ในทางพระพุทธศาสนาท่านจึงไม่สรรเสริญมานะ เพราะมานะนี้เป็นกิเลส ก็เพราะเมื่อว่าตามสภาวะ ย่อมเป็นการปฏิบัติผิดโดยยึดเอารูปนามขั้น ๕ มา “เป็นเรา” “เป็นเขา” ซึ่งเป็นเหตุให้ติดอยู่ในวัฏฏสงสารโดยไม่มีวันสิ้นสุด ** เป็นสิ่งอันตรายมีผลเสียมาก ดังพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับผลเสียของมานะไว้ดังนี้

๑) ผลเสียต่อการทำงาน คือ การที่สังคมไทยเอาตัวตนเป็นสำคัญถือตัว ทำให้คนทำงานเลือกงาน โดยเอาความสูงเด่น ความจะได้เป็นใหญ่เป็นโตเป็นเกณฑ์ในการตัดสินใจ จะเอาความถนัด ความสามารถ หรือความสุจริต เป็นเครื่องตัดสินใจ หมายความว่า คนที่เลือกทำงานนี้ ทั้งที่มีงานที่เขามีความถนัดความสามารถ และเป็นงานที่สุจริต แต่เขาถือเป็นงานต่ำ ก็ไม่ยอมทำ คอยรอจะทำงานที่ถือกันว่าสูง มีหน้ามีตา อันนี้ก็คือว่าเป็นความเสียหายอย่างหนึ่ง ทำให้เกิดความสิ้นเปลืองสูญเสียเปล่าในทางทรัพยากร และขัดขวางการพัฒนาประเทศไปด้วย

๒) ผลเสียต่อกลุ่ม คือ คนไทยทำงานเป็นคณะหรือทำงานรวมกลุ่มเป็นทีมกันไม่ได้ ทำงานร่วมกันยาก ไม่สำเร็จ นี่ก็เพราะคนเหล่านั้นมีมานะสูง หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งตามที่นิยมพูดกันผิด ๆ ว่ามีอัตตาแรง ต่างคนต่างอยากเด่น อยากใหญ่ ไม่ยอมกัน ลงกันไม่ได้ เลยรวมกันไม่ติด

๓) ผลเสียต่อวัฒนธรรม คือในการรับวัฒนธรรมจากต่างประเทศ เมื่อจะรับวัฒนธรรมอื่นเข้ามา เราก็มักเลือกรับเอาแต่ส่วนที่รู้สึกโก้ ทำอย่างฝรั่งเฉพาะที่คนเขาเจอแล้วรู้สึกโก้ หรือว่าชอบซื้อหาของใช้เมืองนอกทันสมัยมาอวดโก้กัน แต่ไม่ได้เพ่งมองในแง่ที่จะนำสร้างสรรค์ประโยชน์ใหม่ ๆ หรือมาเสริมการทำงานของเรามากเท่าไร อันนี้ก็เป็นโทษอีกอย่างหนึ่งของมานะ

๔) ผลเสียต่อเสรีภาพ คือ เมื่อมีการใช้คำว่าเสรีภาพมากขึ้น มีเสรีภาพมากขึ้น เสรีภาพเกิดมาสนองมานะเข้า มันก็ไม่เกิดความเจริญก้าวหน้าที่จะแก้ปัญหาในทางสังคมได้ ถึงแม้

* พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), *การพัฒนาจริยธรรม*. (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๕), หน้า ๔๘.

** พระราชวิสุทธิโสภณ (วิลาศ ญาณวโร), *วิมุตติรัตนมาลี เล่ม ๒*. (กรุงเทพมหานคร : กรมการศาสนา, ๒๕๒๑), หน้า ๒๗๔.

ว่าเสรีภาพจะเป็นองค์ประกอบของประชาธิปไตย แต่ถ้าเราไม่ได้สร้างปัจจัยพื้นฐาน ที่จะรับเอาเสรีภาพมาใช้ในทางที่ถูกต้อง และมีเจ้าตัวมานะนี้คอยออกโรงอยู่ ผลก็จะออกไปในรูปที่ว่า เอาเสรีภาพมาเป็นเครื่องแสดงตัวในทางที่ยิ่งใหญ่ ในการที่จะครอบงำคนอื่น ในการที่จะไม่ยอมรับคนอื่น หมายความว่าให้ฉันแสดงออก ให้ฉันพูด ให้ฉันว่าได้ แต่ใครจะมาว่ากระทบฉันไม่ได้ กลายเป็นอย่างนี้ไป เสรีภาพจึงมีความหมายไม่ถูกต้อง มีความหมายคับแคบเพราะไม่เข้าใจว่าเสรีภาพคืออะไร และไม่มีปัจจัยตัวหนุนที่ถูกต้องมารับกัน แต่กลับมีปัจจัยในฝ่ายอกุศลมารับแทน ก็เกิดโทษมากกว่าคุณ

๕) ผลเสียต่อกิจกรรม คือไม่ว่าจะทำอะไร จะจัดกิจกรรมอะไร ก็มุ่งไปที่ความมีหน้ามีตาได้เด่นได้ดัง อย่างที่ว่าหมดเท่าไรไม่ว่า ขอให้ได้ชื่อเสียง เพราะฉะนั้น เมื่อจัดงานอะไรก็จะคอยภูมิใจรอให้มีคนชมว่า งานนี้หรูหรามโหฬารที่สุด (คือ ลิ่นเปลื้องหรือพินาศมากที่สุด) ลักษณะเช่นนี้ นอกจากก่อให้เกิดความฟุ้งเฟ้อฟุ้งเฟ้อ ความลิ่นเปลื้องสูญเปล่าเป็นอันมากแล้วยังทำให้มองข้ามสิ่งที่เป็นเนือหาสาระ หรือแก่นสาร หรือความหมายที่แท้จริงของกิจกรรม หรือของงาน ของการกระทำนั้นไปเสียด้วย แทนที่จะทบทวนถามสำรวจตัวว่า ในการทำกิจกรรมนี้ หรืองานนี้ เราได้ทำความมุ่งหมายของตัวงานนั้นได้สำเร็จผลเป็นอย่างดีหรือไม่ และมีความภูมิใจในการเข้าถึงสาระหรือทำความมุ่งหมายนั้นให้สำเร็จ ก็มัวมาภาคภูมิใจกับภาพความยิ่งใหญ่ได้เด่น ที่กลายเป็นความว่างเปล่าไปแล้วหมดสิ้น และมานะยังมีผลในทางร้ายอีกมากมาย จะพูดถึงผลที่เด่นในลักษณะนิสัยของคนไทยจำนวนไม่น้อยเท่าที่เป็นมา (หรือเฉพาะเท่าที่เป็นอยู่) อีกอย่างหนึ่ง คือ ความชอบอวดโก้ อวดกล้า อวดแสดงเด่น เห็นเป็นการเก่ง ที่ไม่ต้องทำตามกฎตามระเบียบ สามารถฝ่าฝืนละเมิดกฎระเบียบได้ ทำนองว่าเป็นคนยิ่งใหญ่อยู่เหนือกฎ ตลอดจนชอบมีอภิสิทธิ์ ซึ่งเป็นลักษณะนิสัยและบุคลิกภาพเช่นนี้ นอกจากเป็นอุปสรรคอย่างยิ่งต่อการสร้างระเบียบวินัยแล้ว ยังกลบทับความคิดสร้างสรรค์พัฒนาตนเองและส่วนรวม ให้เลือนลางจมหายไปด้วย *

*พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **จริยธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่**. (กรุงเทพมหานคร , มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓), หน้า ๑๕ - ๑๙.

จะพบได้ว่ามานะนั้นมีแต่ผลเสีย มีในใจของผู้ใด ย่อมทำให้ผู้นั้นกลายเป็นคนหยิ่งจองหอง ลำคัญตน ดูถูกผู้อื่น ใครทำอะไรก็ผิด จึงไม่มีใครอยากร่วมงาน และมานะนั่นเอง ย่อมปิดกั้นคุณความดีที่จะมาสู่ตัวเขา ถ้ากิเลสมานะมีในใจใคร เขาคนนั้นก็เป็นคนถือตัว และคนถือตัวนี้ไม่ว่าจะอยู่ที่ไหน เป็นอะไร ก็กล่าวไว้ได้เลยว่า ไม่มีคนชอบ มีแต่คนเกลียดชัง เพราะคนถือตัว คือคนขาดบุคคลิกลักษณะอันเป็นเสน่ห์ดึงดูดจิตใจคนให้ยอมรับนับถือ แต่กลับมีลักษณะเรียกรังความเกลียดชังจากผู้อื่น ดังนั้นมานะมีแต่ผลเสียมีโทษโดยสรุปแล้วคือ

๑) โทษต่อตนเอง คือ ทำให้ติดนอนอยู่ในทุกข์ ในวัฏฏสงสาร

๒) โทษต่อสังคม คือมีมานะแล้วจะคบคนอื่นก็ลำบาก และคนอื่นจะมาคบก็ลำบากเหมือนกัน กลายเป็นคนแคบในสังคม ทำให้เสียหมู่คณะ ทำลายมนุษยสัมพันธ์ ไม่มีใครคบหาสมาคมเป็นเพื่อน คนทั้งหลายพากันรังเกียจเพราะคนมีมานะเป็นคนเอาใจยาก เช่น การแตกแยกของวรรณะทั้งสี่

ดังนั้นไม่ควรให้มานะเกิดมีขึ้น เพราะมานะมีแต่โทษเป็นกิเลสที่ทำให้หมู่สัตว์ติดนอนอยู่ในวัฏฏสงสาร เป็นสิ่งที่ต้องละ ต้องถอนเสีย อย่าให้มีอยู่ในจิตใจ

๔.๓ ทางออกของมานะ (นิสสรณะ)

ปุถุชนในเมื่อมีมานะอยู่ ไม่ควรที่จะเลิกไปอย่างกะทันหัน ควรจะนำมาใช้ประโยชน์อย่างมีเป้าหมาย อยู่ในการควบคุม คือ ต้องเลิกมานะความถือตัวเพื่อตัวเอง เมื่อเกิดความรู้สึกที่มีความภูมิใจในตัวเอง ต้องมีความรู้และเข้าใจเหตุผลในสิ่งที่กระทำ ความภูมิใจในตัวเองนั้น เมื่อรู้เข้าใจเหตุผลในการกระทำของตัวเอง ก็เป็นมานะที่ประกอบด้วยปัญญา *

สำหรับผู้เป็นผู้นำ ปุถุชนก็อาจเป็นการสร้างมานะชนิดหนึ่ง เพราะทำให้มีความรู้สึกภูมิใจในสถานะที่จะเป็นผู้นำ และอยากจะมีสถานะของความเป็นผู้นำนั้น ซึ่งทำให้เกิดการกระตุ้นเร้าตัวเองทำให้สร้างความรู้สึกลึกซึ้งอยู่เสมอว่าจะต้องเป็นผู้นำ เมื่อเป็นผู้นำต้องประกอบด้วย

* พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), สถานการณ์พุทธศาสนาพหลิกหาย่นะเป็นพัฒนา.
(กรุงเทพมหานคร , โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๖), หน้า๙๒.

ปัญญา ที่รู้จักเป็นผู้ให้ เมื่อรู้จักเป็นผู้ให้ ก็จะไม่หลงตัวเอง แต่จะมีปัญญารู้ว่า ที่เป็นผู้ให้นี้ไม่ใช่ เพื่อจะยกตัวข่มใครหรือจะไปครอบงำใคร แต่มุ่งสู่ความเป็นมิตร และในที่สุดแล้วทำเพื่อประโยชน์แก่มนุษยชาติทั้งหมด เพื่อความเป็นสุขร่วมกันในโลกนี้เพื่ออารยธรรมของมนุษย์ที่งดงามและงอกงาม^{*}

ในเรื่องหน้าที่ มีหน้าที่ที่เราจะต้องจัดทำ ทำไปตามหน้าที่ เรื่องของตัวมีอะไรบ้าง ทำให้เรียบร้อย เรื่องคนอื่นไม่เกี่ยว เว้นแต่ว่าเขามาขอร้องให้ช่วยเหลืออะไร ช่วยกันได้ก็ช่วยเหลือกันไป แต่ถ้าไม่มีอะไรต่างคนต่างก็ปฏิบัติไปตามหน้าที่ ถ้าจะมีน้ำใจก็มีน้ำใจไปในทางเอื้อเพื่อเผื่อแผ่ มีเมตตากรุณาต่อกัน^๒

ตามหลักมนุษยสัมพันธ์นั้น มนุษย์จำต้องอยู่รวมกัน และเกี่ยวข้องกันตามหน้าที่ จนเกิดความรู้สึกเปรียบเทียบกับผู้อื่นที่มีปฏิสัมพันธ์ต่อกันเสมอ เมื่อรู้สึกว่ามีอยู่จึงเป็นฐานก่อให้เกิดความถือตัว ดังนั้นมนุษย์ต้องมีหลักมนุษยสัมพันธ์ดังที่พระพุทธองค์สอนทิศ ๖^๓ ไว้ คือสอนหลักมนุษยสัมพันธ์ เพื่อให้ความเกี่ยวข้องกันของคน ดำเนินไปอย่างมีระเบียบแบบแผนและหลักเกณฑ์ เมื่อทุกคนปฏิบัติตามบทบาทหน้าที่ ตามที่ตนเองเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน เช่น มารดาบิดาเป็นมิตรที่ดีเป็นแบบอย่างที่ดีแก่บุตรธิดา ครูอาจารย์เป็นกัลยาณมิตรที่ดีของศิษย์ และพระสงฆ์เป็นกัลยาณมิตรที่ดีในการสั่งสอนคฤหัสถ์ ไม่ถือตัว ยกตัวข่มผู้อื่น สังคมก็จะมีแต่ความสงบร่มเย็น ทุกคนอยู่ด้วยกันอย่างมีความสุข เพราะทุกคนมีความเอื้ออารีต่อกันและกัน เป็นสังคมที่มีการพึ่งพาอาศัยกันและกันตามหลักพุทธธรรม มีปัญหาอุปสรรคอะไรก็ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เชื่อแน่ว่าชีวิตความเป็นอยู่ของสังคม ไม่ว่าจะเป็นสังคมระดับเล็กสุด คือครอบครัวไปจนถึงระดับประเทศ

* พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), สถานการณ์พุทธศาสนาพหลิกหายณะเป็นพัฒนา. (กรุงเทพมหานคร , โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๖), หน้า ๙๓.

๒ พระราชันนทมนี (ปิ่น ปัญญานันโท), ปาฐกถาธรรม. (กรุงเทพมหานคร : อักษรทองการพิมพ์, ๒๕๒๐), หน้า ๓๙๑.

๓ ที.ปา.(ไทย) ๑๑ / ๑๙๘-๒๐๖ / ๑๙๕-๒๐๑.

หรือระดับโลก ย่อมอยู่กันอย่างมีความปกติสุขตลอดไป แล้วหลักมนุษยสัมพันธ์ มีหลักไว้ถึง ๗ ประการ ได้แก่ เริ่มมีความรักต่อกัน รู้จักร่วมกันในการทำกิจกรรมต่าง ๆ รู้จักรับผิดชอบ รู้จักหน้าที่ รู้จักร่วมมือประสานงาน รู้จักให้โอกาสแก่คนอื่น มีการติดต่อและส่งข่าวกันและกัน รู้จักปรับปรุงมาตรฐานต่าง ๆ ร่วมกัน หลักมนุษยสัมพันธ์นี้ ย่อมเป็นเสมือนหนึ่งเส้นด้ายที่จะร้อยรัดให้คนต่างเพศต่างวัยต่างสกุล ต่างความรู้และต่างชั้นวรรณะ อยู่ร่วมกันอย่างเกิดผลประโยชน์^๑

ดังนั้น ทางออกของมานะในทางจริยธรรมนั้นคือ ต้องมีฉันทะ ความอยากรู้ความจริง อยากทำความดี รักงาน รักจะทำสิ่งที่ดีมองเห็นคุณค่าว่าเป็นสิ่งที่ดีงาม เป็นสิ่งที่เป็นประโยชน์ ต้องมีเมตตากรุณาต่อกัน มีหลักทิศ ๖ และทำศีลให้หมดจด (อธิศีลสิกขา) เป็นระดับความหมดจดแห่งศีล เรียกว่าศีลวิสุทธิ ได้แก่ ประพฤติดี เลี้ยงชีวิตถูกต้อง และทำสมาธิให้หมดจด (อธิจิตตสิกขา) เป็นระดับความหมดจดแห่งจิต เรียกว่า จิตตวิสุทธิ ได้แก่ การฝึกอบรมจิต หรือพัฒนาคุณภาพ และสมรรถภาพของจิตจนเกิดสมาธิ เกิดปัญญาคอยควบคุมมานะ แทนที่เราจะเลิกอย่างกระตั้นหัน เราก็นำมาใช้ประโยชน์อย่างมีเป้าหมาย แล้วคอยก้าวไปสู่ความหมดมานะ หรือกำจัดมานะ^๒

๔.๔ ความเห็นที่ถูกต้องต่อมานะ

เมื่อรู้ว่ามีคุณประโยชน์ในการกระตุ้นเร้าให้คนมีความเพียรพยายามในการทำงาน และมีโทษที่ทำให้สัตว์ติดในวัฏฏสงสารอย่างนี้แล้ว ก็สามารถวางใจ และมีความเห็นที่ถูกต้องต่อมานะได้ในลักษณะต่อไปนี้

๔.๔.๑ การทำจิตเพื่อความหลุดพ้น

จิตมนุษย์เราถูกแวดล้อมด้วยความอยากทางอายตนะ จึงรู้จักความอยาก แล้วก็มีอุปาทานตามมา ต่อจากนั้นก็ให้ความอยากตามมาอีกว่า ฉันต้องการนั้นนี่มาเป็นของฉัน ฉันต้อง

^๑อาภรณ์ ดิลกโสภณ, **วิธีดับความร้อน**. (กรุงเทพมหานคร, สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๐), หน้า ๒๘๗.

^๒พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), **พุทธธรรม**, (พิมพ์ครั้งที่ ๖, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๓๖๐ - ๓๖๑.

เป็นอย่างนั้น ฉันต้องดีกว่า เสมอกัน หรือเลวกว่า เกิดอุปาทานยึดมั่นถือมั่น ซึ่งเป็นกิเลสที่จะเกิดตามมามากมาย จนเป็นความเคยชินที่จะเป็นเช่นนั้นไว้ในสันดาน และเราเมื่อมีกิเลสครั้งหนึ่ง ก็เพิ่มอนุสัยครั้งหนึ่ง เมื่อเกิดอนุสัยมากๆ ก็ทำให้เกิดถือเป็นตัวเรา ของเรา เมื่อเกิดเป็นตัวเราของเรา ก็ทำให้ไหลออกไปเปรียบเทียบกับบุคคลอื่น ว่าดีกว่า เสมอกัน เลวกว่า โดยชาติบ้าง โคตรบ้าง ความรู้บ้าง เป็นต้น ซึ่งเป็นมานะกิเลสที่เพิ่มพูนมากขึ้น เป็นสิ่งที่ไม่ดี ที่นอนอยู่ที่ก้นบึ้งของจิต ที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานความคิด ความเห็น กิเลสทั้งหลายเหล่านี้มาจากกิเลสแม่ คือ อวิชชา แปลว่าไม่รู้ตามที่เป็นจริง แล้วก็เป็นการรู้แบบผิด ๆ ว่ามีตัวมีตน และตัวอัสสมิมานะ ความสำคัญว่าตนนี้ ก็เป็นการเห็นผิด เป็นสิ่งไม่ดี เป็นสิ่งที่จะต้องกำจัด เป็นสิ่งต้องทำจิตให้ละ จะต้องทำจิตให้หลุดพ้นเสีย

มานะทำจิตให้หลุดพ้นไปได้ด้วยการทำในใจถึงอนัตตสัญญา คือการพิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน ไม่มีเรามีเขาที่แท้จริง มีแต่ตัวตนเราเขาที่เกิดมาจากความโง่เขลา ความหลง หรืออวิชชาเท่านั้น ซึ่งเป็นตัวตนเราเขาของมายา เมื่อเกิดความรู้แจ้งหรือความละเอียด ในการที่จะถือตนอีกต่อไป จึงหมดความถือตัวว่ามีอยู่ หรือตัวดีกว่าเขา ตัวเสมอกันกับเขา ตัวเลวกว่าเขาไปได้โดยสิ้นเชิง ไม่มีมานะคือความถือตัว ซึ่งที่แท้เป็นเพียงมายาอีกต่อไป ถ้ามองเห็นมายาแห่งความมีตัวตนอยู่ทุกลมหายใจออกเข้า ก็ชื่อว่าเปลื้องจิตจากมานะอยู่ทุกลมหายใจออกเข้า ดังพุทธพจน์ที่ว่า

“ผู้หยามรู้ในสิ่งทั้งหลายว่าเป็น อนัตตา
จะลุถึงภาวะที่ถอนเสียได้ซึ่ง อัสสมิมานะ
(ความถือพองว่าเป็นของตัวกู) เป็นนิพพาน
ในปัจจุบันนี้แหละ” *

การที่จะถอนเสียได้ซึ่งอัสสมิมานะความถือพองว่าเป็นของตัวกูนี้ ก็ต้องเลิกกระบวนการเปรียบเทียบทั้งหลายลง โดยมองให้เห็นโทษของการเปรียบเทียบทุกชนิด ควรใช้มานะที่มีอยู่แข่งขันกับตนเอง ควบคุมบังคับใจตนเอง ให้ทำกิจทุกอย่างให้สำเร็จ ให้การงานไม่คั่งค้าง

* อญ.นวก.(ไทย) ๒๓ / ๑ / ๑.

ให้การทำงานเกิดพัฒนาทั้งประสิทธิภาพและประสิทธิผล เพื่อเป็นการเสียสละตนเพื่องาน เพื่อการลดความเห็นแก่ตน ถ้าจะแข่งขันกันควรแข่งขันกันสร้างความคิด เช่นพระพุทธศาสนาแสดงไว้ว่า ความดีหรือความสุขสูงสุดของชีวิตมนุษย์คือนิพพาน นิพพานเป็นบรมสุข สุขยิ่งกว่านิพพานไม่มี^๑ ดังนั้นควรแข่งขันกันสร้างพรหมวิหารสี่ ควรเพิ่มหิริโอตตปปะ ควรเพิ่มพุนศรัทธาใน พระธรรม และวินัย แข่งขันกันรักษาศีลให้บริสุทธิ์ ถือว่าใครมีความปกติของชีวิตเป็นความหมายสูงสุดที่ควรยกย่อง พยายามมองโลกในแง่ดี มองแต่แง่ดี ๆ ของผู้อื่น แข่งกันปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งทำให้จิตบริสุทธิ์ผ่องใส มองเห็นการสิ้นกิเลสสิ้นทุกข์ทั้งปวงได้^๒

มานะด้านทำจิตเพื่อความหลุดพ้น จึงเป็นเรื่องที่จะต้องทำสิ่งต่อไปนี้ให้สิ้นไป คือ

๑) ความปลอดทุกข์ ความสิ้นจากทุกข์

๒) ความปลอดกิเลส ความสิ้นกิเลส

รวมทั้งจะต้องปฏิบัติตามขั้นตอนวิธีการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงคุณค่านั้น จึงจะถึงจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือพระนิพพาน

ดังนั้น มานะด้านทำจิตเพื่อความหลุดพ้น คือ การรู้เท่าทัน ทนต่อโลกและชีวิต ให้รู้เท่าทันว่า สิ่งทั้งหลายซึ่งเป็นสภาพปรุงแต่ง (มานะคือสภาพที่ปรุงแต่ง) ล้วนไม่เที่ยงแท้ยั่งยืน ต้องเปลี่ยนแปลงแปรปรวนไป ไม่อาจคงสภาพเดิมอยู่ได้ มิใช่ตัวตนที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปตามความปรารถนา มันเป็นไปตามเหตุปัจจัย และเป็นธรรมดาของมันอย่างนั้นเอง เมื่อรู้อย่างนี้แล้ว ก็จะมีท่าทีของจิตใจที่ถูกต้อง ไม่ยึดติดถือมั่นในสิ่งหลาย แม้สิ่งทั้งหลายที่พบเห็นเกี่ยวข้องจะเสื่อมสลายไป จิตใจก็ไม่ถูกครอบงำ ยังคงปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบานอยู่ได้ด้วยปัญญาที่รู้เท่าทันธรรมดา ความรู้ข้อนี้เน้นความหลุดพ้นเป็นอิสระของจิตใจเป็นระดับโลกุตตระ^๓

^๑ ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕ / ๓๑๑ / ๒๙๓ - ๒๙๕.

^๒ สิริวรรณ , ขบปัญหาชีวิตด้วยอริยสิบเหลี่ยม. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เสียงเสียง, ๒๕๔๐), หน้า ๑๓ - ๑๔.

^๓ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) , พุทธธรรม, (พิมพ์ครั้งที่ ๖, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๗๐ / ๓๖.

๔.๔.๒ การทำกิจด้วยความไม่ประมาท

เมื่อรู้ว่าทุกสิ่งทุกอย่างเป็นสภาพปรุงแต่ง ล้วนไม่เที่ยงแท้ยั่งยืน ต้องเปลี่ยนแปลงแปรปรวนไปไม่อาจคงสภาพเดิมอยู่ได้ มิใช่ตัวตนที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปตามความปรารถนามันเป็นไปตามเหตุปัจจัย และเป็นธรรมดาของมันอย่างนั้นเอง ไม่รอเวลา ไม่คอยความปรารถนา ไม่ฟังเสียงเรียกร้องวิงวอนของใคร เมื่อรู้เช่นนี้แล้วก็จะได้ไม่ประมาท รีบเร่งทำกิจให้สำเร็จ^๑

การเข้าใจมานะมีส่วนทำให้เกิดความไม่ประมาทในการดำเนินชีวิต รีบเร่งทำกิจหน้าที่เพื่อชีวิตที่ถูกต้องดีงาม ระมัดระวังป้องกันความเสื่อมอันจะเกิดขึ้น และสร้างสรรค์ความเจริญ เพราะรู้เท่าทันความจริงที่สิ่งทั้งหลายมีการเปลี่ยนแปลง ไม่เที่ยง มีความเสื่อมสลาย เกิดแล้วก็ดับ เพราะความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นแก่ชีวิตของเราและทุกสิ่งทุกอย่างรอบตัวเราตลอดเวลา ตัวเราเองก็ไม่รู้ว่าจะเป็นอย่างอะไรเมื่อไร เพราะชีวิตนี้สั้นนักและไม่แน่นอน จะวางใจมิได้เลยดังพุทธพจน์แสดงเรื่องนี้ไว้ว่า

“สังขารทั้งหลาย มีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา

เธอทั้งหลาย จงยังกิจให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท”^๒

เพราะฉะนั้นเราจะนิ่งนอนใจอยู่ไม่ได้ เราจะต้องเร่งขวนขวายทำความดีงาม ทำสิ่งที่ เป็นประโยชน์ การที่เราไม่นิ่งเฉย ไม่ดูดาย ไม่ปล่อยปละละเลย เร่งทำความดี เร่งทำหน้าที่ มีความเป็นอยู่อย่างพากเพียร โดยมีสติเป็นเครื่องเฝ้าเตือนและควบคุม คือสำนึกอยู่เสมอถึงสิ่งที่ จะต้องเว้นและสิ่งที่จะต้องทำ ใส่ใจที่จะเว้นและจำทำให้สำเร็จ มองเห็นความสำคัญของกาลเวลา กิจกรรมและเรื่องราวทุกอย่างแม้ที่เล็กน้อย ไม่ยอมถลำพลัดไปในทางเสื่อมเสียและไม่ทอดทิ้ง โอกาสสำหรับความดีงามความเจริญ เร่งรุกก้าวหน้าไปในทางที่ดำเนินสู่จุดหมายหรือในทาง แห่งความดีงามไม่หยุดยั้ง และคิดเตรียมการโดยรอบคอบ มีความเป็นอยู่อย่างไม่ปราศจากสติ ท่านเรียกว่าความไม่ประมาท มี ๒ ด้าน คือ

^๑พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พุทธธรรม, (พิมพ์ครั้งที่ ๖, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๗๐ / ๓๗.

^๒ที.ม. (ไทย) ๑๐ / ๑๘๖ / ๑๗๒.

๑) ด้านลบ ก็คือไม่ถลำพลาดไป กล่าวคือ อะไรที่จะเป็นทางเสื่อม ทางเสียหาย ทางผิดพลาดเราไม่ยอมถลำไป ไม่ยอมพลาดหลงลงไปในทางนั้น เช่น ความถือตัวว่าตนดีกว่าเขา เสมอกับเขา และเลวกว่าเขา เอาตัวเองไปเปรียบเทียบกับเขา ทำให้ยกตนข่มผู้อื่น ไม่ว่าจะด้านไหน เช่น ด้านชาติ ตระกูล การศึกษา เป็นต้น นี่คือด้านลบ ไม่ควรพลาดหลงลงไป ไม่ควรให้เกิดมีขึ้น เป็นต้น

๒) ด้านบวก ก็คือต้องมีความไม่ประมาท กล่าวคือ ด้านที่ว่าอะไรเป็นโอกาสให้เกิดความดีงาม มีช่องทางที่จะทำให้เกิดประโยชน์แล้ว เราไม่ปล่อยโอกาสนั้นให้ผ่านไปเสียเปล่า รีบช่วยทำประโยชน์ให้แก่ชีวิตและแก่สังคม การใช้โอกาสนั้นทำให้เกิดประโยชน์ เช่น เห็นว่าความถือตัวเป็นสิ่งไม่ดี ทำให้เป็นที่รังเกียจของสังคม และเพื่อนมนุษย์ จึงควรละไม่ควรทำ ควรที่จะช่วยเหลือกันไม่ถือตัว ถือยศ ถือตระกูล ควรมีเมตตาต่อกัน *

ฉะนั้นการดำเนินชีวิตด้วยความไม่ประมาท เป็นการกระตุ้นเตือนใจตัวเองให้นึกถึงความเปลี่ยนแปลง แล้วก็กระตุ้นเตือนต่อไปให้เราระมัดระวังตัว ไม่ถลำผิดพลาดไกลออกไปในทางของความเสื่อม เร่งแก้ไขปัญหา และรีบเร่งชวนช่วยปรับปรุงสร้างสรรค์ ชีวิตก็จะเจริญงอกงาม เป็นชีวิตที่มีคุณค่า ผู้มีความเพียรพยายาม ไม่ประมาทในชีวิต ใช้ชีวิตที่เกิดมาได้อย่างมีคุณประโยชน์ ไม่ปล่อยชีวิตให้หมดไป โดยเปล่าประโยชน์ โดยไม่ทำอะไร ชีวิตของเขาแม้จะมีอยู่เพียงวันเดียวก็ประเสริฐกว่า กว่าผู้มีชีวิตอยู่ร้อยปีที่เป็นคนเกียจคร้าน ไม่มีความความเพียรไม่มีประโยชน์ ดังนั้นลักษณะของความไม่ประมาทในมานะ สรุปได้ดังนี้

๑) เห็นความจริงที่ว่า ทุกอย่างเป็นพระไตรลักษณ์ คือ มานะเมื่อเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ก็ดับไป เป็นพระไตรลักษณ์ ไม่เที่ยง เปลี่ยนแปลงได้ตลอดเวลา เกิดขึ้นแล้วเป็นทุกข์ ไม่มีความเป็นแท้จริง

๒) ทำให้ไม่หลงระเหิร ไม่มัวเมา ระมัดระวังควบคุมตนอยู่เสมอ ที่จะไม่ให้เผลอพลาดลงไปทางผิด ไม่ปล่อยตัวให้ถลำลงไปทางที่เสื่อมเสีย เช่น เป็นคนถือตัวเป็นสิ่งไม่ดี จึงระวังไม่ให้เกิด เพราะเป็นสิ่งไม่ดี น่ารังเกียจ ควรที่จะช่วยเหลือกัน ไม่ถือตัว ถือยศ ถือตระกูล ควรมีเมตตาต่อกัน

* พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พุทธธรรม, (พิมพ์ครั้งที่ ๖, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๗๐ / ๔๐.

๓) เมื่อเกิดความรู้ดังกล่าวแล้ว ทำให้เห็นคุณค่า และความสำคัญของเวลาที่ผ่านมาไปทุก ๆ ขณะ ไม่ปล่อยกาลและโอกาสให้ผ่านไปเสียเปล่า ใช้เวลาอย่างมีคุณค่า และมีประโยชน์ สร้างสรรค์ความดีงามและประโยชน์สุข กระตือรือร้นขวนขวายในการทำกิจหน้าที่ ไม่ละเลยแต่จะหมกหมุ่นในการพัฒนาจิตปัญญา เพื่อละเพื่อถอนตัวมานะนั้น

ดังนั้น การที่จะละมานะได้นั้น ก็จะต้องเข้าถึงคุณค่าด้านทำจิตเพื่อความหลุดพ้นเข้าถึงคุณค่าทางด้านการทำกิจด้วยความไม่ประมาท ควบคู่ไปพร้อมกันกับขั้นตอนวิธีการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงคุณค่านั้น จึงจะสามารถละมานะได้

๔.๕ ความรู้แจ้งมานะ

ส่วนความรู้แจ้งมานะนั้นอยู่ในระดับโลกุตระคือขั้นทำปัญญาให้หมดจด(อธิปัญญา) การที่จะกำจัดมานะได้นั้นก็ต้องมีปัญญา ปัญญา แปลว่า ความรอบรู้ รู้ทั่ว รู้ซึ่งในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง รู้ตามเป็นจริง กล่าวคือ รู้เหตุรู้ผล รู้เท่าทันสังขาร รู้องค์ประกอบ รู้เหตุปัจจัย รู้ถ่องแท้ รู้เข้าใจสภาวะ รู้พิจารณาพิจารณา รู้ที่จะจัดแจงจัดการหรือดำเนินการอย่างไร ๆ ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญในการประพฤติปฏิบัติ ดังนั้นจึงต้องพัฒนาปัญญาให้เกิดมีขึ้นอยู่เสมอด้วยวิธีพัฒนาปัญญา * ดังนี้ คือ ๑) สุตมยปัญญา หมายถึง ความรู้ที่เกิดจากการสดับ การเล่าเรียนหรือการถ่ายทอดต่อ ๆ กันมาจากผู้อื่น ปัญญาเกิดจากการได้ยิน หรือเกิดจากการศึกษาเล่าเรียนจากตำรา กล่าวคือการรับข้อมูลจากแหล่งต่าง ๆ จากการดูตัวอย่างจากผู้อื่น การทำตามผู้อื่นคนที่มีปัญญาประเภทนี้ จะต้องเป็นคนอ่านมากและฟังมาก ใครที่จดจำเรื่องราวที่อ่านและฟังแล้วได้มากมาย เรียกว่า พหูสูตร ผู้ที่จะรู้แจ้งมานะได้นั้นต้องพัฒนาปัญญาขั้นสุดจะอยู่เสมอ นั่นคือ ใฝ่รู้ใฝ่ศึกษาจากแหล่งต่าง ๆ เช่น ห้องสมุด เป็นต้น ๒) จินตามยปัญญา หมายถึง ความรู้ที่เกิดจากการคิด การพิจารณาหาเหตุผล วิเคราะห์พิจารณาหาเหตุผล กล่าวคือเป็นความรอบรู้ที่เกิดจากการคิดวิเคราะห์ข้อมูลที่เรารับมาจากการฟังหรือการอ่าน รวมถึงการตรวจสอบแหล่งข่าว แหล่งข้อมูล หรือหนังสืออ้างอิง เหล่านี้เป็นกระบวนการของจินตามยปัญญา ๓) ภาวนามยปัญญา

หมายถึง ความรู้ที่เกิดจากการฝึกอบรม ลงมือปฏิบัติจริง ความรู้ที่เกิดจากประสบการณ์ตรง หมายความว่าหลังจากได้วิเคราะห์ พิจารณาหาเหตุผลจนเป็นที่พอใจแล้ว ปัญญาขั้นนี้ เป็นความรู้จากประสบการณ์ตรง ไม่ใช่ความรู้ที่ได้มาจากการฟัง หรือ ใช้เหตุผลเข้ามาเทียบเคียง แต่เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นจากการประพฤติปฏิบัติจริง ลงมือปฏิบัติจริง เป็นประสบการณ์ตรง ปฏิบัติเองเห็นเอง รู้เอง เช่น การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน

ความรู้แจ้งมานะได้จัดอยู่ในชั้นภาวนามยปัญญา คือความรู้ที่เกิดจากการฝึกอบรมให้เกิดขึ้นอย่างแจ่มแจ้งในใจ จนเข้าใจธรรมชาติของสิ่งทั้งหลายแล้ววางเฉย มีจิตเป็นอิสระ มีความสุขได้ทุกเมื่อ กล่าวคือรู้ว่ามีมานะมีการเปลี่ยนแปลงที่เป็นไปตามกฎธรรมชาติแห่งไตรลักษณ์ ซึ่งเป็นการรู้ด้วยความจริง แม้กระทำการกิจที่สมควรทำก็ทำด้วยความไม่ประมาท ความรู้นี้เป็นความรู้จากประสบการณ์ตรง ได้พบเห็นด้วยตนเองตามสภาวะที่แท้จริง จัดว่าเป็นความรู้แจ้งมานะอย่างแท้จริง

และความรู้ของปัญญาขึ้นมาถึงขนาดที่เรียกว่า รู้อย่างรอบไปหมด ไม่ยกเว้นอะไร ซึ่งเล็งถึง สิ่งที่เราควรจะรู้อย่างยิ่ง คือรู้ความสิ้นราคะของตน รู้ความสิ้นโทสะของตน รู้ความสิ้นโมหะของตน เพราะอำนาจของศึกษาที่ได้ประพฤติปฏิบัติมาเป็นอย่างดี จนรู้วิธีทำให้สิ้นโดยเฉพาะอย่างยิ่ง รู้เรื่องกิเลสราคะ โทสะ โมหะ เรียกว่าสิ้นกิเลส ปัญญาทั่วทั้งที่ควรจะรู้ รู้อย่างรอบ รอบด้าน พระพุทธศาสนาท่านเรียกว่า ปริปัญญา^{*} จัดเป็นความเข้าใจอย่างแท้จริง แบ่งเป็น ๓ ขั้น คือ ๑) ญาณปริปัญญา ความรู้ขั้นรู้จัก คือ รู้ตามสภาวะลักษณะ กล่าวคือรู้จักจำเพาะตัวของสิ่งนั้นตามสภาวะของมัน เป็นสิ่งที่มีลักษณะเสวยอารมณ์นั่นเอง เป็นต้น ซึ่งเป็นความรู้ ที่รู้ว่าเป็นอะไร ๒) ตีรณปริปัญญา ความรู้ขั้นพิจารณา คือ รู้ด้วยปัญญาที่ยังลึกซึ้งไปถึงสามัญลักษณะ กล่าวคือรู้ถึงการที่สิ่งนั้น ๆ เป็นไปตามกฎธรรมดา โดยพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ซึ่งเป็นความรู้ ที่รู้ว่าเป็นอย่างไร ๓) ปหานปริปัญญา ความรู้ถึงขั้นละได้ กล่าวคือ เป็นความรู้ถึงขั้นที่ทำให้ถอนความยึดติด เป็นอิสระจากสิ่งนั้น ๆ ได้ ไม่เกิดความผูกพันหลงใหล ทำให้วางใจ และมีท่าทีปฏิบัติต่อสิ่งต่าง ๆ ได้ถูกต้อง ซึ่งเป็นความรู้ ที่รู้ว่าจะต้องทำอย่างไร

* ชุ.ม. (ไทย) ๒๙ / ๖๖ / ๕๗.

การที่จะรู้แจ้งมานะได้อย่างแท้จริงจะต้องเป็นการรู้ จนถึงขั้นที่ ๓ กล่าวคือ เป็นการรู้ถึงขั้นที่ละได้ ถอนได้ ดังปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกดังนี้

๔.๕.๑ **ชั้นญาณปริณญา** บุคคลย่อมรู้จักมานะ คือ ย่อมรู้ ย่อมเห็นว่านี้เป็นมานะความถือตัว กล่าวคือย่อมรู้ว่ามานะเป็นกิเลสที่มีความยึดถือ(อุปาทาน)ว่ามีตัวมีตน เมื่อเกิดความยึดถือว่ามีตัวมีตนขึ้น ก็ทำให้เกิดการถือตัวตามมา เมื่อเกิดความถือตัวก็ให้ความสำคัญมั่นหมายกับตัวเอง ตามความรู้สึกนึกคิดของตนเอง ไปในทางที่จะเปรียบเทียบกับบุคคลอื่น แล้วก็เปรียบเทียบตามอำนาจของสัญญาตญาณของตน ทำให้รู้สึกว่าตนดีกว่าบุคคลอื่น บางครั้งก็รู้สึกว่าตนดีพอ ๆ กับบุคคลอื่น บางครั้งก็รู้สึกว่าตนเลวกว่าบุคคลอื่นไม่ว่าจะโดยชาติ มีชาติกษัตริย์เป็นต้น โดยโคตร มีโคตรเป็นต้น โดยวิชาความรู้ โดยสมรรถภาพ โดยตระกูลใหญ่ โดยรูปร่าง โดยทรัพย์ โดยหน้าที่การงาน โดยศิลปะ โดยปฏิภาณเกิดขึ้น เป็นต้น ซึ่งเป็นการเห็นรูปนามชั้นที่ ๕ ว่าเป็นเราเป็นเขา เป็นการเห็นผิดด้วยความเผลอ เป็นการถือผิด ไม่ถูกต้องตามความเป็นจริง มานะนี้เป็นผลของสัญญาตญาณแห่งความมีตัวตน แล้วก็จะสงวนตน อวดตน ยกตน ข่มผู้อื่นบ้าง เป็นต้น ซึ่งเป็นขั้นรู้ว่าอะไรคือมานะความถือตัว นี้ชื่อว่า **ชั้นญาณปริณญา** *

๔.๕.๒ **ชั้นตริณปริณญา** บุคคลเมื่อรู้มานะดังกล่าวแล้ว แล้วย่อมพิจารณามานะโดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา โดยอุปายเป็นเครื่องสลัดทุกข์ กล่าวคือ มานะจะอาศัยอารมณ์มากระทบจึงจะเกิดพหมีอารมณ์อะไรมากระทบ มันไปรับเอาอารมณ์นั้น ๆ ความรู้เห็นมานะตามที่ปรากฏเฉพาะหน้าว่าเป็นสิ่งมีลักษณะไม่เที่ยงแปรเปลี่ยน โดยพิจารณาเห็นชัดมองเห็นถึงการเกิด การดับ การเปลี่ยนแปลงไปทุกขณะสืบต่อกัน ตั้งอยู่เพียงชั่วขณะของสิ่งนั้น ๆ เช่นรู้ว่า ขณะที่ถือตัวในสิ่งใดสิ่งหนึ่งความถือตัวก็ว่าย่อมดับไป ความถือตัวใหม่เกิดขึ้นติดต่อกันไม่ขาดสาย ผู้ถือตัวคงเห็นแต่ความถือตัวที่เกิดใหม่ตลอดระยะ

* ชุ.ม. (ไทย) ๒๙ / ๘๒๙ / ๔๖๔.

เวลาที่ดูอยู่ เช่น ร่างกายมนุษย์ เซลล์ในร่างกายเสื่อมตายไปแล้วเกิดใหม่ตลอดเวลา ร่างกายที่เราเห็นจึงเท่ากับร่างกายเกิดจากเซลล์ใหม่ ไม่ใช่ร่างกายเก่า เป็นร่างกายใหม่ วิถีจิตที่เกิดขึ้นรับรู้รูปารมณ์คือการเห็นร่างกายนั่น จิตดวงเก่าดับไป ดวงใหม่เกิดขึ้น การเห็นเก่าดับไป การเห็นใหม่เกิดขึ้นแทน ติดต่อกันโดยไม่ขาดสาย การรู้เห็นความเกิดขึ้นและเสื่อมสลายไปของสิ่งทั้งหลายนี้ เป็นการเรียนรู้เห็นในปัจจุบันขณะเท่าทันทุกๆ ขณะที่กำลังเกิดและกำลังเสื่อม ทั้งรู้ปัจจัยที่ทำให้เกิดและเสื่อม เป็นต้นมานะก็เช่นเดียวกันเมื่อเกิดขึ้นก็เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เมื่อพิจารณาเห็นเช่นนี้แล้วทำให้พยายามหาอุบายสลัดออกจากมานะเสีย นี่ชื่อว่าขั้นตริณปริญญา^๑

๔.๕.๓ ขั้นปหานปริญญา บุคคลเมื่อพิจารณาเห็นมานะดังกล่าวอย่างนี้แล้ว ย่อมละ บรรเทา ทำให้สิ้นไป ให้ถึงความไม่มีซึ่งมานะ ความรู้ขั้นนี้เป็นขั้นที่ถอดความยึดติด ละได้เป็นอิสระจากสิ่งทั้งหลาย และปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายได้อย่างถูกต้อง กล่าวคือพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความดับสลายไป ๆ ชัดเจน หมายความว่าเข้าใจภาวะที่เป็นของไม่เที่ยง ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ไม่อยู่ในบังคับบัญชาตามความอยากของใคร หยั่งทราบว่สิ่งทั้งหลายเกิดขึ้น ครั้นแล้วก็ต้องดับไป ทำให้เกิดความรู้เห็นว่าสภาวะทั้งหลายเป็นอยู่เป็นไปของมันอย่างนั้นเป็นธรรมดา ล้วนต้องแตกสลาย ทำให้เกิดความรู้ว่าสิ่งทั้งหลายล้วนเป็นสิ่งบกพร่อง เป็นโทษ เป็นทุกข์ ก่อให้เกิดความเบื่อหน่าย ไม่น่าเพลิดเพลินยินดี เมื่อมีความเบื่อหน่ายก็ทำให้หาอุบายอยากจะพ้นจากสิ่งทั้งหลายเหล่านั้น จึงเกิดความรู้หันมาพิจารณาวางใจเป็นกลางทำเฉย ไม่ยินดียินร้าย ไม่ขัดใจ ติดในสิ่งเหล่านั้น ทำให้ละความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งหลาย หรือสิ้นความสงสัย สิ้นกิเลส ซึ่งเป็นจิตของผู้เห็นแจ้งชัดว่า ทุกสรรพสิ่งมีความไม่เที่ยง มีการเปลี่ยนแปลง บังคับไม่ได้ จะหลุดพ้นจากอำนาจกิเลสที่เป็นเครื่องทำจิตให้เศร้าหมองได้ ซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา เรียกว่านิพพาน ความรู้ขั้นนี้ชื่อว่า ขั้นปหานปริญญา^๒

^๑ ขุ.ม. (ไทย) ๒๙ / ๘๒๙ / ๔๖๔.

^๒ ขุ.ม. (ไทย) ๒๙ / ๘๒๙ / ๔๖๔.

ดังนั้นความรู้แจ้งมานะนั้น คือ ความรู้ที่จัดอยู่ในชั้นภาวนามยปัญญา คือความรู้ที่เกิดจากการฝึกอบรมให้เกิดขึ้นอย่างแจ่มแจ้งในใจ จนเข้าใจธรรมชาติของสิ่งทั้งหลายแล้ววางเฉยมีจิตเป็นอิสระ ส่วนความรู้ในระดับความบริสุทธิ์แห่งศีล ความบริสุทธิ์แห่งจิต เป็นความรู้ในระดับโลกียะ ไม่สามารถทำให้รู้แจ้งมานะได้ แต่เป็นฐานที่จะทำให้เกิดความรู้แจ้งต่อไปได้

๔.๖ วิธีในการกำจัดมานะ

การรู้แจ้งมานะนั้น ต้องปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน^{*} มีวิธีเข้าถึงในการกำจัดมานะดังนี้ มานะกิเลสนี้เมื่อเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นบ่อย ๆ ซ้อนๆกันและจะไม่สูญหายไปไหน แต่กลับจะรวมตัวและตกตะกอนนอนกันกลายเป็นอนุสัย อยู่ในภวังคจิตหรือจิตไร้สำนึกโดยไม่รู้ตัว เมื่อมีอะไรไปยั่วยุก็ทำให้กิเลสอย่างมานะนี้ฟุ้งหรือลอยตัว จนทำให้จิตใจเครียด กังวล ฟุ้งซ่าน หดหู่ หรือท้อแท้ได้ วิธีการเข้าถึงความรู้แจ้งมานะด้วยสมถกรรมฐาน ที่แปลว่า ความสงบ^๒ เป็นวิธีทำให้จิตสงบหรือบรรเทาจากกิเลสมานะเพียงชั่วคราวเท่านั้น แต่ไม่สามารถประหารกิเลสได้ มีเพียงวิธีเดียวที่จะขจัดกิเลสมานะนี้ได้คือ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ที่อาจกล่าวได้ว่าวิปัสสนากรรมฐาน เป็นเอกลักษณ์ที่จำเพาะและเด่นชัดของพระพุทธศาสนา เพราะเป็นทางสายเอกและทางสายเดียวเท่านั้นที่สามารถทำลายรากเหง้าของมานะได้ กล่าวคือ โลภะ โทสะ โมหะ ทำให้บรรลุมรรคผล นิพพานได้ อย่างน้อยที่สุดในชีวิตประจำวัน การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน สอนให้คนเรารู้จักจัดการกับสิ่งเร้าที่มากกระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจอย่างมีประสิทธิภาพ สามารถดำรงตนอยู่ในยุคโลกาภิวัตน์ได้ด้วยความสะดวกไม่ประมาท

วิธีการกำจัดมานะ ในพระพุทธศาสนานั้นจะต้องฝึกอบรมจิตให้รู้แจ้งเห็นจริงในมานะ ซึ่งเป็นการเจริญปัญญา เรียกว่า การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน วิปัสสนากรรมฐาน มาจากคำว่า วิปัสสนา + กรรมฐาน วิปัสสนาประกอบด้วย วิ + ปัสสนา วิ แปลว่า อากาหลายอย่าง และอาการพิเศษ ส่วนปัสสนา แปลว่า การเห็นแจ้ง เห็นเข้าไปข้างใน วิปัสสนา จึงหมายถึง

^{*} ม.ม. (ไทย) ๑๒ / ๒๙๘ / ๒๔๔ - ๒๔๖ ; วิสุทธิ . ๑ / ๑-๓ / ๓๗๖.

^๒ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔ / ๒๕๓ / ๑๒๖.

การเจริญภาวนาอย่างหนึ่งที่ทำให้เกิดการเห็นแจ้งโดยอาการหลายอย่าง และอาการพิเศษในสภาวะธรรม หรือการฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของตนเอง * กรรมฐาน แปลว่าที่ตั้งแห่งการกระทำความเพียร ที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยเพื่อให้บรรลุคุณวิเศษ คือ ฌาน มรรค ผล และนิพพาน และในการเจริญวิปัสสนาจะต้องมีการกำหนดเพื่อให้เห็นแจ้งในอาการหลายอย่าง ซึ่งได้แก่ พระไตรลักษณ์ คืออนิจจัง ความไม่เที่ยง ทุกขัง ความทนอยู่ไม่ได้ อนัตตา ความไม่ใช่ตัวตนหรือความบังคับบัญชาไม่ได้นั่นเอง ส่วนอาการพิเศษนั้น คือ การกำหนดอารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐาน คือรูปนาม ซึ่งเป็นอารมณ์ * ต่าง ๆ ที่มาปรากฏทางทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา

หลักสำคัญที่เป็นสาระของวิปัสสนากรรมฐาน ก็คือความรู้ที่เกิดจากการเห็นแจ้ง โดยใจความก็คือ การรู้เห็นตามความเป็นจริง หรือสภาวะที่เป็นจริงที่ท่านเรียกว่า วิปัสสนาญาณ ญาณ แปลว่าความหยั่งรู้ ญาณหรือความหยั่งรู้จะเกิดขึ้นแก่ผู้เจริญวิปัสสนาไปตามลำดับตั้งแต่ต้นจนถึงลำดับยอด โดยเพ่งพิจารณาอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งติดต่อกันไปไม่ทอดทิ้ง จนเกิดญาณ คือความรู้แจ้งในธรรมต่าง ๆ ที่เรียกว่า วิปัสสนาญาณ ๙ ดังนี้

๑) อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ การรู้เห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งขันธ ๕ อย่างแจ่มแจ้ง

๒) ภังคานุปัสสนาญาณ ญาณกำหนดรู้ความดับของสังขาร คือเมื่อเห็นความเกิดดับเช่นนั้นแล้ว คำนึงเด่นชัดในส่วนความดับอันเป็นจุดจบสิ้น ก็เห็นว่าสังขารทั้งปวงล้วนจะต้องสลายไปทั้งหมด

๓) กายตุปปีฐานญาณ ญาณกำหนดรู้สังขาร โดยความเป็นสิ่งน่ากลัว คือเมื่อพิจารณาเห็นความแตกสลายอันมีทั่วไปแก่ทุกสิ่งทุกอย่างเช่นนั้นแล้ว สังขารทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นไปในภพใด ก็ปรากฏเป็นของน่ากลัว เพราะล้วนแต่จะต้องสลายไป ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น

* อภิ.สง. (ไทย) ๓๔ / ๒๕๔ / ๑๒๗.

* อารมณ์ของวิปัสสนา หรือสิ่งสำหรับพิจารณา มีดังนี้ ๑) ขันธ ๕ ๒) อายตนะ ๑๒ ๓) ธาตุ ๑๘ ๔) อินทรี ๒๒ ๕) อริยสัจ ๔ ๖) ปฏิจจสมุปปาท ๑๒ เมื่อสรุปแล้ว อารมณ์ของวิปัสสนามี ๗๓ ประการ

๔) อาทีนวานุปัสสนาญาณ ญาณกำหนดรู้โทษ ของนามและรูปหรือสังขาร คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวง ซึ่งล้วนต้องแตกสลายไป เป็นของน่ากลัวไม่ปลอดภัยทั้งสิ้นแล้ว ย่อมคำนึงเห็นสังขารทั้งปวงว่าเป็นโทษ เป็นสิ่งที่มีความบกพร่อง จะต้องระคนอยู่ด้วยทุกข์

๕) นิพพิทาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยความเบื่อหน่าย ในนามและรูป คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นโทษเช่นนั้นแล้ว ย่อมเกิดความความเบื่อหน่าย ไม่เพิลิดเพิลินติดใจ

๖) มุญจิตุกามยตาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยความปรารถนาที่จะพ้นไป จากนามและรูป คือ เมื่อหน่ายสังขารทั้งหลายแล้ว ย่อมปรารถนาที่จะพ้นไปเสีย จากสังขารเหล่านั้น

๗) ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยการทบทวน โดยไตรลักษณ์ กล่าวคือ เมื่อต้องการจะพ้นไปเสีย จึงกลับหันไปยกเอาสังขารทั้งหลายขึ้นมา พิจารณา กำหนดด้วยไตรลักษณ์ เพื่อมองหาอุบายที่จะปลดปล่อยออกไป

๘) สังขารุเพกขาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยการวางเฉยในสังขาร คือ เมื่อพิจารณาสังขารต่อไป ย่อมเกิดความรู้เห็นสภาวะของสังขารตามความเป็นจริง ว่าเป็นอยู่เป็นไปของมันอย่างนั้นเป็นธรรมดา จึงวางใจเป็นกลางได้ ไม่ยินดียินร้าย ในสังขารทั้งหลาย ต่อนั้นมองเห็นนิพพานเป็นสัตติบพ ญาณจึงแล่นมุ่งไปยังนิพพาน เลิกละความเกี่ยวเกาะกับสังขารเสียได้

๙) สัจจานุโลมิกญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยการคล้อยตาม คือ เมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ไม่พะวง และญาณแล่นมุ่งตรงไปสู่นิพพานแล้ว ญาณอันคล้อยต่อการตรัสรู้หรือริบสัจ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไป เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนา ต่อจากนั้นก็เกิดโคตรภูญาณมาคั่นกลาง แล้วเกิดมรรคญาณให้สำเร็จความเป็น อริยบุคคลต่อไป *

* ชุ.ปฏ. (ไทย) ๓๑ / ๑ - ๗๓ / ๑ - ๖๕.

สำหรับมานะซึ่งเป็นกิเลสที่มีมูลมาจากความยึดมั่นถือมั่น ในตัวตนนี้ อริยมรรคญาณในชั้นอรหัตตมรรคเท่านั้นที่จะมีแสงสว่างหรือมีกำลังมากพอที่จะทำลายถอนมานะข้อนี้ได้ เพราะการเห็นในอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาในชั้นอรหัตตมรรคนั้นเป็นไปอย่างแรงกล้า เพราะถึงที่สุดจริง สามารถทำลายเสียได้ซึ่งความรู้สึกว่าตน หรือมีตัวตนชนิดที่เป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ

เมื่อปฏิบัติธรรมวิปัสสนาแล้ว ปัญญาย่อมเกิดขึ้น ก็จะได้เห็นไตรลักษณ์ เช่น พิจารณาเห็นขันธ ๕ ที่เป็นที่ยึดถือแห่งความถือตัว ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เมื่อมีความเข้าใจเห็นแจ้งในพระไตรลักษณ์ชัดแจ้งแล้ว ก็จะทำให้รู้เท่าทันโลกและชีวิตตามความเป็นจริง เกิดความสว่างไสว สงบ ปลอดโปร่งผ่องใสเบาสบาย หายยึดติดถือมั่นในสิ่งทั้งหลาย มีจิตใจที่หลุดพ้นเป็นอิสระ เป็นสุขอย่างแท้จริง

ดังนั้น การกระทำอันเป็นที่ตั้งแห่งการเห็นแจ้งในรูปนาม โดยความเป็นพระไตรลักษณ์ ท่านเรียกว่าวิปัสสนากรรมฐาน ส่วนองค์ธรรมของวิปัสสนากรรมฐานได้แก่ปัญญาที่เห็นแจ้งชัดในรูปนามหรือขันธ ๕ ว่ามีลักษณะของความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่ใช่ตัวตน เป็นภาวนามยปัญญาที่ทำให้เข้าถึงอริยสัจ ๔ จนบรรลุ มรรค ผล นิพพาน ตามกำลังของวิปัสสนาญาณ ฉะนั้นการจะรู้แจ้งมานะก็ต้องฝึกตามกระบวนวิธีนั้น โดยสรุปก็คือการพิจารณาสังขารทั้งหลายด้วยสติเท่าทันทุกขณะ แยกแยะมองเป็นส่วน ๆ ว่าอะไรเป็นรูป อะไรเป็นนาม แล้วพิจารณาถึงความเปลี่ยนแปลง ขณะเกิดขณะดับของสังขารทั้งหลาย โดยมีสติกำหนดจับรู้เท่าทันในขณะปัจจุบันทุก ๆ ขณะ จนเกิดความรู้ในสิ่งต่าง ๆ เมื่อรู้ตามสภาวะความเป็นจริงก็ไม่เกิดความยึดมั่นว่ามีบุคคล ตัวตน เราเขา รวมทั้งความรู้สึกว่ามีอัตตาหรือตัวตนแห่งความถือตัว ก็จะถูกละ ถูกถอน เรียกว่าสิ้นอัสสมิมานะ และทำให้เข้าถึงนิพพานซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดแห่งพระพุทธศาสนา ดังพุทธพจน์ว่า

“พึงเจริญอุสุภะเพื่อละราคะ พึงเจริญเมตตาเพื่อละความพยาบาท
 พึงเจริญอานาปานสติ เพื่อตัดวิตก พึงเจริญอนิจจสัญญา
 เพื่อถอนอัสสมิมานะ ดูกรเมฆิยะ อนัตตสัญญาย่อมปรากฏ
 แก่ภิกษุผู้ได้อนิจจสัญญา ผู้ได้อนัตตสัญญาย่อมบรรลุนิพพาน
 อันถอนเสียได้ซึ่งอัสสมิมานะในปัจจุบันทีเดียว”^๑

^๑ อจ.นวก.(ไทย) ๒๓ / ๒๐๗ / ๒๘๔.

สรุป ในทางจริยธรรมมานะ หมายถึง ตัวกระตุ้นเร้า หรือแรงจูงใจ ให้เกิดความเพียรพยายามทำงานให้สำเร็จ

มานะมีประโยชน์ในระดับโลกียะคือ ใช้เป็นตัวกระตุ้นเร้าหรือเป็นแรงจูงใจให้ทำความเพียรพยายาม เพียรพยายามเพื่อจะสร้างความเจริญก้าวหน้าในชีวิต เพียรพยายามในการทำกิจการต่างๆ เพื่อเอาชนะใจตนเอง เพื่อการแข่งขันในตนเอง เช่น เราต้องดีกว่าเขา เราต้องเสมอกันกับเขา หรือต่ำกว่าเขา เป็นต้น

มานะถึงมีประโยชน์ในระดับโลกียะแต่ก็ยังมีโทษ คือมีโทษต่อสังคม ทำลายมนุษยสัมพันธ์ ไม่มีใครคบหาสมาคมเป็นเพื่อน คนทั้งหลายพากันรังเกียจ เพราะคนมีมานะเป็นคนเอาใจยาก จะคบคนอื่นก็ลำบาก และคนอื่นจะมาคบก็ลำบากเหมือนกัน กลายเป็นคนแคบในสังคม ทำให้เสียหมู่คณะ และในระดับโลกุตระมานะมีโทษต่อตนเอง คือทำให้ติดวนอยู่ในวัฏฏสงสาร

ทางออกของมานะ คือต้องเลิก ต้องถอน ต้องเลิกมานะความถือตัวเพื่อตัวเองก่อน เมื่อเกิดความรู้สึกที่มีความภูมิใจในตัวเอง ต้องมีความรู้และเข้าใจเหตุผลในสิ่งที่กระทำ ความภูมิใจในตัวเองนั้น คือต้องมีฉันทะ ความอยากรู้ความจริง อยากทำความดี รักงาน รักจะทำสิ่งที่มองเห็นคุณค่าว่าเป็นสิ่งที่ดีงาม เป็นสิ่งที่เป็ประโยชน์ ต้องมีเมตตากรุณาต่อกัน มีหลักทิศ ๖ และทำศีลให้หมดจด ทำสมาธิให้หมดจด โดยมีปัญญาคอยควบคุม

เมื่อรู้มานะมีคุณและโทษ ทำให้สามารถวางใจ และมีความเห็นที่ถูกต้องต่อมานะได้ ทำให้รู้เท่าทันต่อโลกและชีวิต ให้รู้เท่าทันว่า สิ่งทั้งหลายซึ่งเป็นสภาพปรุงแต่ง ล้วนไม่เที่ยงแท้ยั่งยืน ต้องเปลี่ยนแปลงไป ไม่อาจคงสภาพเดิมอยู่ได้ มิใช่ตัวตนที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปตามความปรารถนา มันเป็นไปตามเหตุปัจจัย และเป็นธรรมดาของมันอย่างนั้นเอง เมื่อรู้อย่างนี้แล้ว ก็จะมีเท่าที่ของจิตใจที่ถูกต้อง ไม่ยึดติดถือมั่นในสิ่งหลาย เป็นการกำจัดเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระและการทำกิจไม่ประมาท คือ เมื่อรู้ว่าทุกสิ่งทุกอย่างมีซึ่งเป็นสภาพปรุงแต่ง ล้วนเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นธรรมดาของมันอย่างนั้นเอง ไม่รอเวลา ไม่คอยความปรารถนา ไม่ฟังเสียงเรียกร้องวิงวอนของใคร เมื่อรู้เช่นนี้แล้ว ก็จะได้ไม่ประมาท รีบเร่งทำกิจให้สำเร็จ แล้วคอยก้าวไปสู่ความรู้แจ้งมานะ และกำจัดมานะ

ความรู้แจ้งมานะ ต้องทำปัญญาให้หมดจด (ภาวนามยปัญญา) โดยปฏิบัติด้วยวิธีกำจัดมานะ คือ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน จนเกิดวิปัสสนาญาณ ถึงอริยมรรคญาณในชั้นอรหัตตมรรคเท่านั้น จึงจะมีแสงสว่างหรือมีกำลังมากพอที่จะทำลายถอนมานะได้

บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

จากการศึกษาวิเคราะห์เรื่องมานะในพระพุทธศาสนา สรุปผลการวิจัยได้ดังนี้
มานะในพระพุทธศาสนามีความหมาย ๒ นัย คือ

นัยที่ ๑ มานะ หมายถึงทะนาน ได้แก่ การวัด การนับ อัตราตวง มานะในนัยนี้เป็น
ชื่อหน่วยมาตรฐานตามวิธีโบราณเมื่อเวลาตวงข้าว จะใช้ทะนานในการตวงข้าว

นัยที่ ๒ มานะที่เป็นกิเลส โดยองค์ธรรมคือมานเจตสิก มานะในนัยนี้ แปลว่า ความถือ
ตัว ความสำคัญตน (ยึดถือขั้น ๕)

มานะแปลว่าความถือตัว ความสำคัญตน เกิดขึ้นได้เพราะอาศัยวัตถุเป็นเหตุเกิด และ
ไม่มีวัตถุเป็นเหตุเกิด เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะแสดงภาวะอาการออกไปได้หลายลักษณะตามเหตุนั้น ๆ
จนกลายเป็นประเภทของมานะหลายประเภทด้วยกัน เช่น เกิดเป็น ๑ ประเภท เพราะจิตมีความ
อยากใหญ่ไผ่สูง เกิดเป็น ๒ ประเภท เพราะยกจิตของตนให้สูงกว่าบุคคลอื่น และข่มบุคคลอื่นไว้
ข้างล่าง เกิดเป็น ๓ ประเภทเพราะเป็นการยกจิตของตนไปเปรียบเทียบกับบุคคลอื่น ได้แก่ ถือตัว
ว่าตนดีกว่าเขา ตนเสมอเขา ตนเลวกว่าเขา เกิดเป็น ๔ ประเภท เพราะไปยึดถือเอาโลกธรรมฝ่าย
ที่ชอบใจ ที่พึงพอใจเป็นสาเหตุให้เกิดความถือตัว ได้แก่ ความมีลาภ มียศ มีสรรเสริญ มีความสุข
เกิดเป็น ๕ ประเภทเพราะถือว่าตนได้อารมณ์ที่น่าชอบใจเป็นเหตุให้เกิดความถือตัว ได้แก่ ได้รูปที่
ชอบใจ ได้เสียงที่ชอบใจ ได้กลิ่นที่ชอบใจ ได้รสที่ชอบใจ ได้โณภูมิจิตที่ชอบใจ เกิดเป็น ๖
ประเภท เพราะถือว่าตนมีความถึงพร้อมด้วยอวัยวะรับรู้ทางประสาทสัมผัสและจิตใจ ได้แก่ ตา หู
จมูก ลิ้น กาย ใจ เกิดเป็น ๗ ประเภท เพราะเป็นการขยายเอาจิตของตนออกไปเปรียบเทียบ
ระหว่างตนกับบุคคลอื่น จนทำให้มีความรู้สึกอย่างนั้นต่อ ๆ ไป เป็นระดับ ๆ คือ เริ่มจากความ
ถือตัว ทำให้เกิดความถือตัวต่อไปเป็นความถือตัวจัด เกิดความถือตัวต่อไปอีกเป็นทั้งถือตัวและ
เย่อเหยิง เกิดความถือตัวต่อไปอีกกลายเป็นความดูหมิ่นตนเอง เกิดเป็นความถือตัวต่อไปอีก
กลายเป็นความถือตัวยิ่ง เกิดเป็นความถือตัวต่อไปอีกกลายเป็นความถือตัวว่าเรามี และเกิดเป็น
ความถือตัวต่อไปอีกกลายเป็นความถือตัวผิด เกิดเป็น ๘ ประเภท เพราะเป็นความถือตัวที่ไปยึด
ถือเอาโลกธรรมทั้งฝ่ายที่ชอบใจและไม่ชอบใจเป็นสาเหตุให้เกิดความถือตัว และเป็นสาเหตุให้เกิด
ความดูหมิ่น ได้แก่ มีลาภ เสื่อมลาภ มียศ เสื่อมยศ มีสรรเสริญ ย่อมมีนินทา มีสุข ย่อมมีทุกข์

เกิดเป็น ๙ ประเภท เพราะเป็นการถือสำคัญ คือถือเทียบเคียงระหว่างตัวเองกับบุคคลอื่น หรือถือสำคัญว่าตนเป็นอะไรนั่นเอง เช่น ตัวดีกว่าเขาถือสำคัญว่าดีกว่าเขา ตัวดีกว่าเขาถือสำคัญว่าตัวเสมอเขา ตัวดีกว่าเขาถือสำคัญว่าตัวเร็วกว่าเขา ตัวเสมอเขาถือสำคัญว่าตัวดีกว่าเขา ตัวเสมอเขาถือสำคัญว่าตัวเสมอเขา ตัวเสมอเขาถือสำคัญว่าตัวเร็วกว่าเขา ตัวเร็วกว่าเขาถือสำคัญว่าตัวดีกว่าเขา ตัวเร็วกว่าเขาถือสำคัญว่าตัวเสมอเขา และเกิดเป็น ๑๒ ประเภท เพราะอาศัยวัตถุต่าง ๆ เกิด ได้แก่ อาศัยชาติ อาศัยโคตร อาศัยความเป็นบุตรแห่งสกุล อาศัยรูป อาศัยทรัพย์ อาศัยการเชื่อเชิญ อาศัยหน้าที่การงาน อาศัยหลักแหล่งศิลปศาสตร์ อาศัยวิทยฐานะ อาศัยการศึกษา อาศัยปฏิภาณ และอาศัยวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ความไม่มีโรค ความเป็นหนุ่ม เป็นต้น

ที่อาศัยวัตถุเป็นเหตุทำให้เกิดความถือตัวนั้น (สวัตตุกะ) วัตถุนั้นคือ กำเนิด โคตร ความเป็นผู้มีผิวพรรณงาม รูป มีทรัพย์ หน้าที่การงาน แหล่งศิลปะ วิทยฐานะ การศึกษาเล่าเรียน ปฏิภาณ ลาม ยศ ความไม่มีโรค ความเป็นหนุ่ม ชีวิต สักการะ คารวะ ศีล ญาณ เป็นต้น วัตถุเหล่านี้มีเหตุบุญและเหตุบาปประกอบอยู่ด้วย เหตุบุญ ได้แก่ อโลภะ อโทสะ อโมหะ และ เหตุบาป ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ และไม่ได้อาศัยวัตถุเป็นเหตุให้เกิดความถือตัว (อวัตตุกะ) คือเป็นความถือตัวที่เกิดขึ้นได้เพราะจิตคิดนึก จินตนาการ เช่น ความสุข ความทุกข์ สรรเสริญ และนินทา

มานะมีส่วนเกี่ยวข้องกับหลักคำสอนอื่น ๆ ที่สำคัญในพระพุทธศาสนา ในฐานะที่ต้องเป็นไปตามกฎสังขธรรม คือต้องเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย จะมีลักษณะทั่วไปอย่างเดียวกันทั้งหมด ทุกสรรพสิ่งไม่ว่าจะเป็นคนสัตว์หรือสิ่งของ ทั้งที่เป็นรูปธรรมหรือนามธรรม เป็นวัตถุหรือจิตใจ ทั้งหมดล้วนเป็นไปตามกฎสังขธรรม คือ มานะเข้าไปมีส่วนสัมพันธ์กับกฎไตรลักษณ์ในลักษณะที่ต้องเป็นไปตามกฎธรรมชาติ เพราะมานะนี้เป็นกิเลส เป็นเจตสิกเครื่องปรุงแต่งจิต เป็นหลักธรรมที่มีสภาวะธรรมเป็นสามัญลักษณะ กล่าวคือลักษณะสามัญทั่ว ๆ ไป เป็นลักษณะตามธรรมดา คือเป็นอนิจจัง ความถือตัวนี้เป็นการถือตัวที่ยึดมั่นถือมั่นในขั้น ๕ เมื่อยึดถือย่อมเป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา มานะเข้าไปสัมพันธ์กับหลักปัจจุสมุปบาทในฐานะที่เป็นอุปาทานที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยต่อเนื่องกันไปจุลสายโซ่ เพราะเมื่อเกิดขึ้นจะเป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเหตุปัจจัยสืบต่อกันและกันเกิด เช่น เมื่อต้นหาความอยากเกิดขึ้น ก็เป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน คือความยึดมั่นถือมั่นในเวทนานั้น โดยความเป็นเวทนาของตน ยึดมั่นด้วยอำนาจของกามุปาทานบ้าง ยึดมั่นด้วยอำนาจของทิฏฐูปาทานบ้าง ยึดมั่นด้วยอำนาจของสิล্পพัตต

ปาทานบ้าง ยึดมั่นด้วยอำนาจอึดตบวาทูปาทานบ้าง ทั้งหมดย่อมเป็นการยึดมั่นด้วยอุปาทานทั้งสิ้น เมื่อมีการยึดถือด้วยอุปาทานแล้ว ก็มีผลเป็นความรู้สึกเกิดขึ้นเป็นตัวตน เมื่อเป็นตัวตน ก็ทำให้ถือตัว (มานะ) ถือหมายสำคัญว่าตนดีกว่า ตนเสมอกันกับเขา ตนดีกว่าเขา ซึ่งล้วนเป็นการยึดที่เกิดจากตัวตนทั้งสิ้น เมื่อมีความรู้สึกที่เป็นตัวตนเกิดขึ้นอย่างนี้โดยสมบูรณ์แล้วท่านเรียกว่า ภพ หลังจากภพหรือความมีความเป็นนี้ มีอาการที่เบิกบานออกมาเรียกว่าชาติ เมื่อมีชาติไม่ต้องสงสัย ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส อะไรต่าง ๆ จะต้องตามขึ้นมา วนกันอยู่อย่างนี้ สัมพันธ์กับกรรมในฐานะที่ต้องเป็นไปตามกฎแห่งกรรม คือหมู่สัตว์เกิดมายึดถือ อวัยวะในร่างกายเป็นของตน ว่าศีรษะของเรา แขนของเรา ขาของเรา นี่เป็นตัวเรา และเราก็เป็นอวัยวะเหล่านี้ อวัยวะเหล่านี้ตัวเรา ยึดถือเป็นตัวเป็นตน ซึ่งเป็นการยึดถือที่ผิด ยึดถือในขั้น ๕ ท่านเรียกว่า อัสมิมานะ เมื่อเกิดการยึดถือเป็นตัวเป็นตน เป็นอัตตาตัวตนของเรา เมื่อยึดถือว่ามีตัวตน ก็ทำให้เกิดความถือตัว เป็นการสร้างกิเลสที่จะทำให้เกิดการสร้างสมกรรมต่อไป (สร้างภพชาติ) ฉะนั้นจึงมีความสำคัญอยู่ที่ความยึดถือ ยึดถือในขั้น ๕ ที่รวมตัวกันเป็นชีวิตโดยอาศัยกฎแห่งกรรม เป็นการสร้างกรรมขึ้นมา และทำให้ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏะสงสาร ทุกอย่างเป็นเหตุเป็นปัจจัยเกื้อหนุนกันเกิดขึ้นอย่างนี้ สัมพันธ์กับอริยสัจในฐานะที่เป็นกิเลสที่เป็นสาเหตุให้เกิดทุกข์ทั้งปวง คือเมื่อเกิดยึดถือว่าเป็นตัวเป็นตนมีอยู่ เมื่อรู้สึกว่ามีอยู่ ก็อยากได้ อยากเอา อยากเป็น อยากเสพส่วย อยากเป็นอยากคงอยู่ตลอดไป อยากในความดับสิ้นขาดสูญแห่งตัวตน เมื่อมนุษย์ยังติดข้องอยู่อย่างนี้ ก็จะเป็นการสะสมความเศร้าหมองที่เรียกว่าอุปกิเลส จิตที่มีอุปกิเลสตัวมานะ เช่นนี้จะมีการฝังอยู่ในใจสร้างสมเป็นกรรมวิบาก ที่จะต้องทำให้มีการเวียนว่ายตายเกิดอยู่อีกต่อไป ดังนั้นมานะเป็นสาเหตุแห่งทุกข์ที่เป็นกิเลสสร้างสมกรรมวิบากที่ทำให้สัตว์ต้องติดอยู่ในภพชาติ พร้อมจะก่อปัญหา สร้างทุกข์ให้แก่ผู้ยึดถือมัน

มานะสัมพันธ์ในลักษณะเป็นกิเลสพื้นฐาน ไม่ใช่เป็นกิเลสทำลายโดยตรง แต่อยู่เบื้องหลังที่คอยสนับสนุนให้มีทั้งการสร้างสรร แสวงหาตอบสนองความต้องการของตน และพร้อมที่จะทำลายเมื่อไม่ต้องการ สัมพันธ์ในฐานะทำให้จิตเศร้าหมองเรียกว่า อุปกิเลส เพราะมานะเมื่อเกิดความถือตัวขึ้น ย่อมทำให้จิตเศร้าหมอง ชุ่มมัว พร้อมที่จะก่อปัญหา สัมพันธ์ในฐานะที่เป็นกิเลสนอนเนื่องในสันดานของสัตว์ทั้งหลาย เป็นกิเลสอย่างละเอียด สงบนิ่งไม่ปรากฏออกมาทางใดทางหนึ่ง แต่เมื่อมีอารมณ์มากระทบจึงจะปรากฏ เรียกว่า อนุสัย สัมพันธ์ในฐานะที่เป็นสิ่งผูกเครื่องผูกสัตว์ไว้ในภพเรียกว่า สังโยชน์ สัมพันธ์ในฐานะที่เป็นกิเลสตัวป่น หรือป่นแต่งเรื่องราว ป่นหัว ป่นจิตใจคนให้เรื่องมาก ยืดยาว ยุ่งเหยิง วุ่นวาย สลับซับซ้อน จนกลายเป็นปัญหานุ่งนัง

ยากแก่การแก้ไข เรียกว่า ปปัญจธรรม เพราะกิเลสเหล่านี้เป็นกิเลสที่ทำให้สัตว์ทั้งหลายพากันให้หลงติดอยู่ในภพ ให้จมอยู่ในกองทุกข์ ให้วนเวียนอยู่ในวัฏฏะสงสาร

ในทางจริยธรรมมานะ หมายถึง ตัวกระตุนเร้า หรือแรงจูงใจ ให้เกิดความเพียรพยายามทำงานให้สำเร็จ (พูดตามภาษาวิชาการว่า ใช้มานะเป็นปัจจัยให้เกิดความเพียร หรือ มานะเป็นปัจจัยแก่วิริยะ)

มานะมีประโยชน์ในระดับโลกียะคือ เป็นตัวกระตุนเร้าหรือเป็นแรงจูงใจให้ทำความเพียรพยายาม เพียรพยายามเพื่อจะสร้างความเจริญก้าวหน้าในชีวิต เพียรพยายามในการทำกิจการต่างๆ เพื่อเอาชนะใจตนเอง เพื่อการแข่งขันในตนเอง เช่น เราต้องดีกว่าเขา เราต้องเสมอกันกับเขา หรือต่ำกว่าเขา เป็นต้น

มานะถึงมีประโยชน์ในระดับโลกียะแต่ก็ยังมีโทษมาก คือมีโทษต่อสังคม ทำลายมนุษยสัมพันธ์ ไม่มีใครคบหาสมาคมเป็นเพื่อน คนทั้งหลายพากันรังเกียจ เพราะคนมีมานะเป็นคนเอาใจยาก จะคบคนอื่นก็ลำบาก และคนอื่นจะมาคบก็ลำบากเหมือนกัน กลายเป็นคนแคบในสังคม ทำให้เสียหมู่คณะ เวลาทำงานก็ทำงานเป็นทีมไม่ได้ เพราะมีความถือตัวว่าตนดีกว่าเขาบ้าง เสมอกันกับเขาบ้าง หรือดูหมิ่นตนเองเลวกว่าเขา จึงทำให้ทำงานเป็นทีมไม่ได้ และในระดับโลกุตระ มานะมีโทษต่อตนเอง คือทำให้ติดวนอยู่ในภพ ในกองทุกข์ ในวัฏฏสงสาร

ทางออกของมานะคือ ต้องเลิก ต้องถอน ต้องเลิกมานะความถือตัวเพื่อตัวเองก่อน เมื่อเกิดความรู้สึกที่มีความภูมิใจในตัวเอง ต้องมีความรู้และเข้าใจเหตุผลในสิ่งที่กระทำ ความภูมิใจในตัวเองนั้น คือต้องมีฉันทะ ความอยากรู้ความจริง อยากทำความดี รักงาน รักจะทำสิ่งที่มองเห็นคุณค่าว่าเป็นสิ่งที่ดีงาม เป็นสิ่งที่เป็ประโยชน์ ต้องมีเมตตากรุณาต่อกัน มีหลักทิศ ๖ และทำศีลให้หมดจด ทำสมาธิให้หมดจด โดยมีปัญญาคอยควบคุม

เมื่อรู้มานะมีคุณและโทษ ทำให้สามารถวางใจ และมีความเห็นที่ถูกต้องต่อมานะได้ ทำให้รู้เท่าทันต่อโลกและชีวิต ให้รู้เท่าทันว่า สิ่งทั้งหลายซึ่งเป็นสภาพปรุงแต่ง ล้วนไม่เที่ยงแท้ ยั่งยืน ต้องเปลี่ยนแปลงไป ไม่อาจคงสภาพเดิมอยู่ได้ มิใช่ตัวตนที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปตาม ความปรารถนา มันเป็นไปตามเหตุปัจจัย และเป็นธรรมชาติของมันอย่างนั้นเอง เมื่อรู้อย่างนี้แล้ว ก็จะมีท่าทีของจิตใจที่ถูกต้อง ไม่ยึดติดถือมั่นในสิ่งหลาย เป็นการทำจิตเพื่อความหลุดพ้น เป็นอิสระและการทำกิจไม่ประมาท คือ เมื่อรู้ว่าทุกสิ่งทุกอย่างซึ่งเป็นสภาพปรุงแต่ง ล้วนเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นธรรมชาติของมันอย่างนั้นเอง ไม่รอเวลา ไม่คอยความปรารถนา ไม่ฟังเสียงเรียกร้องวิงวอนของใคร เมื่อรู้เช่นนั้นแล้ว ก็จะได้ไม่ประมาท รีบเร่งทำกิจให้สำเร็จ แล้วคอยก้าวไปสู่ความรู้แจ้งมานะ และกำจัดมานะ

ความรู้แจ้งมานะ ต้องทำปัญญาให้หมดจด ทั้ง ๓ ชั้น คือ ชั้นญาตปริยญา ชั้นตริณปริยญา ชั้นปหานปริยญา การกำจัดมานะอยู่ในชั้นภาวนามยปัญญาโดยปฏิบัติด้วยวิธีการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน จนเกิดวิปัสสนาญาณ ถึงอริยมรรคญาณในขั้นอรหัตตมรรคเท่านั้น จึงจะมีแสงสว่างหรือมีกำลังมากพอที่จะทำลายถอนมานะได้

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

การวิจัยในครั้งนี้ มุ่งเน้นการศึกษาวิเคราะห์เฉพาะมานะในพระพุทธศาสนาและในสังคมไทยเท่านั้น โดยใช้พระไตรปิฎกเป็นหลักฐานในการศึกษาค้นคว้าเป็นหลัก ทำให้ค้นพบได้ว่า มานะนั้นมีความหมายเปลี่ยนไปอย่างมาก จะเห็นได้ในปัจจุบันมีงานเขียนเรื่องมานะไปในทางเกี่ยวกับสิ่งที่ชาวตะวันตกเรียกว่า ปม แล้วกล่าวกันว่าสอดคล้องกัน การกล่าวเช่นนี้ถูกต้องหรือไม่ ผู้กล่าวเช่นนี้ต้องใช้ความระมัดระวังและรอบคอบอย่างมาก เพราะอาจจะทำให้เกิดการตีความที่ผิด หรือถูกต้องได้ และผู้กล่าวเช่นนี้จะต้องมีความรู้ ความเข้าใจอย่างดีในแนวตะวันตก และแนวพระพุทธศาสนา

ดังนั้นเป็นไปได้หรือไม่ว่า มานะในพระพุทธศาสนา กับสิ่งที่ชาวตะวันตกเรียกว่า ปมนั้น ทั้งสองอย่างนี้มีความสอดคล้องกัน สอดคล้องกันอย่างไร เหมือนกันหรือแตกต่างกันอย่างไร และมานะได้ถูกคนในสังคมนำไปใช้ จนความหมายเปลี่ยนไปในยุคสมัยใด เมื่อเปลี่ยนไปในยุคสมัยนั้น มายุคปัจจุบันมีทางแก้ไขได้หรือไม่ อย่างไร ดังนั้นผู้วิจัยเห็นว่าน่าจะมีผู้ศึกษาค้นคว้าวิจัยในประเด็นต่อไปนี้อย่างละเอียด

๑) ควรจะมีการศึกษาเปรียบเทียบ มานะในทัศนะพระพุทธศาสนากับปมในทัศนะตะวันตก

๒) ควรจะมีการศึกษามานะได้เปลี่ยนแปลงความหมายไปตั้งแต่ยุคสมัยใด เมื่อเปลี่ยนไป ในยุคสมัยนั้น มายุคปัจจุบันมีทางแก้ไขได้หรือไม่ อย่างไร

ตามที่ได้เสนอมานี้ ก็เพื่อให้ผู้ที่ประสงค์จะศึกษามานะในพระพุทธศาสนา จะได้มีความรู้ความเข้าใจในมานะอย่างแท้จริง ไม่ผิดเพี้ยนไปจากพระไตรปิฎกในพระพุทธศาสนาให้มากไปกว่านี้ เพื่อพระพุทธศาสนาจะได้ดำรงอยู่คู่กับสังคมไทยต่อไป

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย :

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย**. กรุงเทพมหานคร :

มหาจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย , ๒๕๓๙.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย อรรถกาแปล**. กรุงเทพมหานคร :

มหามกุฏราชวิทยาลัย , ๒๕๒๕.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ :

ฉาพณี จันทนียังยง. "การศึกษาพรรณานะเรื่องความหลุดพ้นในพุทธปรัชญาเถรวาท",

วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. แผนกวิชาปรัชญา, บัณฑิตวิทยาลัย,

จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย, ๒๕๒๐.

ทวี ผลสมภพ. **ปรัชญาอภิธรรม**, กรุงเทพมหานคร : กิ่งจันทร์การพิมพ์, ๒๕๔๖.

ทวีศักดิ์ ญาณประทีป ประธานคณะผู้จัดทำ. **พจนานุกรมฉบับ เฉลิมพระเกียรติ**.

พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์วัฒนาพานิช, ๒๕๓๐.

ปิ่น มุทุกันต์. **สนิมในใจ**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๓๖.

พุทธทาสภิกขุ. **พระสูตรและอรรถกถาแปล ชุทบทนิกายเถรคาถา เล่ม ๒ ตอนที่ ๔**.

กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐.

_____ **วิธีแก้ไขปัญหาชีวิต**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แสงชัย, ๒๕๐๘

_____ **ธรรมมานุกรม ธรรมโมฆณ์ เล่ม ๑ ฉบับประมวลธรรม**. กรุงเทพมหานคร :

ธรรมสภา, ๒๕๔๐.

_____ **ธรรมมานุกรม ธรรมโมฆณ์ เล่ม ๒ ฉบับประมวลธรรม**. กรุงเทพมหานคร :

ธรรมสภา, ๒๕๔๐.

_____ **คู่มือดับทุกข์ฉบับสมบูรณ์**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์.

พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). การพัฒนาจริยธรรม. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม,
๒๕๓๕.

_____.มหาวิทยาลัยกับงานวิจัยทางพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร
: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

_____.การศึกษากับการวิจัยเพื่ออนาคตของประเทศไทย.กรุงเทพมหานคร
: กองทุนวัฒนธรรม, ๒๕๔๑.

_____.พุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๓๘.

_____.สังฆธรรมกับจริยธรรม. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๒.

_____.สถานการณ์พุทธศาสนาพลิกหายหน้าเป็นพัฒนา. กรุงเทพมหานคร , โรงพิมพ์
การศาสนา, ๒๕๓๖.

_____.จริยธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓.

_____.วินัย : เรื่องใหญ่กว่าที่คิด. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๘.

พระเทพมุนี (วิลาศ ญาณวโร). กรรมที่ปณี. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม,
๒๕๒๗.

พระราชวิสุทธิโสภณ (วิลาศ ญาณวโร). วิมุตติรัตนมาลี เล่ม ๒. กรุงเทพมหานคร :
กรมการศาสนา, ๒๕๒๑.

พระธรรมธีรราชฆาโมณี. เพชรในดวงใจ. พิมพ์ครั้งที่ ๗, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์
พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๙.

พระโมคคัลลานะเถระ รจนา พระมหาสมปอง มุทิโต แปล. คัมภีร์อภิธานวรรณนา.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒.

พระมหานิยม สีสลวโร (เสนารินทร์). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอนัตตาในพุทธ
ปรัชญาเถรวาท”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. สาขาปรัชญา,
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

พระศรีวิสุทธิกวี. จิตวิทยาในพระอภิธรรม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๒๘.

พระราชันนัทมนี (ปิ่น ปัญญานันโท), ปาฐกถาธรรม. กรุงเทพมหานคร : อักษรทองการพิมพ์,
๒๕๒๐.

พูนชัย ปันธิยะ. "การศึกษาวิเคราะห์เรื่องอัฐตสัมมาปณิธิในพระพุทธศาสนา", วิทยานิพนธ์
ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. สาขาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่,
๒๕๔๑.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. อภิสาลินิยา นาม อภิธมฺมฏฐกถาย ธมฺมสงฺคณิ
วณฺณนา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรค แปล ภาค ๓ ตอน ๑ ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย.
พิมพ์ครั้งที่ ๗, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

สิริวรรณ . ขบปัญหาชีวิตด้วยอริยสิบเหลี่ยม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลียงเชียง ,๒๕๔๐.
สมพร ศรีวราทิพย์. อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑ . กรุงเทพมหานคร : พรดีวงการพิมพ์,
๒๕๓๑.

_____.ลักษณะที่จตุกกะอภิธัมมัตถสังคหะ.กรุงเทพมหานคร:พิมพ์ที่หจก.ทิพย์วิสุทธิ,
๒๕๔๓.

แสง จันทรงาม. ประทีปธรรม. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๑๓.

_____.พุทธศาสนวิทยา. พิมพ์ครั้งที่ ๔, กรุงเทพมหานคร : บริษัทสร้างสรรค์บุ๊คส์,
๒๕๔๔.

อาภรณ์ ดิลกไศภณ. วิธีดับความร้อน. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๐.

ประวัติผู้ศึกษาวิจัย

ชื่อพระนิสิตผู้ศึกษา
ชาติภูมิ

พระสายัณห์ ธมฺมธีโร (เศรษฐกิจ)
เกิดเมื่อวันที่ ๒๐ เดือน เมษายน พ.ศ. ๒๕๑๔
บ้านเลขที่ ๑๒ หมู่ ๗ บ้านหนองพังนาค ตำบลเสือโฮก
อำเภอเมือง จังหวัดชัยนาท

บรรพชา

เมื่อวันที่ ๔ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๖ - ๒๕๒๙
ณ วัดหนองพังนาค ตำบลเสือโฮก อำเภอเมือง
จังหวัดชัยนาท

อุปสมบท

เมื่อวันที่ ๖ เมษายน พ.ศ. ๒๕๔๒ ณ วัดหนองพังนาค
ตำบลเสือโฮก อำเภอเมือง จังหวัดชัยนาท

การศึกษา

นักธรรมชั้นเอก ปีพุทธศักราช ๒๕๒๘ สำนักเรียนวัดโบสถ์
ตำบลอินทร์บุรี อำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี
เปรียญธรรม ๑ - ๒ ประโยค ปีพุทธศักราช ๒๕๔๔
สำนักศึกษาวัดสวนดอก ตำบลสุเทพ อำเภอเมือง
จังหวัดเชียงใหม่

ศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาศิลปศาสตร์ โปรแกรมการ -
พัฒนาชุมชน ปีพุทธศักราช ๒๕๓๙

สถาบันราชภัฏนครสวรรค์

ปัจจุบัน

วัดสวนดอก(พระอารามหลวง) ตำบลสุเทพ อำเภอเมือง
จังหวัดเชียงใหม่ ๕๐๒๐๐